

ספר הפרדס: לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים

פנחס רוט

עבודה שוות-ערך לעבודת גמר המוגשת לאוניברסיטה העברית, ירושלים

ניו יורק, תשס"ח

העבודה נכתבה בהדרכתו של פרופסור שמחה עמנואל,
החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית

6 פתח דבר

8 פרק א – תולדות המחקר

9 ספרי ההלכה דבי רש"י

10 דעות החוקרים על ספר הפרדס – מהו ומי חיברו?

12 אברהם עפשטיין

16 שלמה בובר

16 אביגדור אפטוביצר

21 פרק ב – עדי הנוסח

21 הדפוסים

21 דפוס ראשון, קושטא תקס"ב (ד)

22 ספר פרדס הגדול, ורשה תר"ל (ד²)

24 ספר הפרדס, מהדורת חיים יהודה ערנרייך, בודפשט תרפ"ד (ד³)

25 כתבי היד

25 כתב יד מוסקבה גינצבורג 705 (מ)

32 כתב פריס, הספרייה הלאומית HEB. 387 (פ)

37 כתב יד וטיקן, הספרייה האפוסטולית, EBR. 487 (ו)

42 כתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים RAB 538 (כ"י נ)

44 קטעי גניזה באוסף אדלר, בית המדרש לרבנים באמריקה (כ"י ג¹)

CAMBRIDGE UNIVERSITY LIBRARY, T-S MISC. קטע גניזה, קיימברידג'

45 28.48 (כ"י ג²)

46 קטע גניזה, לונדון, הספרייה הבריטית OR. 10578, דף 16 (כ"י ג³)

46 קטע גניזה, לונדון, הספרייה הבריטית, OR. 5554A, דף 18 (כ"י ג⁴)

47 קטע גניזה ניו יורק, בית המדרש לרבנים, ENA NS 6.43 (ג⁵)

47 ליקוטי הפרדס

47 עדי הנוסח

50 ר' ישעיה די טראני, ר' אברהם כהן ולקוטי הפרדס

52 תוכן

54 'לקוטים מאיסור והיתר מפרדס מרבינו שלמה ז"ל'

56 סיכום

57 פרק ג – תפוצת החיבור

57.....	א. חכמי איטליה
57.....	ר' ישעיה די טראני
61.....	ר' יחיאל בן יקותיאל
62.....	ר' יהודה בן בנימין (ריבב"ן)
62.....	ר' צדקיה בן אברהם הרופא
64.....	ר' ישעיה בן אליהו די טראני (ריא"ז)
66.....	ספר התדיר לר' משה בן יקותיאל מן האדומים
66.....	ספר האגור לר' יעקב לנדא
66.....	ר' בן-ציון בן רפאל דנויט
67.....	ב. חכמי המזרח
67.....	ר' אברהם בן הרמב"ם
69.....	רב יוסף ראש הסדר
70.....	ר' דוד בן יהושע מיימוני (1335–1410 בערך)
72.....	ר' יוסף קארו, בית יוסף
73.....	ג. חכמי אשכנז
73.....	הגהות בדרשות ר' חיים אור זרוע
74.....	מרדכי
77.....	הגהות מיימוניות
78.....	ספר המנהגים דבי מהר"ם
78.....	אמרכל
78.....	ר' משה פרנס, ספר הפרנס
79.....	מהרי"ל
80.....	ר' שלמה לוריא
80.....	כתבי יד אשכנזיים שונים
82.....	מסקנות
83.....	פרק ד – מקורות הפרדס
83.....	ספרי דבי רש"י ומעשה המכירי
86.....	דוגמאות לעיבוד עריכתי והעדרו
89.....	מקורות מספרות הגאונים
91.....	עניין איסור והיתר
92.....	מקורות נוספים מספרות הראשונים
92.....	פרק ה' ליקוט'ים
94.....	מסקנות
95.....	פרק ה – עיונים בדרכי העריכה

95.....	הלכות נדה
95.....	כניסת נידה לבית הכנסת - השמטה
99.....	דם טוהר - תוספת
102.....	ברכת בתולים - השמטה
104.....	הילכות טריפות לרבינו שלמה
105.....	פירוש התפילות לרבינו שלמה
105.....	סיגנון הכותרות
106.....	הנשמה והגוף בזמן השינה - תוספת
106.....	מאה ברכות וטהרת הידיים - תוספת
107.....	פטום הקטורת, אין כאלהינו ופרקי אבות - שינוי
108.....	שבת הגדול - תוספת
109.....	הלכות פסח
109.....	כוס חמישי - תוספת
109.....	חומץ בחרוסת - תוספת
110.....	המצה הפרוסה - תוספת
110.....	הסבר האפיקומן – העברת מקום
111.....	מסקנות
112.....	פרק ו: עריכה – מהדורת הדפוס
112.....	השמטות וקיצורים
114.....	הוספות
114.....	ר' יהודה החסיד
114.....	רבינו יוסף בן פלאט
117.....	ר' בנימין הקוסטני
122.....	פרק שביעי – מסקנות
122.....	שאלת ה'טקסט המקורי'
124.....	חיבור הספר על ידי עיבודו של ספר קודם
125.....	זמן חיבורו/עריכתו של ספר הפרדס
125.....	מקום חיבורו/עריכתו של ספר הפרדס
126.....	איטליה
129.....	ביבליוגרפיה
129.....	כתבי יד
130.....	ספרות מקור
132.....	מחקרים

פתח דבר

קבוצת הספרים המכונה 'ספרות דבי רש"י' כוללת, לפי המקובל, חמשה ספרים: איסור והיתר, מחזור ויטרי, סידור רש"י, ספר האורה וספר הפרדס. ספרים אלה הם אבני יסוד בדיונים הלכתיים ובחקר ספרות ההלכה האשכנזית, אבל הם טרם זכו לניתוח מחקרי מפורט. עתירי מקבילות, הם מצוטטים לרוב בשורה אחת, כאילו מה שכתוב בזה כתוב גם בזה, והקורא יטול את הכרך הנוח לו. העבודה הנוכחית נכנסת לעובי הקורה בבדיקת אחד מן הספרים הללו, הלא הוא ספר הפרדס.

הדעות שנאמרו במחקר עד היום בעניין ספר הפרדס נסקרות בפרק א. תשומת לב מיוחדת מוקדשת למאמריו של אברהם עפשטיין (1841-1918), שהיה הראשון ובמידה מסוימת גם האחרון שניגש ברצינות לחקר ספר הפרדס.

כתבי היד שיש לזהותם כעדי נוסח של ספר הפרדס מתוארים בפרוטרוט בפרק ב. בסוף הפרק בא גם עניינו של 'לקוטי הפרדס', שיצא לאור בדפוס בומברג בונציה מאות שנים לפני פרסום 'ספר הפרדס'. פרק ג משלים את התמונה, בהביאו את כל הציטוטים מתוך הפרדס המופיעים אצל הראשונים. שני פרקים אלה יחדיו מציירים לנו את פריסתו הגאוגרפית והכרונולוגית של הפרדס – היכן ומתי הוא נעתק בכתבי יד, היכן ומתי הוא צוטט בחיבורים אחרים?

החלק השני של העבודה נזקק לפרטי הנוסח של ספר הפרדס. פרק ד בודק את מקורות הספר ואת הדרך שבה מקורות אלה משולבים בספר. פרק ה מציג שורה של דוגמאות בהן ספר הפרדס מכיל נוסח מעובד וחדש של מקורות המופיעים במקומות אחרים, ומשתדל לגלות את המגמות ההלכתיות או ההגותיות העומדות מאחורי שינויים אלה. פרק ו מטפל במספר שאלות שהעסיקו את החוקרים, כאשר הבסיס הטקסטואלי עליו הם נשענים נמצא בספר הפרדס. מסתבר שלעיתים, הבסיס הזה רעוע מאחר שהדברים נמצאים אך ורק במהדורת הדפוס של ספר הפרדס, ולא בכתבי היד, ויש לחשוד שמדובר בהוספות מאוחרות. לכן, אין להסיק מהימצאות הדברים בספר הפרדס שמקורם בבית מדרשו של רש"י.

פרק ז מנסה לסכם את שלל המידע שנידון בפרקים הקודמים, ולצרף אותו לכדי מסקנה היסטורית לגבי נסיבות היווצרותו של ספר הפרדס. הטענה המרכזית של העבודה היא שספר הפרדס נערך בריחוק זמן ומקום מבית מדרשו של רש"י, ומועלית האפשרות שתהליך העריכה החל באיטליה, בסביבתו של ר' ישעיה די טראני, בשלהי המאה הי"ב.

עם סיום העבודה, מחובתי להודות למספר אנשים ומוסדות שסייעו בידי. ראשית, למורי, פרופסור שמחה עמנואל, שהרבה מתורתו משוקעת כאן, למן עובדות יסוד שהוא העמיד אותי עליהן ועד הערות דקות ואפשרויות מעניינות שהוא העלה בפניי. ראשיתה של העבודה בירושלים, באוניברסיטה העברית, ואחריתה בניו יורק, שם השלמתי את לימודי התואר השני בבית הספר הגבוה ללימודי

יהדות על שם דב רבל, בישיבה אוניברסיטה. רבות למדתי ממוריי בשני המוסדות, ובהם הפרופסורים רוברט ברודי, מנחם כהנא, חיים סולוביצ'יק, סטיבן פיין, אפרים קנרפוגל וגרג שטרן. חברים רבים תרמו לי מידיעותיהם ועצותיהם, ולחלקם הודיתי במקומם. עליהם יש להוסיף את ד"ר יהודא דוב גלינסקי, ענת קוטנר ואבי שמידמן, אשר קראו חלקים מן העבודה והעירו הערות מעודדות ומועילות. בשבתי בגלות נהניתי מאוד מן ה'קהילה הוירטואלית' של משתתפי הבלוגים בנושאי ביבליוגרפיה יהודית, שנהיו לי חברים חדשים: מנחם בטלר, אליעזר ברודט, פרופ' ג'פרי וולף, מיכאל (מנחם מנדל) פיטקובסקי ודן רבינוביץ. כמו כן, התכתבתי עם מלומדים שונים, ובהם פרופ' אנדריאס להנרט, פרופ' ג'וליו בואסי, פרופ' יצחק פנקובר ופרופ' דוד הנשקה, והם ענו לי בחפץ לב על שאלות שונות. ג'ני לאבנץ סייעה לי בתרגום מגרמנית, וד"ר צבי שטמפפר ומר יוסף ויצטום תירגמו קטעים מערבית-יהודית, ותודתי נתונה להם על כך. תודה רבה לכל צוות המכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד הספרייה הלאומית, ירושלים, ובמיוחד לגב' יעל אוקון, למר בנימין ריצ'לר ולד"ר עזרא שבת, שמלבד עזרתם בנושא עבודה זו, נתנו לי כל כך הרבה. בשבתי בניו יורק ישבתי בשלש ספריות, ואני מודה לספרני מחלקת "דורות" בספרייה הציבורית של ניו יורק (Dorot Jewish Division, New York Public Library) – במיוחד למר מיכאל טרי ולגב' רוברטה זלצמן; לספרייה של בית המדרש לרבנים באמריקה ולמר ישראל דוביצקי; ולצוות הספרייה על שם גוטסמן בישיבה אוניברסיטה.

אהבה רבה שלוחה של משפחתי – הוריי, פרימט וארנולד רוט, שעיה, צבי, רבקה, פסיה וחיה-אלישבע – וגעגועים עזים לאחותי מלכי הי"ד. תודה עמוקה לחמי וחמותי, ברברה וד"ר נורמן (נטע שמואל) רוזנפלד, שאימצו אותי אל חיקם.

פגשתי לראשונה את ג'ני רוזנפלד לפני שכתבתי עמוד אחד בעבודה הזאת. כל אות כאן נכתבת מתוך אהבה גדולה והערצה כנה אליה.

פרק א – תולדות המחקר

העולם ציין לאחרונה 900 שנה לפטירתו של רש"י. העולם – במובן רחב. חוגים אקדמיים במקומות שונים ברחבי תבל, קהילות יהודיות ויהודים פרטיים. אף יצאו לאור מספר כרכים ואתרי אינטרנט המוקדשים לדמותו ולחקר כתביו.¹

אחת השאלות שנידונית במחקר לאחרונה ושהידע המצטבר לגביה מתרבה היא שאלת הגירסאות של פירושי רש"י.² ידוע כבר מזמן שקיימים הבדלים בין פירושי רש"י שבדפוס לממצא שבכתבי היד, אולם עד לאחרונה לא נעשה ניסיון רציני להסביר הבדלים אלו. ידוע גם שרש"י ערך שינויים בפירושו במשך השנים. האם קיימת גרסה מקורית של פירוש רש"י לתורה או לתלמוד?³ האם ניתן לקבוע אילו שינויים התווספו בידי מעתיקים מאוחרים, ואילו שינויים משקפים חוגים הקרובים לרש"י בזמן ובמקום?⁴

שאלה נוספת הזוכה לתשומת לב במחקר לאחרונה היא דרך תפוצתם של כתבי רש"י ברחבי העולם היהודי. מתי נודעו פירושי בתפוצות השונות, וכיצד הם התקבלו שם?⁵ שאלות אלו נשאלות, כאמור, ביחס לפירושי רש"י, אך לא נעשה עד כה ניסיון להציב אותן ביחס לספרות ההלכה הנובעת מרש"י.

¹ ראו למשל אברהם גרוסמן, רש"י – ר' שלמה יצחקי, ירושלים תשס"ו; סיני כרך קלו (תשס"ו) – קובץ רש"י; *Heritages de Rachi*, ed. Rene-Samuel Sirat, Paris 2006. הושקו מספר אתרי אינטרנט: <http://www.rashi900.com>, www.raschijahr.de ודברי הכנס על רש"י במרכז שז"ר - <http://web11.mediazone.co.il/media/shazar/260705>. גם סדרה עלילתית אודות משפחתו של רש"י החלה לצאת לאור לאחרונה. ראו Maggie Anton, *Rashi's Daughters – Book One: Joheved*, Glendale CA 2005; *Book Two: Miriam*, Glendale CA, 2007.

² שאלה מעניינת שאינה נוגעת לעניינינו היא חשיבותו של פירוש רש"י בתור עד נוסח לתלמוד. ראו ורד נעם, 'מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י בתלמוד', סידרא יז (תשס"א-תשס"ב), עמ' 109-150; ירמיהו מלחי, 'פירוש רש"י כמקור לנוסחאות שנשתקעו במסכת ברכות', סיני קלו (תשס"ו), עמ' קלט-קנג.

³ לעדויות של ראשונים אשר החזיקו את פירוש רש"י לתלמוד בכתב ידו, ראו אלעזר הורביץ, 'שרידים נוספים מספר משנה תורה כתובים בעצם כ"י קדשו של הרמב"ם', הדרום לח (תשל"ד), עמ' 5.

⁴ לגבי פירושי רש"י למקרא, ראו אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 184-193, עמ' 210-212; מאמריו של יצחק ש' פנקובר: 'הגהות שהגיה רש"י את פירושו לספרי הנביאים', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום טו (תשס"ה), עמ' 185-211; הני"ל, 'הגהות רש"י, הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום טז (תשס"ו), עמ' 205-229 (תוספות של ר' יוסף קרא, עמ' 217-219); הני"ל, 'הגהות רש"י לפירוש לתורה', *JSIJ* 6 (2007), pp. 141-188. (אודות תוספות של ר' שמעיה), ואת הפרק על 'עקבות פירוש רשב"ם בנוסח פירוש רש"י לתורה', בתוך אלעזר טויטו, 'הפשטות המתחדשים בכל יום': עיונים בפירוש של רשב"ם לתורה, רמת-גן תשס"ג, עמ' 229-237. על חוגו של רש"י ופירושו למקרא, ראו גם ערן ויזל, 'למי מיען רש"י את פירושו למקרא?', בית מקרא נב (תשס"ז), עמ' 139-168. אהרן ארנד, 'תוספות בכתבי היד ובדפוסים של פירוש רש"י למסכת מגילה', סידרא יד (תשנ"ח), עמ' 5-24 מזהה תוספות של ריב"ן ושל ר' שמעיה. במאמר אחר (הני"ל), 'עיונים במסורות הנוסח של פירוש רש"י למסכת ראש השנה', סידרא כ [תשס"ה], עמ' 22-23) הוא הצביע על תוספת מפרי עטו של ר' עזריאל בן נתן. ראו גם שמא פרידמן, 'פירושי רש"י למסכתות התלמוד', <http://www.atranet.co.il/sf/rashi.doc>.

⁵ ראו: יצחק ש' פנקובר, 'תהליך הקנוניזציה של פירוש רש"י לתורה', לימוד ודעת במחשבה יהודית, עורך: חיים קרייסל, באר שבע תשס"ו, עמ' 123-146; אברהם גרוס, 'רש"י ומסורת לימוד התורה שבכתב בספרד', רש"י: עיונים ביצירתו,

ספרי ההלכה דבי רש"י

הכינוי 'ספרי דבי רש"י' מתייחס לקבוצה של חיבורים, שעיקרם הלכה ותפילות, הנובעים מבית מדרשו של רש"י. לפי המוסכם במחקר, החיבור המקורי ביותר הינו 'איסור והיתר לרש"י', אשר נדפס באופן חלקי בלבד.⁶ שני קבצים שעיקר עניינם הוא ליטורגי הם סידור רש"י ומחזור ויטרי. מחזור ויטרי נערך, כנראה, בידי תלמיד רש"י בשם ר' שמחה מויטרי, והוא בנוי על גבי השלד של סידור רש"י.⁷ ספר האורה נפוץ באופן בלעדי בפרובנס, אולם 'ספר האורה חלק ב' אינו אלא עד גירסה נוספת של 'איסור והיתר'.⁸ בכתבי היד נותרו פסקים וקבצים שונים שיוחסו לרש"י אך טיבם טרם התברר.⁹ ספר הפרדס, העומד במרכז העבודה הנוכחית, הוא הראשון מבין הספרים הללו שיצא לאור,¹⁰ אולם מסתבר שמבחינות רבות הוא מאוחר לכל הספרים האחרים ומשקף מציאות ספרותית מעובדת יותר. הקבצים האחרים – מחזור ויטרי, סידור רש"י, ספר האורה, ספר איסור והיתר – יצאו לאור במהלך המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים על ידי כמה מגדולי חוקרי ספרות ההלכה. מאז הופעתם נדמה ששקט המחקר על שמריו, והסתפק בציון ההלכות המופיעות באופן מקביל בכל ספר וספר, ללא

עורך: צבי אריה שטיינפלד, רמת גן תשנ"ג, עמ' 27-55; גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים (לעיל, הערה 4), עמ' 175-179; Eric Lawee, 'The Reception of Rashi's *Commentary on the Torah* in Spain: The Case of Adam's Mating with the Animals', *JQR* 97 (2007), pp. 33-66; idem, 'Sefarad to Ashkenaz: A Case Study in the Rashi Supercommentary Tradition', *AJS Review* 30 (2006), pp. 1-33; idem, 'Words Unfitly Spoken: Late Medieval Criticism of the Role of Midrash in Rashi's *Commentary on the Torah*', *Between Rashi and Maimonides: Themes in Medieval Jewish Law, Thought and Culture*, ed. Ephraim Kanarfogel, forthcoming; idem, 'Maimonides in the Eastern Mediterranean: The Case of Rashi's Resisting Readers', *Maimonides after 800 Years: Essays on Maimonides and his Influence*, ed. Jay Harris, forthcoming. אני מודה לפרופ' לוי על נכונותו להעמיד לרשותי את מאמריו טרם פרסומם.

⁶ ראו אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 406-407.

⁷ ראו ישראל מ' תא-שמע, כנסת מחקרים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 62-76; שמחה עמנואל, 'לענייניו של מחזור ויטרי', עלי ספר יב (תשמ"ו), עמ' 129-130; אריה גולדשמידט, 'מבוא', מחזור ויטרי, ירושלים תשס"ד, עמ' 19-56. על סידור רש"י, ראו גם Andreas Lehnardt, "'Siddur Rashi" und die Halacha-Kompendien aus der Schule Raschis', *Raschi und sein Erbe*, ed. Daniel Korchmalnik, Hanna Liss and Ronen Reichman, Heidelberg 2007, pp. 65-99.

⁸ ראו שמחה עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנ"ה, עמ' כח-כט.

⁹ ראו: 'הלכות טבילת כלים והגעלת כלים לרש"י', פעמי יעקב, שנה ד (תשנ"ג), קונט' ה-ו (כד-כה), עמ' ז-י; 'פסקים חדשים מבית מדרשו של רש"י', שם, שנה ז (תשנ"ו), קונט' א (לד), עמ' יא-יג. ראו גם ליקוטים הכוללים חומר מבית מדרשו של רש"י: משה הרשור, 'מנהגי וומיזא ומגנצא, דבי רש"י ורבותיו ומנהגי אשכנז של הרוקח', גנוזות ב (תשמ"ה), עמ' יא-כח; ליאון אריה פלדמן, 'קטעים מספר ליקוטים בדיני תפילות וברכות', ספר זכרון להרב יצחק נסים, ירושלים תשמ"ה, כרך ג, עמ' סט-עח.

¹⁰ ראו דבריו של א"מ ליפשיץ, ר' שלמה יצחקי, ורשה תרע"ב, עמ' 144: 'ספר הפרדס הוא הראשון מכל ספרי הפסקים שבא בדפוס. בו נשקעה ספרות שלמה של ספרי פסקים, ואולי זהו שגרם שיהיה מספיק יותר משאר ספרי פסקים ושיתקיים ויתקבל יותר מהם, אולם בודאי שאף המקרה שבא בדפוס גרם קצת'.

ניסיון לעמוד באופן מדויק על היחסים שביניהם. המחקר הנוכחי יצביע החשיבות הרבה הטמונה בבחינה מדויקת של המקבילות הללו וההדלים שביניהם.

דעות החוקרים על ספר הפרדס – מהו ומי חיברו?

שתי דעות עיקריות נשמעו לגבי שאלת מחברו של ספר הפרדס – הוא נכתב על ידי רש"י או תלמידו, או שהוא נכתב על ידי דמות אחרת. חכם בן המאה ה-15, נכדו של ר' שמואל שליצטט, שנודע בזכות רשימה ביבליוגרפית שכתב, קובע ש"פרדס יסדו תלמידי רש"י".¹¹ לעומת זאת, במאה השש-עשרה, ר' משה איסרליש (הרמ"א) העתיק מתוך "ספר היחוסין":¹² "ועוד היו לרש"י ב' תלמידים גדולי ישראל הא' נקרא רבי שמואל מבונעירבורק עשה ספר הפרדס. והשני ר' שמעון עשה ספר הלקט."

למסורת אודות ר' שמואל מבומברג הייתה השפעה מרובה במשך השנים, משום שהיא סיפקה לחוקרים את שמו המפורש של עורך החיבור. אבל הדעה הרווחת יותר הייתה זו של ר' אברהם זכות, שרש"י עצמו הוא המחבר של ספר הפרדס:¹³

המאור הגדול שפירש התלמוד וכתבי הקדש רש"י הצרפתי פרשנדתא נפטר הוא ותלמידו הר' שמחה מוויטרי שעשה מחזור וויטרי בשנת תתס"ה והיו ימיו של רש"י ע"ה שנה. **ועשה ס' הפרדס**. ורבינו שמעיה היה תלמידו שעשה ספרים...

החיד"א רשם בספרו 'שם הגדולים' שלשה ערכים ב'מערכת ספרים' תחת השם 'הפרדס'.¹⁴ בראשון הוא תיאר את 'פרדס לרש"י', אשר קשור ל'לקוטי הפרדס' שנדפס בונציה. הוא הוסיף שבידו כתב יד על קלף אשר "אומרים שהוא ספר הפרדס". בערך השני נכתב רק "פרדס – חיבור רבינו שמואל מבונבורג, תלמיד רש"י". בשלישי הוא תיאר את ספר הפרדס לר' אשר ממנתשון, שהוא החזיק בכתב יד.¹⁵ בערך 'שבלי הלקט', אגב דבריו על שבלי הלקט חלק ב, הוא כתב:¹⁶

¹¹ א"י בן-יעקב, דברים עתיקים, קונטרס שני, לייפציג תר"ו, עמ' 8. ראו עליו: שמחה עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 28.

¹² ספר יוחסין... עם הגהות... מה"ר משה איסרלש, קראקא שמ"א, דף קסד ע"א. ראו אשר זיו, רבינו משה איסרליש (רמ"א), ניו יורק תשל"ב, עמ' קעד-קעה; אלחנן ריינר, 'ישן מפני חדש: על תמורות בתוכני לימוד בישיבות פולין במאה הטי"ז וישיבתו של רמ"א בקרקוב', זכר דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכר דב רפל, ירושלים תשס"ז, עורך: שמואל גליק, ירושלים תשס"ז, עמ' 201-205.

¹³ ספר היחוסין, מאמר חמישי, עמ' 217.

¹⁴ חיים יוסף דוד אזולאי, שם הגדולים השלם, ורשה תרל"ו, מערכת ספרים, עמ' 136-137.

¹⁵ הספר יצא לאור רק במאה העשרים – ספר הפרדס לרבינו אשר ב"ר חיים ממנתשון... ספר השולחן לרבינו חייא ב"ר שלמה מברצלונה... וספר מצות זמניות לרבינו ישראל ב"ר יוסף מטוליטולה תלמיד חבר של הרא"ש על הלכות תפלה שבת ומועדים, מהד' משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תשמ"ד; ספר הפרדס ותרומת הפרדס לרבינו אשר בן רבי חיים נבי"ו ממונתשון, מהד' מרדכי ליב הלוי קצנלנבוגן, ירושלים תשמ"ה.

¹⁶ שם הגדולים, שם, עמ' 157.

ובשבלי הלקט חייב כ"י יש בו ה' נדה מרש"י, והן הם אשר בס' ראיתי תש' רש"י כ"י שאומרים שהוא ס' הפרדס. ועתה ראיתי במרדכי בסוף ברכות שכתב מצאתי בס' הפרדס שסידר רש"י. וזה שראיתי הוא סידור תלמידיו.

החיד"א הכיר את הידיעה אודות פעולתו של ר' שמואל מבונבורג, אבל לא חשב לשלב אותה עם הידוע לו על ספר הפרדס. אמנם את הזיקה שבין 'לקוטי הפרדס' לבין כתב היד שהיה בידו הוא ראה בבירור, ואף הוסיף והשווה בין כתב היד הזה לבין כתב יד אחר, של שבלי הלקט חלק ב'. עיונו בכתב היד שיכנע אותו שמדובר בספר הפרדס המוזכר במרדכי, ושההלכות שבתוכו מיוחסות לרש"י בשבלי הלקט, ובכל זאת קבע שמדובר בחיבור של תלמידי רש"י. מכאן ניכרת דרך עבודתו הזהירה של החיד"א.

מסתבר שכתב היד אשר החיד"א ראה בו את ספר הפרדס¹⁷ הוא כתב יד אשר נדפס בשם 'איסור והיתר'.¹⁸ החיד"א עשה שימוש בכתב היד הזה בחיבוריו השונים, וכונתו את המקור בשם 'הפרדס' גרמה לבלבול מסוים.¹⁹ במיוחד אמורים הדברים לגבי 'עשרה מילי דחסידות', קטע אשר הובא בשם הפרדס בספר אחר של החיד"א, 'פתח עינים' למסכת מנחות. כפי שהכיר כבר אברהם עפשטיין,²⁰ הדברים אינם נמצאים בספר הפרדס אלא בכתב יד וינה.²¹

הביבליוגרף חיים מיכל לא ראה את ספר הפרדס הנדפס, והוא רק אסף איזכורים שלו מספר המכריע, משבלי הלקט ומשם הגדולים.²² לאחר זמנו החלו להתפרסם ספרים חשובים בתחום ההלכה מימי הביניים, ובראשם ספר אור זרוע, שנדפס בשנת תרכ"ב, ואלה הניבו התקדמות בחקר מפעלו של רש"י. אולם כותבי תולדותיו של רש"י – יט"ל צונץ ואייזיק הירש וייס – לא הביעו עניין רב בספרי ההלכה מבית מדרשו. עיקר מעייניהם הופנו לכתיבה אודות פירושו למקרא ולתלמוד. הם ניסו, כמו קודמיהם הביבליוגרפים, לקבוע את מחבריהם של הקבצים השונים. בכל זאת, אגב הילוכם, הם עסקו בכתבי היד שעברו תחת ידם.²³

¹⁷ נסיון נוסף לזהות כתב יד של ספר הפרדס מופיע אצל יצחק אייזיק בן-יעקב, אוצר הספרים, ווילנה תר"ם, ערך 'סדרים של רבי שלמה', עמ' 415: 'כ"י מינכען No. 27/3. ואולי הוא ס' הפרדס שלו' (לפי דעתו של מר בנימין ריצ'לר, הכוונה לכתב יד מינכן 28, אשר פורסם בידי ישראל אלפנביין, ספר הסדרים, ניו יורק תשי"א).

¹⁸ כתב יד וינה, הספריה הלאומית 204 (קטלוג שוורץ מס' 55); יעקב פריימן, איסור והיתר לרש"י, ברלין תרצ"ו.

¹⁹ ראו למשל ספר תשובות הגאונים ז"ל עם הגהות איי הים, ליוורנו תרכ"ט, סימן קעח.

²⁰ ראו A. Epstein, 'Der Pardes als Quelle...', *MGWJ* 52 (1908), pp. 715-716 (על מאמר זה, ראו להלן).

²¹ הדברים פורסמו מתוך כתב יד אשכנזי אחר על ידי משה הרשלה, 'אמרי אמת ודעת – לקט עתיק של מדרשים ודברי גאונים וראשונים: דברים קצרים מתוך כ"י מס' רפה', גנוזות ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' קנח. ראו גם ספר האורה חלק א, עמ' 3-4 = ספר האשכול, מהד' אלבק, עמ' 2-3; יעקב רייפמן, 'עשרה מילי דחסידותא דהוה נהיג בהו רב', הצופה להמגיד טו (תרל"א), עמ' 93-94, 302-303, 309, 317, 325.

²² חיים מיכל, אור החיים, פראנקפורט תרנ"א, עמ' 590.

²³ וייס תיאר לראשונה את כתב יד פרנקפורט 69 ('איסור והיתר') בהוספות למאמרו 'לתולדות רבנו שלמה בר יצחק', בית תלמוד ב (תרמ"ב), עמ' 292-293. מאוחר יותר הוא פרסם מתוך כתב היד את 'שערי ברכות לרב שמואל בן חפני גאון' – בית תלמוד, שם, עמ' 377-386.

במאמרו 'תולדות רש"י',²⁴ צונץ עבר בקצרה על החיבורים המיוחסים לרש"י. לעניינינו, הוא שיער:²⁵
לפי הנראה, אסף וקבץ אותם (פסקי דינים ותשובות – פ"ר) רש"י בעצמו וקרא אותם בשם
פרדס. ליקוטים ממנו עשה ר' שמואל מבונבורק ונדע בשם ליקוטי הפרדס.
הבסיס לדבריו הוא המסורת של הרמ"א, אלא שהוא הפך אותה על מנת שתתאים יותר להבנתו – את
ר' שמואל מבמברג הוא העביר מן הפרדס אל הלקט, ופירש שמדובר בליקוטי הפרדס.²⁶ והוא קבע
מדעתו שרש"י ערך את ספר הפרדס בעצמו.²⁷ במקור הגרמני של המאמר, צונץ ציין גם שכתבי היד של
ליקוטי הפרדס מועתקים הם מן הדפוס.²⁸

איזיק הירש וייס²⁹ שיער שמחברו של ספר הפרדס הוא ר' שמעיה, וזאת על פי דבריו של ר' יצחק אור
זרוע: "מעשה זה הועתק מפסקי ר"ש שסדר הר"ר שמעיה לפניו ומכתיבת הר"ר שמחה מוטרני, וידוע
שפי' או הוא או הר"ר שמעיה לפני רבנו שלמה". וייס מצא את המעשה הנידון בספר הפרדס, והסיק
שלחיבור הזה התכוון האור זרוע.

שמעון הורוויץ, אשר הוציא לאור מהדורה של מחזור ויטרי, סבור היה שהמחזור שהוא הוציא זהה
עם המחזור שעמד לפני ר' שמעיה, תלמידו של רש"י. לאור ציטוטים בראשונים מתוך חיבורו של ר'
שמעיה, הורוויץ הסיק שר' שמעיה הגיה את מחזור ויטרי עד שהוציא את ספר הפרדס.³⁰ את ההשערה
הזאת חיזק אברהם ברלינר,³¹ וזאת על פי ציטוטים בשמו של ר' שמעיה הנמצאים בספר הפרדס.

אברהם עפשטיין

²⁴ ראו על ספרו אודות רש"י, יצחק שורש, הפנייה עבר ביהדות המודרנית, תרגם אהד לזר, ירושלים תש"ס, עמ' 299-296.

²⁵ יום טוב ליפמן צונץ, תולדות רש"י, תרגם שמשון בלאך, ורשה תרכ"ב, דף מג ע"ב.

²⁶ ושטיינשניידר בעקבותיו – Moritz Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berlin 1852-1860, p. 2355

²⁷ העיר על כך שלמה בובר, 'בקרת תהיה', אוצר הספרות ה (תרנ"ו), עמ' 77.

²⁸ Leopold Zunz, 'Salomon ben Isaac – gennant Raschi', *Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums*,
vol. 2 (1823), p. 374

²⁹ א"ה וייס, 'לתולדות רבנו שלמה בר יצחק', עמ' 205.

³⁰ שמעון הורוויץ, מפתח ומבוא למחזור ויטרי, נירנברג תרפ"ג, עמ' 1.

³¹ בקובץ 'ליקוטי בתר לקוטי' אשר הוסיף למבואו של הורוביץ, מחזור ויטרי, עמ' 172. ברלינר הפנה לדבריו של גרוס, שגם
הוא סבר כך. מסתבר שכוונתו ל: Heinrich Gross, 'Das handschriftliche werk Assufot – Analekten', *Magazin für die Wissenschaft des Judenthums* 8 (1883), pp. 8-83

אברהם עפשטיין הקדיש לספר הפרדס מספר מאמרים. המרכזי שבהם הוא מחקרו "רבי שמעיה תלמידו וסופרו של רש"י".³² במאמר זה ביקש עפשטיין להוכיח שהמקור העיקרי וכמעט הבלעדי לשיטתו ההלכתית של רש"י הוא כתביו של ר' שמעיה. כתבים אלה, שלא הגיעו לידינו בצורתם המקורית, שימשו בסיס לשלשה ספרים – ספר הפרדס, ספר האורה ומחזור ויטרי. אגב הילוכו, עפשטיין קובע שספר הפרדס "לא נתחבר על ידי רש"י ולא על ידי אחד מתלמידיו".³³ אלא – זהו ספר ליקוטים, שנשען על שתי יסודות: "ספרו של ר' מנחם בן מכיר"³⁴ וקובצו של ר' שמעיה".³⁵ (אולם, במקום אחר במחקרו, הוא מתייחס אל פרקים מסויימים בספר הפרדס בתור חיבוריו של רש"י עצמו, וזאת על פי הייחוס אליו בכותרות).³⁶ עפשטיין אסף איזכורים רבים של מאמרים הנמצאים בפרדס, ואת השמות שכינו המאזכרים את החיבור שעמד לפניו. הוא מצא שמחבר אחד עשוי לצטט מאמרים כאלה תחת שמות שונים, והסיק מכך שאין הפרדס אלא אוסף "ליקוטים שלא נקרא עליהם שם קבוע ואף מחברם לא נודע" לקדמונים.³⁷ זאת בניגוד לספר מעשה המכיר, שניתן לזהות אותו כחיבור אחיד, שיצא מתחת יד מחבר ונודע כספר כבר לראב"ן. השם "פרדס" מופיע בעיקר אצל ר' ישעיה מטראני ובשבלי הלקט, אבל גם במקורות אשכנזיים.³⁸ פעם אחת עפשטיין מזכיר את "עורך הפרדס", ובהערה הוא תוהה האם היה הוא מצאצאיו של ר' בנימין בן שמואל מקוסטני.³⁹

כעבור מספר שנים התייחס עפשטיין בקצרה לשאלת "לקוטי הפרדס".⁴⁰ הוא מצא שני איזכורים של ר' ישעיה די טראני בספר הזה.⁴¹ על סמך זה הוא שיער שבעקבות שימושו המרובה של הרי"ד בספר

³² המאמר התפרסם לראשונה בגרמנית: A. Epstein, 'Schemaja, der Schüler und Secretär Rachi's', *MGWJ* 41, (1897), pp. 257-263. הוא תורגם לעברית בידי יצחק ורפל (רפאל), 'רבי שמעיה תלמידו ומזכירו של רש"י', ספר רש"י, י"ל פישמן (עורך), ירושלים תש"א, עמ' שכד-שמד (ובתור תדפיס נפרד). הערותיו הנוספות של עפשטיין (בעותק הפרטי שלו, שהגיע לספרייתו של אביגדור אפטוביצר) פורסמו בידי דב נוימן, 'מלואיו של ר' אברהם אפשטיין ז"ל למאמרו "רבי שמעיה" ', סיני ט (תש"א-תש"ב), עמ' רמד-רמו. ההערות הללו שולבו בהדפסה שנייה (בשיבושים מסויימים) תחת הכותרת 'רבי שמעיה תלמידו וסופרו של רש"י' בידי אברהם מ' הברמן, כתבי ר' אברהם עפשטיין, כרך ראשון, ירושלים תש"י, עמ' רעא-רצה. הציונים להלן לפי מהדורת הברמן.

³³ עפשטיין, ר' שמעיה, עמ' רעז.

³⁴ כלומר, ספר 'מעשה המכיר'. חלק ניכר מדבריו של עפשטיין אודות הפרדס מוקדשים בעצם לתיאור החיבור הזה ולכתב היד שהוא ראה אצל האחים גולדשמידט – עמ' רפ-רפב.

³⁵ שם, עמ' רעח.

³⁶ שם, עמ' רעב.

³⁷ שם, עמ' רעט.

³⁸ שם, הערה 10. את המובאה מכתב יד המבורג 153 מסר עפשטיין על פי מאמרו של Leopold Dukes, 'Bibliographische Notiz über verschiedene Ritualien und besondere Gebetsammlungen', *Literaturblatt des Orients* 15 (1844), p. 233.

³⁹ עפשטיין, שם, עמ' רפד והערה 35.

⁴⁰ ראה: A. Epstein, 'Likutei Pardes', *MGWJ* 44 (1900), pp. 52-55.

הפרדס, תלמידיו באו אחריו וליקטו מתוך הספר (על פי מספר כתבי יד), הוסיפו לו קטעים ממקורות נוספים, וכינו את מה שהעתיקו בשם לקוטי הפרדס.

עפשטיין הקדיש מחקר מפורט לחלקו של יוסף אבן פלאט בספר הפרדס.⁴² הוא סקר את מופעיו של אבן פלאט בספרות ההלכה והציע את תולדות חייו. 'פסקי ברכות לרבינו יוסף בן פלט', אשר נמצאים בדפוס הראשון של הפרדס, תוארו בקצרה, תוך שימת דגש על הלשון המיוחדת והמלוטשת אשר מבדילה חטיבה זו משאר פרקי הפרדס. כאן מציע עפשטיין את חידושו. הוא טוען שניתן למצוא ארבעה קטעים נוספים, הפזורים לאורך ספר הפרדס, אשר נוספו גם הם בידיו של אבן פלאט. הקטעים הם:

- א. עמ' קכח, "למה בודקין את הריאה של בהמה...". עפשטיין הפנה לדברים בשמו של אבן פלאט.⁴³ אך מסתבר שעיסוקו של אבן פלאט בברכות, כפי שבא לידי ביטוי ב'פסקי ברכות' שלו, גרם לעפשטיין לסבור שגם דיון זה מוכרח להיות שלו.
- ב. עמ' ריז-רכג, "סדר תקיעות של ראש השנה". השיקול אשר הביא את עפשטיין לייחוס כל הקטע הארוך הזה לאבן פלאט הוא השיטה האלגורית, אשר זרה היא, לדבריו, לבני איזור הריינוס וצפון צרפת.⁴⁴
- ג. עמ' רכג, "למה אנו אומרים בראש השנה היום הרת עולם". מספר תירוצים שונים הוצעו בימי הביניים לשאלה זו. עפשטיין מראה שרש"י סבר אחרת מן הפירוש המובא בפרדס – פירוש מובא בכתב יד המבורג 153 בשם הפרדס אך נמצא במחזור ויטרי – ושאת הפירוש המובא כאן לא יכול היה רש"י לתת.
- ד. עמ' רכד-רכט, "ירושלמי, ר' אחא בשם רבי אבא...". שתי הוכחות לו לעפשטיין לכך שמחבר הקטע הוא אבן פלאט. האחת היא הלשון (Sprache), והשנייה איזכור מנהגיהם של קהילות שונות – ספרד, אשכנז וצרפת, ורומי. מאחר שקבע שמחבר הקטע הוא אבן פלאט, עפשטיין מסיים את מאמרו במסקנה שאבן פלאט היה נכדו של הפייטן בנימין בן שמואל מקוסטני, המוזכר בקטע בתואר "עיר וקדיש זקינינו הרב ר' בנימין בר' שמואל מקוסטני זק"ל" (עמ' רכח-רכט).

⁴¹ על האיזכור הראשון – 'כך קבלתי אני אברהם כהן מפי רבנא ישעיה ב"ר מילי ז"ל' – ראו להלן, פרק ב. במקום אחר (עמ' 54-55) הוא פותר את ראשי התיבות ריב"ם כמכוונים לרי"ד.

⁴² ראה: A. Epstein, 'Joseph Ibn Plat und der Pardes – Binjamin ben Samuel', *MGWJ* 44 (1900), pp. 289-296

⁴³ ספר אבודרהם, מהד' מנחם אברהם בראון, ירושלים תשס"א, עמ' נא.

⁴⁴ השוו לדעתו של מתניה בן-גדליה (חכמי שפייר בימי גזרות תנ"ו ולאחריהן: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור ויצירתם הרוחנית בשלהי המאה ה-11 ובראשית המאה ה-12, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ז, עמ' 229-232), שהקטע נכתב בידי תלמידי ר' קלונימוס הזקן בשפיירא.

בשנת 1903 פירסם עפשטיין מאמר קצר אודות אחרוני הגאונים בארץ ישראל וקשריהם עם ר' משולם בן משה.⁴⁵ הוא סקר את הידוע אודות הגאונים ר' אביתר ור' אליהו, והעתיק קטע מן הפרדס בו מוזכרת תשובה שהם השיבו לר' משולם. לבסוף הוא הביא את נוסח התשובה בקטע גניזה, על פי קטלוג אוקספורד. התשובה פורסמה בשלמותה מאוחר יותר בידי אברהם מרמורשטיין⁴⁶ ונידונה אצל אברהם גרוסמן.⁴⁷

המאמר הקצר ביותר שהקדיש עפשטיין לנושא ספר הפרדס הוא גם מאמרו המשפיע ביותר בתחום. בשנת תרס"ו הוא פרסם מאמר בכתב העת העברי 'הגרן' תחת הכותרת "תשובה ירושלמית בספר הפרדס".⁴⁸ הוא דן בפסק המובא בספר הפרדס ללא ייחוס, העוסק באיסור נישואיה של מינקת רווקה (גרושה או אלמנה) תוך כ"ד חדש מלידתה. עפשטיין ביקש להראות שהקטע איננו יכול להיות מתשובת גאוני בבל, וגם לא מבית מדרשו של רש"י או שאר חכמי אשכנז, אלא הוא נובע מארץ ישראל – בדומה לתשובת גאוני א"י שנשלחה לר' משולם שעליה הוא דן שלש שנים קודם לכן. הנימוקים לקביעה זו היו שלשה:

1. "לשון התשובה הזאת אינה לא לשון גאוני בבל ולא לשון חכמי אשכנז ורש"י."
2. השימוש בדרשות הכתובים במהלך פסיקת הלכה למעשה ("לא תבשל" = תשל"ב; "ובשדי יתומים אל תבוא"), שאינו אופייני לגאונים ולראשונים.
3. הפסק מתאים לשיטת בני ארץ ישראל, לפי ספר החילוקים, שהמתנה מחוייבת גם אם מת התינוק. שיטה זו מנוגדת, לדברי עפשטיין, לתלמוד הבבלי. לכן הפסק אינו יכול להיות של גאון בבלי, אשר וודאי לא יסטה מן התלמוד, וגם לא של ראשוני אשכנז או צרפת, "כי חכמי הארצות האלה לא נטו מן התלמוד הבבלי ימין ושמאל."
4. לקטע האחרון בתשובה נמצאה מקבילה בתוך דפים מתשובות הגאונים מן הגניזה.⁴⁹

45 ראה: A. Epstein, 'Die aharonidischen Geonim Palästina's und Meschullam b. Mose aus Mainz', *MGWJ* 47 (1903), pp. 340–345

46 ראה: A. Marmorstein, 'Notes et Mélanges', *REJ* 73 (1921), pp. 84-92

47 אברהם גרוסמן, 'אימתי פסקה ההגמוניה הארץ-ישראלית באיטליה?', משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, עורכים: עזרא פליישר, מרדכי עקיבא פרידמן ויואל קרמר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 156.

48 הגרן כו (תרס"ו), עמ' 69–73. נדפס שוב בספרו מקדמוניות היהודים, מהד' א"מ הברמן, ירושלים תשכ"ה, עמ' שעד–שעז. לדיונים נוספים, ראו אפטוביצר (להלן, הערה 71); "ב"מ לוין, מתיבות, ירושלים תרצ"ד, עמ' 113-114; שמחה אסף, ספר המקצועות, ירושלים תש"ז, עמ' לה-לו; מרדכי עקיבא פרידמן, 'הלכות אישות בעקבות המעשים לבני ארץ ישראל' תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 229-235; ישראל מרדכי פלס, 'פסקי ר"י הזקן ור' יהודה מקורביל בעניין חודש העיבור בכ"ד חדשי מינקת', מוריה כ, א-ב (תשנ"ה), עמ' ו-ז.

49 עפשטיין, כתבים, שם, עמ' שעה, הערה 2. קטע הגניזה שפורסם בידי גינצבורג (Louis Ginzberg, *Geonica*, vol. II, New York 1909, pp. 32-33) הוא T-S Misc. 35.98.

מאמר נוסף של עפשטיין פותח בקביעה שאין למצוא עדי נוסח נוספים של הפרדס, מלבד הדפוס המשובש.⁵⁰ הוא מתאר שני כתבי יד אשר זוהו בטעות בתור ספר הפרדס – כתב יד פריס⁵¹ וכתב יד וינה.⁵² על מנת להוכיח את דבריו, עפשטיין תיאר בצורה טבלאית את תוכן כתבי היד. לאחר מכן, הוא תיאר שני חיבורים אשר מהווים לדעתו מקורות לספר הפרדס – מעשה הגאונים ואיסור והיתר.

שלמה בובר

במבואו לספר האורה, שלמה בובר הקדיש מקום נרחב לכל אחד מספרי ההלכה מבית מדרשו של רש"י. גם ספר הפרדס זכה להתייחסות פרטנית המשתרעת על פני יותר מחמישים עמודים.⁵³ הוא סקר את הדפוסים השונים של הספר ואסף את מובאות הפרדס בקרב הראשונים.⁵⁴ פרק אחד הוקדש לשאלת מחבר ספר הפרדס, תוך שהוא מזכיר את מסורת הרמ"א ואת דעות החוקרים, אבל מסכם לבסוף ש'קשה מאד להגיד דבר ברור'.⁵⁵ הוא גם הביע את תקוותו להוציא לאור מהדורה חדשה של הפרדס, אלא שהוא טרם השיג כתבי יד של החיבור.⁵⁶

בובר שב ועסק בספר הפרדס במבואו לסידור רש"י, אשר נתפרסם לאחר מותו בידי יעקב פריימן. הוא עמד על כך, שלצד מקבילות בין הספרים, ופסקאות אשר מועתקות באחד ולא במשנהו, קטעים רבים המופיעים בסדר רש"י נמצאים בפרדס עם תוספת דברים. והוא הלך ומנה מקרים רבים כאלה,⁵⁷ אך לא הסביר הציע הסבר לתופעה.

אביגדור אפטוביצר

אביגדור אפטוביצר, שהיה ממעריציו הגדולים של אברהם עפשטיין,⁵⁸ הלך בעקבותיו בחקר ספר הפרדס. את מאמרו הראשון בנושא הוא פרסם בשנת 1909.⁵⁹ במאמר הוא ייחד את הדיון לשתים מתשובות הגאונים הרבות המובאות בפרדס. בראשונה (הפרדס, עמ' טו), הוא הצביע על מופע השם "רבא, זכר אדונינו לברכה", בתוך פסקה הנובעת במובהק מתקופת הגאונים. אפטוביצר אסף מקורות

⁵⁰ ראו: A. Epstein, 'Der Pardes als Quelle für die Literaturgeschichte der Juden in Deutschland', *MGWJ* 52 (1908), pp. 710-738, בעמ' 710.

⁵¹ כתב היד מתואר להלן, פרק ב. הוא אכן מכיל את ספר הפרדס.

⁵² ראו לעיל, הערה 18

⁵³ שלמה בובר, ספר האורה, למברג תרס"ה, עמ' 88-152. המבוא של ערנרייך למהדורת הפרדס שהוציא (ראו להלן, פרק ב) לקוח כמעט מילה במילה ממבואו של בובר.

⁵⁴ האורה, עמ' 88-91.

⁵⁵ האורה, עמ' 92.

⁵⁶ האורה, עמ' 120.

⁵⁷ שלמה בובר, סדר רש"י, נערך ונסדר לדפוס מאת יעקב פריימאן, ברלין תרע"ב, עמ' li-liv.

⁵⁸ ראו דבריו של יעקב זוסמן, 'אביגדור אפטוביצר: יובל לפטירתו', מדעי היהדות 35 (תשנ"ה), עמ' 84-85.

⁵⁹ ראו V. Aptowitz, 'Deux Consultations des Gueonim', *REJ* 57 (1909), pp. 245-252.

שונים – אגרת פירקוי בן באבוי, ספר שימושא רבא, מסכת כלה רבתי – שבכולם מופיע שמו של תלמיד רב יהודאי גאון שנקרא ראבה או רבא, והסיק שגם כאן מדובר בחכם הזה. מעניין לציין שהמאמר הזה הופיע ב-REJ מיד לאחר מאמר אחר של אפטוביצר, בו הוא ביקש להוכיח שמסכת כלה רבתי נתחברה בידי אותו חכם מתקופת הגאונים.⁶⁰ אולם, מסתבר שהמאמר לא עשה רושם גדול, מאחר שב"מ לוין, כעבור 15 שנה, חזר על אותם הדברים מבלי להזכיר את פרסומו הקודם של אפטוביצר.⁶¹

פיסקה נוספת בספר הפרדס שנידונה במאמר של אפטוביצר הייתה התשובה בעניין מינקת, אשר נידונה כבר בידי עפשטיין. אפטוביצר ביקש לערער על מסקנתו של עפשטיין, שזו "תשובה ירושלמית". הוא זיהה אצל עפשטיין שתי טענות עליהן סמך את דעתו. הראשונה הייתה לשון התשובה, שאינה מאפיינת את הגאונים, ואף לא חכמי צרפת ואשכנז. את הטענה הזאת דחה אפטוביצר כלאחר יד, בכך שהיא כללית מדי, ובטענה שהיכרות קרובה יותר עם הספרות מלמדת שהיא בלתי אפשרית. הטענה השנייה היא שפסק ההלכה בתשובה מתאים לשיטת התלמוד הירושלמי ולא לבבלי, ושחילוק בעניין זה בין ארץ ישראל לבבל ידוע מתוך תשובות הגאונים. אפטוביצר טרח להראות שטענה זו מוטעית. התשובה מזכירה את החשש "לפי שפעמים חונקתו", שיקול המופיע בתלמוד הבבלי בלבד; אם המשיב מכיר אותו, אזי הוא מכיר את התלמוד הבבלי ונסמך עליו.

הסיבה העיקרית שבגינה קבע עפשטיין שזו תשובה ירושלמית הייתה שמסקנת התשובה נוגדת את מסקנת התלמוד הבבלי. התשובה קובעת מפורשות "שצריכה להמתין כ"ד חדשים לפי שפעמים חונקתו". ואילו מסקנת הבבלי (כתובות ס ע"ב) היא "והילכתא מת מותר". עפשטיין הראה שמסקנת הירושלמי (סוטה פ"ד, יט ע"ד) היא הפוכה – "עשרים וארבעה חודש ואפילו מת התינוק". אך אפטוביצר הראה שסוגיית הבבלי שרויה במתח בשאלה הזאת. קביעת "והילכתא" מתערערת מיד בדבריו של מר בר רב אשי, הטוען ש"אפילו מת נמי אסור", ועוד יותר מכך במעשה שהיה – "הוה עובדא וחנקתיה". אבל התלמוד דוחה את המעשה הזה, בטענה ששם מדובר היה באשה שנטרפה עליה דעתה. מסקנת התלמוד היא אכן ש"מת מותר", אבל מר בר רב אשי, חכם סוראי, חולק עליה. בנוסח הסוגיה כפי שהוא מופיע בשאלות דרב אחאי (וירא, יג),⁶² המעשה באשה שחנקה את ולדה התרחש בסורא. מכאן שבישיבת סורא חלקו על מסקנת התלמוד, וסברו שאפילו מת נמי אסור – כפי שסובר גם התלמוד הירושלמי. התשובה בספר הפרדס משקפת, אם כן, פסיקת הלכה סוראית.

⁶⁰ ראו V. Aptowitz, "Le traité de 'Kalla'", *REJ* 57 (1909), pp. 239–244. על ראבא תלמידו של רב יהודאי גאון, ראו נחמן דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק תשנ"ט, עמ' 28. למחקר עדכני הטוען ש"כלה רבתי" קדום לחתימת התלמוד, ושרבא המוזכר בה תכופות הוא רבא האמורא הבבלי, ראו David Brodsky, *A Bride Without a Blessing*, Tübingen 2006, pp. 200–207

⁶¹ ב"מ לוין, 'ספר הפרדס', גנזי קדם ג (תרפ"ה), עמ' 89. מצד שני, אפטוביצר הוזכר בהקשר הזה בביקורתו של שפר על ספר הפרדס, מהדורת ערנרייך - I. L. Szper, *REJ* 74 (1924), pp. 216.

⁶² שאילתות דרב אחאי גאון, מהד' שמואל קלמן מירסקי, כרך א, ירושלים תש"ך, עמ' צו.

אפטוביצר שב כעבור מספר שנים ועסק בקצרה בספר הפרדס.⁶³ גם הפעם הוא חילק את המאמר לשני נושאים שונים אך קשורים. תחילה הוא הצביע על הוספות איטלקיות בפרדס. הוא מצא שתי דוגמאות לתופעה זו. ראשית, בספר הפרדס (עמ' שמב–שמג) בא הסבר לכינוי 'שבת הגדול', ובסופו כתוב: "לפיכך נקרא שבת הגדול של פסח, וכן נהגו לקרות שבת הגדול מפי רבי נ"ע." אולם, בשבלי הלקט (עמ' 160) הקטע מופיע כך: "וכן נהגו לקרות שבתות לשלש רגלים". כלומר, גם השבתות שלפני סוכות ושבועות קרויים שבת הגדול. "זהו הנוסח הנכון, והוא משקף מנהג איטלקי, לכנות את השבתות שלפני כל אחד משלש הרגלים בשם 'שבת הגדול' (ראו עוד להלן, פרק ה).

הדוגמא השנייה לשיטה איטלקית שהוכנסה לספר הפרדס נמצאת בנוסח הברכה על הפרשת חלה. לפי שאר המקורות מספרי דבי רש"י – מעשה הגאונים, מחזור ויטרי, ספר האורה וסידור רש"י – נוסח הברכה הוא "להפריש חלה" או "להפריש תרומה".⁶⁴ ואילו בפרדס (עמ' מה) כתוב "להפריש חלה מן העיסה".⁶⁵ נוסח זה מתועד במקור אחד בלבד, והוא פירוש ריבמ"ץ מסימפונטו למסכת חלה פ"ב משנה ג.⁶⁶

השאלה האחרת שנדרש אליה אפטוביצר במאמר זה היא מיהו החכם הראשון אשר הכיר וציטט את ספר הפרדס. ר' ישעיה די טראני, אשר נפטר לפני שנת 1260, הוא בוודאי הראשון אשר התייחס במפורש לספר הפרדס אשר חיבר רש"י.⁶⁷ אבל ייתכן שנמצא מאמר בספר העיטור שמקורו בספר הפרדס. ר' יצחק בן אבא מארי, מחברו של ספר העיטור, נפטר בשנת 1119, ואם כן זו בוודאי המובאה הראשונה מתוך הפרדס.

לשון הציטוט אליו מתייחס אפטוביצר היא כדלהלן:

בשוחר טוב, כשאומר לפיכך צריך להגביה ידו, וכן כל אחד ואחד כדי לומר שירה על היין (ספר העיטור, עשרת הדברות, הלכות מצה ומרור [ח"ב, דף קלד ע"ב])

⁶³ ראו 16-14, V. Aptowitzer, 'Zu Raschi's Pardes', *ZfHB* 20 (1917), pp. 14-16

⁶⁴ ראו עוד דברי אפטוביצר, ספר ראבי"ה, ח"ב, עמ' 113, הערה 13; ספר המנהגות (שמחה אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה), עמ' 155; לוי גינצבורג, גנזי שכטר ב, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 44-43, 56; 'סדר התרומה והפרשת חלה לרש"י, שמואל אליעזר שטרן, מאורות הראשונים, ירושלים תשס"ב, עמ' רנד-רנה; אברהם גרוסמן, 'זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ-ישראל', שלם ג (תשמ"א), עמ' 88 (על פי כתב יד וטיקן 318, ולא כפי שמצויין שם).

⁶⁵ הפסקה המתחילה "ועל התרומה אודיעך שמעולם לא נהגו..." אינה נמצאת בכתב יד מ, דף 177א.

⁶⁶ פירוש הריבמ"ץ למשנה זרעים, מהד' ניסן זק"ש, ירושלים תשל"ה, עמ' שנו: 'ומברכת בא"י אמ"ה אקב"ו להפריש חלה מעיסה'. בהערה 21 ציין המהדיר למובאה של דברי ריבמ"ץ בספר אור זרוע, חלק א, סימן רכה (ב). הוא הפנה לשורה ארוכה של פוסקים אשר תמכו בנוסח 'להפריש חלה', והזכיר שהתוספת "מן העיסה" נמצאת גם בר"ש על אתר, ומוזכרת כדבר שנהגו לומר, בטי"ז (יורה דעה, סימן שכח, ס"ק א). גם הרשב"א, פסקי חלה, שער רביעי, סימן יד, קובע שזהו נוסח הברכה. מסתבר, אם כן, שהשיטה אינה מוגבלת רק לאיטליה.

⁶⁷ ראו להלן, פרק ג.

דברים אלה אינם נמצאים לפנינו במדרש שוחר טוב, אבל הם נמצאים בספר הפרדס :
והקוראין צריכין שיהו ג', כפי מה שמצינו במדרש שוחר טוב, כדי שיאמר האחד לחבירו הב'
'הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו... וכשיגיע ללפיכך⁶⁸ נוטלין כל אחד ואחד כוס, מפני שבאים
לפתוח בשיר והלל, ומצינו בהגדה, 'מניין שאין אומר שירה אלא על היין... (הפרדס, עמ' נא)
הקישור בין 'לפיכך' לבין הגבהת הכוס אינו מופיע במדרש,⁶⁹ ולכן מחברו של העיטור יכול היה להביא
את הציטוט הזה מתוך ספר הפרדס בלבד.⁷⁰

גם בספרו 'מחקרים בספרות הגאונים', אפטוביצר התייחס לספר הפרדס בהזדמנויות רבות, אבל הוא
התמקד בדרך כלל במקורות הגאונים שנכללו בספר. כך למשל, הוא הקדיש דיון ארוך ומפורט ל'דין
אלמנה שמת ולדה' (הפרדס, עמ' פא-פב), שעפשטיין ביקש לייחס לגאון ארץ ישראלי. אפטוביצר
לשיטתו טען שהתשובה נכתבה בצרפת או גרמניה.⁷¹ גם את 'עניין איסור והיתר' (עמ' עא-עב) הוא
הפקיע מחזקת 'מעשים לבני ארץ ישראל' שייחסו לו אחרים וקבע שהוא מורכב מפסקים של רב
הודאי גאון ושל חכמי אירופה הצפונית.⁷²

מאז ימיו של אפטוביצר, כמעט שלא הוקדשה תשומת לב במחקר לספר הפרדס. הוא מצוטט
בהקשרים רבים, אך מבלי לתת עליו את הדעת כמקור הדורש בירור לעצמו. אבל יש בהערות האגב של
החוקרים תועלת מרובה. במיוחד יש לציין את עשרות ההערות בנושא הפרדס הפזורות בספריו
ומאמריו של ישראל תא-שמע המנוח.⁷³ מלבד תרומתו של תא-שמע, יש לציין את נפתלי וידר, שבירר
סוגיות רבות בתולדות התפילה שחלקן נוגעות במידה זאת או אחרת לנושא שלנו.⁷⁴ בחיבוריו על רש"י,
אברהם גרוסמן תמך במסקנתו של אברהם עפשטיין אודות מקומו של ר' שמעיה בעריכת ספרי

⁶⁸ 'וכשיגיע ללפיכך' – כתב יד פריס 387, דף 178א: לפיכך. מלים אלה חסרות במקבילות – ראו איסור והיתר סימן לט.
אבל ראו מחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' תלז: 'אבל לפי שנהגו שנוטל כל אחד כוסו כשמגיע ללפיכך, כלפי הא דאמרין
אין אומרים שירה אלא על היין...'.
⁶⁹ מדרש תהלים, מזמור קיג, אות ג.

⁷⁰ ראו גם אביגדור אפטוביצר, ספר ראבי"ה, כרך ב, ירושלים תשכ"ד², סימן תקכה, עמ' 163, הערה 21.

⁷¹ אביגדור אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תש"א, עמ' 64-52.

⁷² אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, עמ' 96-91. ראו להלן, פרק ד.

⁷³ מסתבר שתא-שמע סבר שספר הפרדס נערך באשכנז במחצית השנייה של המאה הי"א. כך עולה מדבריו בחיבורו הנגלה
שבנסתר: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, תל אביב 2001, עמ' 76. ברשימת המקורות לספרו מנהג אשכנז הקדמון,
ירושלים תשנ"ט, עמ' 345, הוא מתאר את כתיבתו של ספר הפרדס כך: 'אנונימי, אשכנזי המחצית הראשונה של המאה
הי"ב'. לשם השוואה, לגבי סדור רש"י הוא כותב (שם, עמ' 344): 'צרפת, מחצית ראשונה של המאה הי"ב'. אם כן, דעתו
של תא-שמע היא שספר הפרדס הוא חיבור קדום אשר נערך באשכנז. לגבי הזמן המדויק הוא לא קבע מסמרות, אך
עמדתו הייתה נחרצת שזהו חיבור אשכנזי.

⁷⁴ ראו נפתלי וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 838 (מפתח). דוגמא למחקר שלו אשר
מתמקד בספר הפרדס הוא 'ישמח משה – התנגדות וסנגוריה', שם, עמ' 295-322.

ההלכה של רש"י, ולא נדרש ביתר פרוטרוט לשאלת היווצרות ספר הפרדס.⁷⁵ במבואו למהדורה חדשה של מחזור ויטרי, הרב אריה גולדשמידט הקדיש מספר עמודים לעניינו של ספר הפרדס.⁷⁶ מתוך הסתמכות מפורשת על מחקרו של אברהם עפשטיין, גולדשמידט חילק את המקבילות בין ספר הפרדס לבין ספרות דבי רש"י לשלשה סוגים – הלכות זהות לחלוטין, הלכות הנובעות מ'מעשה המכירי' שתוכן דומה לספרי דבי רש"י, והלכות זהות שנוספו להן דברים. לגבי הקטגוריה השלישית, של הלכות שהוכנסו בהן שינויים, גולדשמידט סבור שהשינוי נעשה בידי תלמידי רש"י, במקביל לעריכת מחזור ויטרי והחיבורים האחרים.⁷⁷

מן הראוי, אם כן, לשוב ולעיין בספר הפרדס, ולנסות לפתור חלק מן השאלות שהוא מעלה. מהי צורתו המקורית? מתי, היכן ובידי מי הוא נתחבר? כיצד יש להתייחס להלכות המופיעות רק בו, או שמופיעות בו בצורה שונה מאשר במקורות אחרים?

עבודה זו תנסה לענות על מה שניתן מתוך השאלות הללו, מתוך עיון בממצא העומד לרשותנו – כתבי היד של החיבור שהגיעו לידינו, ציטוטים מן הספר אצל מחברים שונים והשוואה בין ספר הפרדס לבין מקבילותיו. מצבנו שפר יחסית לחוקרים הקודמים, עקב הגישה הקלה לכתבי היד העבריים במכון לתצלומי כתבי-יד שליד הספרייה הלאומית בירושלים. בנוסף, יצירות הלכה רבות מימי הביניים יצאו לאור לראשונה או מחדש בעשרות השנים האחרונות, והשימוש הביקורתי בהם נעשה פשוט יותר. בעבודה זו, שעיקרה עיון טקסטואלי, נעזרתי רבות במחקרים מתחומים גובלים – היסטוריה, פליאגריפיה וקודיקולוגיה. אני מקווה שכל אלה סייעו בידי להרים תרומה חדשה לשאלת היווצרותו של ספר הפרדס, ולחקר הספר העברי, ובמיוחד ספר ההלכה, בימי הביניים.

⁷⁵ אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 239-236, עמ' 410-403, וראו במיוחד עמ' 239, הערה 347.

⁷⁶ אריה גולדשמידט, מחזור ויטרי לרבינו שמחה מויטרי, ירושלים תשס"ד, עמ' 39-36.

⁷⁷ שם, עמ' 38.

פרק ב – עדי הנוסח

הדפוסים

דפוס ראשון, קושטא תקס"ב (ד)

ספר הפרדס נדפס לראשונה בשנת תקס"ב – מאוחר יחסית עבור ספר הלכה, אך הראשון מבין ספרי ההלכה דבי רש"י.¹ כתב היד ששימש להוצאת הספר נמצא בביתו של שלמה בן חביב, רבה של גליפולי, אולם, המביא לדפוס היה ר' חזקיה יוסף קובו, שד"ר מירושלים.² קובו מספר בהקדמתו כיצד, בהגיעו לאיזמיר, אנשים הפנו את תשומת ליבו לקיומו של ספר הפרדס, "הנמצא כתוב שלא נגמרה מלאכתו".³ בהמשך נסיעתו, הוא הגיע לסלוניקי, ושם התברר לו שכתב יד של הספר נמצא אצל ר' שלמה בן חביב. הוא הביא את הספר לקושטא על מנת להדפיסו.⁴

קובו צירף לספר הפרדס פרקים מתוך ספר האורה על פי כתב יד אשר "בראשונה היה טמון אל גנזי... כמהר"ר יעקב אסא".⁵ הרב חיים ציאנו העתיק מתוכו, ותיאר את הטופס – "כתוב על קלף ישן נושן בלוי".⁶ צירוף זה בין שני החיבורים – הפרדס והאורה – מוצדק היה בעיני המדפיסים לאור הזיהוי הברור שהם זיהו את שני הספרים כחיבורים של רש"י. המטרה הייתה "לחבר את האהל במינו במחובר אומר לדבק יחדיו ידובקו בשתים התחתן כיום ביום חתונתו".⁷

מלבד צירוף הפרקים מספר האורה, קובו הגדיר את מלאכתו כמהדיר בשלשה תחומים. ראשית, בהעתקת כתב היד. "והדברים עתיקים ואת אותותיו בנס היו עומדים", ולכן המלאכה הייתה קשה. נוסף על כך, הוא הגיה את נוסח הספר "עד קרוב לט"ו דפים". ולבסוף, קובו קבע "סדר למשנה",

¹ ראו אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 224–225.

² ראו עליו אצל אברהם יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 701–702; הנ"ל, 'אגרות שליחי ירושלים', ירושלים: רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, ירושלים תשי"ט, עמ' קלב–קלו. שני כרכים מכתביו השתמרו באוסף יצחק באדהב – נינו של קובו - והם נמצאים היום בספרייה הלאומית בירושלים. כתב יד 8°1548 מכיל את חידושו על מדרשים וש"ת, משנת 1787 בערך. כתב יד 8°1614 מכונה 'דברי יוסף', ומכיל את דרשותיו סביב שנת 1805. על משפחת קובו, ראו יצחק שי' עמנואל, 'משפחת קובו' רבניה וגביריה', זכרון שלוניקי, עורך: דוד רקנטי, כרך ב, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 81–85.

³ ייתכן שכוונתו שליקוטי הפרדס מעיד על עצמו שאיננו אלא ליקוט מתוך הספר השלם, ולכן קוראי הספר שאלו את עצמם היכן נמצא ספר הפרדס בשלמותו.

⁴ ספר הפרדס, קושטא תקס"ב, הקדמה, דף א ע"ב.

⁵ כתבים של הרב אסא מצויים בכתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים, Rab. 1968.

⁶ ציאנו העתיק כתב יד נוסף, עותק של ספר השערים לר' חיים ויטל (פריס, מכון ללשונות ולתרבויות מזרחיות, Heb. 42). כתב היד הועתק בקושטא בשנת 1803.

⁷ ספר הפרדס, הקדמה, דף ב ע"א.

כלומר שהוא שינה את סדר החיבור מכפי שמצא לפניו בכתב היד. מאחר שהגהתו הקיפה רק חלק קטן מן החיבור, אין היא מציבה בעיה קשה במיוחד. אולם, הודאתו שהוא שינה את סדר הדברים בספר מציבה עבורנו בעיה, מאחר שאין לנו דרך לקבוע היום מה היה סדר הדברים בכתב היד המקורי. גם לא ברור שאיזו מידה קובו שינה – האם פסקאות החיבור היו מסודרות בפרקים כפי שהם לפנינו בספר הנדפס, וקובו רק בחר לעצמו סדר אחר לפרקי הספר? או שהוא ליקט קטעים מתוך החיבור ושיבץ אותם בפרקים כפי ראות עיניו?

על השאלה הזאת ניתן להשיב מתוך השוואה לכתבי היד. אך התשובה תהיה לעולם חלקית. ראשית, משום שכתבי היד נבדלים ביניהם מבחינת גיבוש הפרקים. מה שנמצא בכתב יד אחד בתור פרק רציף, יימצא בכתב יד אחר בפיזור. הסיבה השנייה נעוצה בבעיה המרכזית ביחס לנוסח הדפוס של ספר הפרדס. כל יתר עדי הנוסח של הפרדס, חלקיים ומקוטעים הם. לכן, אם קטע מסוים נמצא בדפוס בלבד, אין לנו מקור אחר להשוות אליו.

בסוף הספר, בדפים סג ע"א–סח ע"ב, נדפסו מפתחות. מפתחות אלה מסודרות על פי סדר ה'שלחן ערוך' – החל מהלכות נטילת ידיים וכלה בהלכות חובל בחברו (ולאחר מכן: מסכת תמורה, וביאורים פרשניים). גוף הספר אינו מסודר על פי שיטה זו, ולכן היה צורך לסכם בקצרה את העניין הנידון בכל מקום ולהפנות לדף שבו הוא מופיע. מלאכה זו דרשה התמצאות נכבדה בפרטי הספר. אך לא ברור מי הוא זה אשר שקד על העבודה.

ספר פרדס הגדול, ורשה תר"ל (ד²)

הדפוס הראשון של הפרדס יקר המציאות היה, ומסתבר שלא הופץ הרבה באירופה. כמעט שבעים שנה לאחר הדפסתו, קמו מדפיסים בעיר הגדולה ורשה, והדפיסו אותו מחדש.⁸ דפוס זה זכה לייצג את ספר הפרדס במשך מספר דורות, עד שחוקרים אחדים סברו שהוא הדפוס היחיד של הספר,⁹ ואף הסתמכו עליו להסקת מסקנות מחקריות שונות.¹⁰

⁸ איזכורה של מהדורה של ספר הפרדס בשפת לאדינו, שנדפס בשלונקי בתר"ו, הוא כנראה טעות. ראו ישעיהו וינוגרד, אוצר הספר העברי: רשימת הספרים שנדפסו באות עברית מראשית הדפוס העברי בשנת רכ"ט עד שנת תרכ"ג, ירושלים תשנ"ג, עמ' 684 מס' 810. מסתבר שהכוונה לתרגום פירוש רש"י לתורה עם הכותרת 'עמוד די רש"י', אשר פרטי ההדפסה שלו (נדפס שלונקי תר"ו, 20 דף) מתאימים לתיאורו של וינוגרד.

⁹ כבר העיר על כך שלמה בובר – ש' בובר, ספר האורה, עמ' 88: "והחוקר המצוין הריט"ל צונץ בתולדות רש"י (וגם החכם הר"ש בלאך) לא ידעו כי נדפס הספר בקושט', יען כי היה יקר במציאות (ואני קניתי מיד הרב החכם ר' נתן קורניל ז"ל מירושלים)...", וראו עוד א. ה. וייס, 'תולדות רבנו שלמה בר יצחק', בית תלמוד ב (תרמ"ב), עמ' 205: "בפרדס הגדול הנדפס בדורנו".

¹⁰ דוגמא אחת למסקנה מחקרית שנשמכה על הסדר של דפוס ורשה תימצא בדבריו של יואל מילר (מפתח לתשובות הגאונים, ברליו תרנ"א, עמ' 59): "... נראה לנו כי בארץ צרפת ולותיר לא הופיעו הרבה מתשובות הגאונים, ורק איזה פנינים הובאו שמה... ולהשערה הזאת סימן וראיה כי אך מספר קטן מן התשובות נועדו ונכתבו בסוף ספר הפרדס אשר

מביאו לדפוס של ד², ומחבר ההקדמה לספר, היה מיכאל הלוי רודקינזון, אשר הדפיס באותה שנה ובאותו מקום מהדורה של תשובות ר' יוסף אבן מיגאש. את שתי היוזמות הוציא לפועל יחד עם שותפו יצחק פינקלשטיין ובבית הדפוס של נתן שריפטגיסר.¹¹ רודקינזון היה דמות מעניינת ושנויה במחלוקת,¹² וטפח מדמותו מתגלה בהקדמתו ל'פרדס הגדול'.¹³

בהוצאתו ביקש רודקינזון לתקן את טעויות הדפוס שבדפוס הראשון. הוא העיר על טעויות אלה באמצעות סוגריים מרובעים ועגולים, ובאמצעות כוכביות. הוא גם השמיט קטעים מסוימים, כנראה בעטייה של הצנזורה הרוסית. אולם, השינוי העיקרי שהכניס במהדורתו היה סידרו של הספר. את רוב פרקי החיבור הוא סידר על פי סדר ה'שלחן ערוך',¹⁴ את מסכת תמורה הוא קבע לאחר פירוש התפילה, ואת פרק הליקוטים הוא הותיר לסוף הספר.¹⁵

שם רש"י עליו... וישם את אלה התשו' מן הגאונים בסוף הספר בעבור שאלה נמצאו בתכריך כתבי רש"י. הכוונה לפרק הליקוטים, אשר נדפס בסוף הספר בדפוס ורשה, אבל נמצא באמצעיתו בדפוס הראשון.

¹¹ תשובות רבינו יוסף הלוי אב"ן מיגאש, ורשה תר"ל. גם ההסכמות לשני הספרים ניתנו מפי אותם שלשה חכמים, ונכתבו באותו יום ממש. לתיאור מהדורה זו, ראו ישראל תא-שמע, 'יצירתו הספרותית של רבנו יוסף הלוי אבן מיגאש', כנסת מחקרים ב, ירושלים תשס"ד, עמ' 34.

¹² ראו עליו: יוסף דן, הסיפור החסידי, ירושלים תשל"ה, עמ' 195–213; הנ"ל, 'קצה של החסידות הפרומקינאית', מחקרי חסידות, ערכו עמנואל אטקס ואחרים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 261–274; גדליה נגאל, סיפורי מיכאל לוי רודקינזון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 7–14; הנ"ל, מלקטי הסיפור החסידי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 19–29; שלמה שפרכר, 'היכלי חמדה' ופולמוסו נגד מזיפי ה"הסתוריא", 'ישורון ב', עמ' תרפ"א; שלמה זלמן הבלין, 'על הגניזה החרסונית', 'ישורון ד', עמ' תשנ"ה–תשנ"ו; גדעון קוף, מעריכים ומכתבי-עתים: עיונים בתולדות העתונות העברית והיהודית, תל-אביב 1999, עמ' 39–68; Marvyn J. Heller, 'He should be called Sama'el: Michael Levi Rodkinson – The Life and Literary Career of a Jewish Scoundrel Revisited', *Jewish Culture and History* 7, 3 (2004), pp. 77–92

¹³ לדוגמא, אגב ציטוט ממסכת תמורה, רודקינזון מפליג לביאור התואר "עובד האדמה" ומהרהר בפעולתו של עבד "המכין הכל בפקודת אדונו העושה מכוונת (מאשינען), כל דבר הצריך לפעולתו - ברזל, פחמים, מים וכל כלי המעשה." ומכאן ל'עובד האלקים', "כי הוא צוה עלינו לשמור לעשות חוקיו ומשפטיו, ואם ככה נעשה יוצמח לנו מקור חיינו הרוחני". ובהמשך, מתוך דברי הרמב"ם 'לולא המשוגעים היה העולם חרב' הוא שואל 'ומי הוא המשוגע יותר מסוחר ספרי עברים?'

¹⁴ מגמת סידור הספר על פי סדר השו"ע התחילה כבר במפתחות שהתוספו בדפוס הראשון.

¹⁵ לא הספיק לו שם המקום, ובראש הכרך, לאחר ההסכמות, באה 'השמטה מהליקוטים'. בדפוס צילום של הספר, ההשמטה הועברה לסוף הספר.

ספר הפרדס, מהדורת חיים יהודה ערנרייך, בודפשט תרפ"ד (ד²)

הרב חיים יהודה ערנרייך (1887–1942), אשר שימש בתור רב במקומות שונים במרכז אירופה, הוציא לאור מספר חיבורים של הראשונים בתחום ההלכה והמנהג.¹⁶ בשנת תרפ"ד, הוא הדפיס מהדורה חדשה של ספר הפרדס. מהדורתו של ערנרייך, אשר הפכה למהדורה הנפוצה ביותר היום, מבוססת על הדפוס הראשון. היא שומרת על הסדר שבדפוס קושטא, בהשמטת הפרקים מספר האורה. אולם, קיצורים הושלמו (בדרך כלל, בתוך סוגריים מרובעים) והוכנסו תיקונים רבים, אם על פי מקבילות ואם מסברא. נתווספו גם מלים רבות, ולעתים שורות שלמות, על פי מקבילות. בכך טמונה אחת הבעיות העיקריות של המהדורה, מפני שערנרייך לא ציין ביחס לכל תיקון והוספה, על פי מה הוא תיקן והוסיף. בהערות השוליים, ערנרייך העמיד ללומד הספר הפניות לציטוטים המקראיים והתלמודיים ולמקורות רבים בספרות הגאונים. הוא אסף גם מקבילות רבות בספרי דבי רש"י, בלקוטי הפרדס, בשבלי הלקט ובספרים נוספים. מלאכה זו, למרות שיש בה הרבה שניתן להוסיף עליה, היא מן המעלות הגדולות של המהדורה.

בהערות השוליים, ובאופן בולט יותר בפרקי המבוא, ערנרייך נסמך על עבודתו של שלמה בובר. בובר הוציא לאור את ספר האורה, ונפטר באמצע הכנת סידור רש"י לדפוס, ובהערותיו לשני הספרים עשה הרבה מאד לליקוט המקבילות וגם עמד על בעיות טקסטואליות רבות. במבוא לספר האורה, בובר הקדיש מספר פרקים לבירור ענייני ספר הפרדס, וערנרייך לקח ממנו ביד רחבה. הישענות זו מתגלה גם בטעויות שונות שבובר נכשל בהם, וערנרייך טעה בעקבותיו. הדוגמא הבולטת לכך היא הקביעה המוטעית שדפוס קושטא נדפס בשנת תקס"ז.¹⁷

מהדורתו של ערנרייך זכתה למספר מאמרי ביקורת.¹⁸ בשנת תרפ"ד, שמחה אסף פרסם מאמר בעיתון 'התור'.¹⁹ אסף התייחס אל עבודתו של ערנרייך בזלזול מאופק. הוא הצליח להעניק לו את המחמאה הזהירה ש"עלינו להודות לו על שבדק בהן עד מקום שידו מגעת, והערותיו מראות על ידיעה הגונה

¹⁶ ראו עליו: מנחם מ' ברייאר, 'הרב חיים יהודה ערנרייך', אישים ודמויות בחכמת ישראל באירופה המזרחית לפני שקיעתה, ערך: שמואל ק' מירסקי, ניו יורק תשי"ט, עמ' 437-432; משה דוד צ'צ'יק, 'על ספרים וסופריהם: הרב חיים יהודה ערנרייך זצ"ל', המעין מו, ב (תשס"ו), עמ' 85-86.

¹⁷ שלמה בובר, ספר האורה, חלק ראשון, עמ' 88; חיים יהודה ערנרייך, ספר הפרדס, בודפשט תרפ"ד עמ' ו. העירו על כך שמחה אסף ובנימין מנשה לוי במאמרי הביקורת שלהם (ראו להלן, בסמוך). דוגמא נוספת נמצאת בהפניה מוטעית למחזור ויטרי, אשר נרשמה בידי בובר, סידור רש"י, סימן שצא, הערה ב והועתקה אצל ערנרייך, ספר הפרדס, עמ' נג, הערה קפה. שניהם מפנים למחזור ויטרי סימן צח, וצ"ל סימן צה.

¹⁸ רשימה קצרה, בלתי ביקורתית, התפרסמה במדור 'ישראל סבא וארגו ספרי' בכתב העת אפריון, א, ח (תרפ"ד), עמ' 152-153, כנראה פרי עטו של העורך, שמואל מילר. לפי פרסומת על כריכת הכרך, הספר אף הופץ באמצעות מערכת כתב העת.

¹⁹ שמחה אסף, 'הוצאה חדשה מספר הפרדס לרש"י ז"ל', התור ד, מא (תרפ"ד), עמ' 6-8.

בספרי הראשונים. " רוב הערותיו התוכניות של אסף הוקדשו לתשובות הגאונים שהובאו בספר הפרדס. הוא מצא מקבילות נוספות על אלה שרשם ערנרייך, והציע תיקוני נוסח שונים.²⁰

ביקורתו של יהודה ליבוש שפער מלובלין הסתפקה בהפניות למחקרים הרלבנטיים לקטעים שונים בספר הפרדס, שערנרייך לא התייחס אליהם, ובראשם דברים שכתבו עפשטיין ואפטוביצר.²¹ בנימין מנשה לויין כתב מאמר ביקורת אשר נתפרסם פעמיים בשנת תרפ"ה. ראשית, בשבועון של ההסתדרות העברית באמריקה, 'הדאר',²² ולאחר מכן בכתב-העת שלו עצמו, 'גנזי קדם'.²³ לויין התייחס אף הוא למספר מקורות גאוניים הבאים בספר הפרדס. אולם, נדמה שהעניין שלו היה מקרי יותר וממוקד פחות משי' אסף.

תמוהה קצת בעיני העוינות שגילו אסף ולויין כלפי מלאכתו של ערנרייך. אולי היו לכך מניעים אישיים.²⁴ אבל מסתבר שהפריעה להם התופעה שחיבור חשוב מתקופת הראשונים, אשר מהווה מקור בלעדי למקורות שונים שאסף ולויין התעניינו בהם (לאחר זמן, לויין מצא בספר הפרדס זכר ל'מעשים לבני ארץ ישראל' – אבל הגילוי הזה התרחש רק כעבור מספר שנים), יוצא לאור ללא תיקונים על פי כתבי יד כלשהם, ותוך הסתמכות גורפת על עבודתם של חוקרים מן המאה הי"ט. חוקרי ירושלים הרגישו שנפתח עידן חדש בחקר ספרות ההלכה, ותרומתו של ערנרייך הייתה צעד אחורה במהלך הזה.

כתבי היד

כתב יד מוסקבה גינצבורג 705 (מ)

כתב היד המקיף ביותר שהגיע לידינו המשקף את ספר הפרדס הינו כתב יד מ. כתב היד מכיל כמעט מאתיים דפים.²⁵ הוא כתוב על קלף בקונטרסים של חמישה גליונות, כרגיל בכתבי יד איטלקיים.²⁶ לפי הערכת המכון לתצלומי כתבי יד, כתיבתו האיטלקית הבינונית היא מן המאה הי"ג-י"ד. תחילת

²⁰ תיקונים אלה נעשו לפעמים על פי כתב יד פריס, הספריה הלאומית 387 (פ).

²¹ ראו I. L. Szper, *REJ* 74 (1924), pp. 215–218.

²² ב. מ. לויין, 'סופרים וספרים – ספר הפרדס', הדאר ד [צ"ל ה], ב (תרפ"ה), עמ' 11–12.

²³ ב. לויין, 'ספר הפרדס', גנזי קדם ג (תרפ"ה), עמ' 87–92. קיימים מספר הבדלים בין שני הפרסומים, אבל כמעט הכל חוזר בשניהם מילה במילה. המאמר ב'הדאר' התפרסם ראשונה, ונפלה בו טעות מידי העורכים, שבכל פעם שכתב לויין 'חי'ג', וכוונתו לקובץ תשובות הגאונים 'חמדה גנוזה', פתרו הם – 'חלק ג'. את המאמר סיים לויין בדברי העידוד כי 'אפס כל אלה הדברים אינם גורעים דבר מעמלו הרב של המחבר-המוציא לאור'. משפט זה הושמט מן הפרסום ביגנזי קדם. מלבד שינוי זה, המאמר בגנזי'ק מכיל מספר הערות אשר התווספו על הפרסום המקורי.

²⁴ שניהם תרמו מאמרים לכתב העת של ערנרייך, 'אוצר החיים'.

²⁵ דף 97א–291ב. דפים 1–96 שייכים לחיבור אסטרונומי, המהווה יחידה ביבליוגרפית וקודיקולוגית נפרדת שאינה רלבנטית לדיון שלנו.

²⁶ ראו Malachi Beit-Arié, *Hebrew Codicology*, Jerusalem 1981, p. 44.

הכרך (דף 97) מכילה רשימות בעלים של אחים ממשפחה איטלקית. דף 97א נושא את הכתובת "שלנו, בני כ"ר משה מב"ע ב"ר נתנאל זלה"ה, שקנינו אותו מר' בנימן בה"ר יואב זצ"ל".²⁷ ובצידו השני של הדף: "שלנו בני מ"ר משה בכ"ר נתנאל מב"ע". בנתונים אלה אין די כדי לקבוע מתי ואיפה נקנה כתב היד, מאחר שהשמות הללו נפוצים למדי באיטליה בימי הביניים.

עדות נוספת על תולדותיו של כתב היד עולה מתוך הערת גליון בפנים הספר. הלכות מזוזה בכתב יד מ מכילות הוראות לכתבת חותמות מאגיים במזוזה.²⁸ הערה נוספה שם ביד אחד הקוראים, כדלהלן: ... אבא מורי זצוק"ל כתב בשילטי הגבורי' לה' מזוזה בשם הפרשני' וז"ל ונהוג לכתוב שדי ... עד אבל מלפני' אין להוסיף מאומה ולא לעשות חותמות לפי שנראה כאילו מכוין לעשות לו קמיעא לשמירה אלא יעשה המצוה כתקונה לקיים מאמר הבורא ית' והוא שומרנו והוא יצילנו על יד ימינו עכ"ל (דף 110א)

הדברים הללו נמצאים בספר שלטי הגבורים על הר"ף, בהלכות קטנות, הלכות מזוזה, דף ה ע"א, אות ב. מחברו של ספר שלטי הגבורים הוא ר' יהושע בעז בן שמעון לבית ברוך, אשר חי במקומות שונים בצפון איטליה (ונציה, קרימונה ובעיקר בסבינוטה) במאה שש-עשרה. ידועים שני בנים שלו, בניהו וחנוך, אך הפרטים עליהם דלים ביותר. בניהו מוזכר בשלטי גבורים למסכת עבודה זרה, ושמו של חנוך עולה מתוך פסק מהעיר אסטי משנת 1576.²⁹ ניתן, אם כן, לשער שהערה זו נכתבה במחצית השנייה של המאה ה-16.

תחנה נוספת בגלגולו של הספר מתועדת בחתימת הצנזור בסוף הספר (דף 291ב), לאחר שמחק מספר מלים בתוך התשובות אודות האנוסים.³⁰ הצנזור חתם את שמו בלועזית – Boniforte del Asinari – ובעברית, "ואני בוניפורטי אסינארי". חתימתו מתנוססת על גבי יותר משלושים כתבי יד עבריים, רובם בציון התאריך 1582 והמקום – אסטי.³¹ מסתבר שכתב היד עבר תחת שבט הצנזורה בהיותו בידי בנו של ר' יהושע בעז באסטי.

²⁷ ובאותו עמוד: לחלק יורשי מ"ר משה ע"ה.

²⁸ בענין חותמות מאגיות במזוזות ראו: נחמן דנציג, 'שרטוט ספרי קודש: מקורה של הלכה והשלכותיה', עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ערכו דניאל בווארין ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 301, הערה 52; דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, ח, ירושלים תשס"ז, עמ' צו-קכד.

²⁹ אברהם יוסף חבצלת, 'ספר שלטי הגבורים – מי חיברו?', מוריה יח, ז-ח (תשנ"ב), עמ' צט. פירושו של חנוך למקרא ורשימות אחרות מפרי עטו, שהועתק בשולי חומש, דפוס סבינוטה שי"ז, מתואר אצל [דוד פרנקל], אוצר כתבי יד יקרי המציאות, [חמוש"ד, 1928:], מס' 94, עמ' 20-18.

³⁰ הפרדס, עמ' צט. אודות הצנזורה המצומצמת יחסית של ספרי הלכה, ראו אמנון רז-קרקוצקין, הצנזור, העורך והטקסט: הצנזורה הקתולית והדפוס העברי במאה השש-עשרה, ירושלים תשס"ה, עמ' 184-187.

³¹ ראו William Popper, *The Censorship of Hebrew Books*, New York 1899 (reprint, New York 1968), p.

כתב יד מ, למרות היותו המקיף מבין כתבי היד של הפרדס, כמעט שלא נוצל עד היום במחקר. הוא תואר בקיצור נמרץ בקטלוג הקצר של אוסף גינצבורג שהכין שניאור זק"ש:³²

חסר מעט בראש, ולא נזכר שם הסי', ומצאתי שהוא ס' הפרדס לרש"י ותלמידיו (כולו קלף).

למיטב ידיעתי, החוקר היחיד אשר ראה את כתב היד והשתמש בו לצורך מחקר היה יט"ל צונץ. הלה ביקר בפריס בשנת 1855 לצורך מחקר בספריות שבעיר,³³ ומסתבר שבאותה הזדמנות סקר הוא את אוסף גינצבורג, ששכן באותה עת בפריס. צונץ ציטט מתוך כתב היד את תשובת ר' נתן בעניין כתיבת הכתובה ביום שישי,³⁴ אשר נדפסה מאוחר יותר בתוך ספר מעשה הגאונים (עמ' 55–56). כדרכו בכתבי היד שבאוסף גינצבורג,³⁵ צונץ לא ציין את מקורו, ורבים אחריו תהו היכן מצא את התשובה.³⁶ מאז פרוץ מלחמת העולם הראשונה ועד קרוס מחיצת הברזל ברוסיה, האוסף כולו עבר טלטולים ונסתר מעיניהם של חכמי ישראל, ואין פלא שלא שבו לעיין בכתב היד.³⁷

כתב היד כמעט שלם. הוא חסר מספר דפים בראשו, אשר הכילו את תחילת הלכות נדה. בסופו באה החתימה "נשלם זה הספר". הוא איננו נושא כותרת כללית, אם כי פרקים רבים בתוכו עטורים בדברי כותרת, לעתים בתוספת התפילה "בשמך רחמנא עוזרנינא".

נביא כאן מספר דוגמאות לזיקה שבין ד לכ"י מ, כפי שהיא מתבטאת בטעויות משותפות וייחודיות:

³² שניאור זק"ש, בית יוסף – הוא רשימה מכל הספרים היקרים כתבי יד הנמצאים באוצר נחמד של הרב... יוסף יוזל גינצבורג, [חמושי"ד], דף 61א.

³³ ראו Celine Trautmann-Waller, "Man of Words and Action": On the Cultural Biography of Leopold Zunz', *European Association for Jewish Studies Newsletter* 15 (October 2004), p. 19

³⁴ ראו 9 Leopold Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 160 n. 9. והערה גם בהערה הבאה, שם, עמ' 161, הערה 10, כאשר הוא מזכיר "כתב יד ליקוטי", והדברים נמצאים בכ"י מ, דף 182א). צונץ הזכיר

כתב יד של הפרדס גם בספרו *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1859, p. 33, n. m

³⁵ ידועים לי שני מקומות נוספים בהם צונץ רומז בספרו לכתבי יד באוסף גינצבורג מבלי לציין את מיקום כתב היד. א. Adolph Neubauer, 'The Early Settlement of the Jews in Southern Italy', *JQR* O.S. 4 (1891-1892), pp. 613-614: "...found in the MS. of the library of Baron H. Günzburg, in St. Petersburg, No. 615. Possibly it is the same MS. which Zunz mentions without any indication of its provenance." בחינות בשירת

פייטני איטליה הקדומים, הספרות 30–31 (1981), עמ' 159, הערה 142: "כתב-יד גינצבורג במוסקבה 197, דף 124 ב ואילך. הפיוט נזכר על ידי צונץ כנראה על-פי כתב-יד זה." ראו גם עזרא פליישר, 'לקדמוניות ספר יצירה': על העדות הקילירית ומסביבה, תרביץ עא (תשס"ב), עמ' 406–407.

³⁶ ראו למשל ברשימת "מאמרי הפרדס אשר הביאו הקדמונים ולא נמצאים בפרדס לפנינו" שערך ערנרייך בהקדמה למהדורתו, עמ' טז, מספר ו.

³⁷ מרדכי נדב, 'לתולדות המאמצים להבאת אוסף דוד גינצבורג אל בית הספרים הלאומי בירושלים', מדעי היהדות 35 (תשנ"ה), עמ' 69–81. שימוש מקומי בכתב היד נעשה בידי אברהם גרוסמן, 'ר' יהודה הכהן וספרו ספר הדינים, עלי ספר א (תשל"ה), עמ' 19, הערה 59.

א. ב"סדר ברכות על הפירות", עמ' קעת, כתוב: "וחותם ברוך אתה ה' על הארץ ועל המחיה בשבח הארץ וכמעין חתימתה". כך בדפוס הראשון, וכן הוא גם בכ"י מ. אולם, כפי שתיקן ערנרייך במהדורתו שם, צריך להיות "וכמעין פתיחתה", שהרי מדובר בנוסח החתימה. ואכן, בשני כתבי יד נוספים – כתב יד וטיקן 387 וכתב יד פריס 487 (להלן: **פ**) – הנוסח הוא "פתיחתה".

ב. להלן בסמוך, בהלכות "דברים הבאים בתוך הסעודה", עמ' קפו, כתוב: "ואין צריך לומר להם סברו כלומר הבינו כי אם מרשותכם וכמו כן כשאכלו ונוטלין ידיהן מים אחרונים מיד יודעין כולם שלא יאכלו יותר אלא מיד מברכין ברכת המזון ומבינים כולם אל הברכה ואין צריך להסבירם כי אם יאמר מרשותכם וכמו כן כשאכלו ונוטלין ידיהם מים וכשיתחיל לברך מיד יפנו איש אל רעהו לדבר דברים ביניהם."

המודגש חסר בכ"י ו, בקטע גניזה ג⁴, במעשה הגאונים ובשבלי הלקט. אבל הוא נמצא בכתב יד מ. ברור שזו אשגרה מלמעלה (דיטוגרפיה), שנוספה להלן בטעות.

ג. עמ' קצ: 'ברכת הלחם יש לה עשר תיבות והם כנגד עשר מצוות התלויות בתבואה – לא תחרוש, זריעת כלאים, לקט ושכחה פאה חלה תרומה ומעשר ראשון ומעשר שני'. ב"מ לוין העיר³⁸ שחסר כאן, מבחינת העניין והמניין, "ומעשר עני", ושמלים אלה מופיעות במקור ממנו לקוח עניין זה, בשם רב האי גאון.³⁹ בכ"י פ, אכן מופיע "והעני". בכ"י מ המלים חסרות, כמו בדפוס.

כתב יד מ מכיל חטיבות אשר אינן נמצאות בצורה זו בספר הפרדס הנדפס. חלקן מופיעות בכתבי יד אחרים של הפרדס. כך למשל, הלכות חתנים, אשר מקורן בספר מעשה הגאונים,⁴⁰ מופיעות בדפוס במקוטע ובמפוזר.⁴¹ בכתב יד ו החטיבה מופיעה כצורתה במעשה הגאונים,⁴² ובכתב יד מ היא מרוכזת כולה בשתי מקומות.⁴³ כתב היד מכיל גם קטעים מספר אשר אינם מופיעים בעדי הנוסח האחרים של הפרדס, אולם מסתבר שאין לראות בהם את פועלו של סופר בודד. כך, למשל, אנו מוצאים פרק הפותח "אילו הן תרייג מצוות", ההולך ומונה את המצוות על פי חלוקה של מיתות בית דין הקצובות להן.⁴⁴ בכתבי היד האחרים של הפרדס אין למצוא פרק כזה, והוא גם אינו דומה לשאר פרקי הספר אשר דנים בפרטי הלכות הנוהגות למעשה, ולא בקטגוריות תיאורטיות כגון הסוגים השונים של מיתת בית דין. אולם, בכתב יד איטלקי מהמאה ה-15, המכיל ליקוטים שונים, כתוב: "מצאתי כתוב בפרדס

³⁸ לוין, 'ספר הפרדס' (ראו לעיל, הערה 23), עמ' 90.

³⁹ 'נחלת שד"ל', אוצר טוב, תרל"ט, עמ' 15: 'רבינו האי גאון... פירש רב האי גאון בברכת הלחם יש בה י' תבות...'.
⁴⁰ מעשה הגאונים, עמ' 52–55.

⁴¹ הפרדס, עמ' עד, ק, קג. ראו להלן, פרק ו.

⁴² כתב יד ו, דף א66–א68.

⁴³ כתב יד מ, דף ב179–ב182, א248–א250.

⁴⁴ לראשיתה של שיטה זו במניין המצוות, ראו נפתלי צבי הילדסהיימר, הקדמת ספר הלכות גדולות, ירושלים תשמ"ז, מבוא, עמ' יב-יד.

מנייר אילו הם תרי"ג מצוות...".⁴⁵ כתב יד מ כתוב על קלף ולא על נייר,⁴⁶ ומכאן שאיננו מהווה את המקור ממנו הועתק הקטע בכתב יד זה. גם השאלות ותשובות המועתקות בדפים 143-א-144 ובאינן מופיעות בשאר כתבי היד של הפרדס נמצאות בספר שבלי הלפט, המרבה לצטט מספר הפרדס.⁴⁷ לכן סביר להניח שאין לראות קטעים אחרים אשר נמצאים בכתב יד מ בלבד (למשל, דפים 128-א-130) בתור תוספות מאוחרות ובלתי אמינות.

להלן פירוט תוכן כתב היד. בסוגריים נרשמו העמודים המקבילים במהדורת ערנרייך.

א-102-א-99 הילכות נדה (עמ' י-טז)

א-102-א-101 'נידה דאורייתא לרבי יצחק פאסי'. (רי"ף; ליקוטי הפרדס, כ"י פרנקפורט, דף 29ב)

א-102-א-106 הילכות ציצית (עמ' יז-כב)

א-106-ב-108 שימוש תפילין ועשייתן (עמ' כב-כה)

א-106-ב-110 הילכות מזוזה (עמ' כב-כה)⁴⁸

א-109-א-110 'וזו צורת המזוזה וחותמיה'⁴⁹

א-110-ב-111 דברים הבאים מחמת סעודה (עמ' קפד-קפה)

א-111-ב-116 סדר ברכות על הפירות (עמ' קעו-קפג)

א-116-ב-117 הילכות עירוב (עמ' לד-לה, לו).

א-118-א-119 שנינו במסכת סופרים (עמ' שמג-שמד). כי גדול אתה ועושה נפלאות (סידור רש"י סימן תנח). כך פירש רב

האי... (עמ' ריב-ריג).

א-119-ב-128 ברכות (עמ' שיח-שכט).

⁴⁵ כתב יד ניו יורק רביניקה 1755, דפים 20-א-21. הסופר בכתב היד הזה נוהג בעקביות לרשום את הכינוי לה' בצורה הזאת – "שמויים". לדוגמא, "שמויים לא תקלל ונשיא בעמך לא תאר". על כתבי יד נוספים המגלים נטייה זו, ראו שמחה עמנואל, 'שריד חדש מספר מגילת סתרים לרב נסים גאון', ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, כרך ב, עמ' 538; ישראל תא-שמע, 'ספר הלכות איטלקי קדמון לרב יחיאל ב"ר יקותיאל', כנסת מחקרים ג, עמ' 92, הערה 44.

⁴⁶ על המעבר האיטי מקלף לנייר באירופה, ראו Malachi Beit-Arie, *Hebrew Codicology*, Jerusalem 1981, p. 20; Jonathan M. Bloom, *Paper Before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*, New Haven 2001, pp. 203-213; גרשון אפפל, ספר הנייר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 18-19.

⁴⁷ ראו להלן, פרק ג.

⁴⁸ בסופם פיסקה אודות כתיבת המזוזה, אשר נדפסה מכתב יד אחר בידי אביגדור אפטוביצר, 'תיקון מזוזה לפי בעלי הסוד', הצופה לחכמת ישראל ב (תרע"ב), עמ' 100-102. המקור לפרסום שם, פריס הספרייה הלאומית 716, הוא כתב יד פרובנסאלי מן המאה הי"ג-י"ד, המכיל חטיבה של לקט הלכות המבוססות בין היתר על ספר האורה. לניתוח דגם זה של כתיבת המזוזה, ראו A. Aptowitz, 'Les Noms de Dieu et des Anges dans la Mezouza', *REJ* 60 (1910), pp. 45-46. ראו עוד נפתלי וידר, 'עיבודי סידור רס"ג והתאמתו לשימוש נוח', התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 586-587, המביא קטע בערבית-יהודית אשר מייחס את ההוראות המובאות כאן (אך בלי שמות המלאכים) ל"אלמתאיב". וידר שם, הערה 51, מפרש מונח זה כ"ראשי הישיבות". וראו אביגדור אפטוביצר, 'מספרות הגאונים', ספר היובל לפרופיסור שמואל קרויס, ירושלים תרצ"ז, עמ' 98-99, הקובע שמחבר ההוראות הוא רב שריא.

⁴⁹ זוהי הצגה גראפית של התיאור המילולי שנמצא קודם לכן, אשר מצוי גם בפרדס הנדפס.

- 126-124 א ט"א ומפני מה תיקנו הגאונים ע"ה לומי בקדיש אילו עשרה דברים (לקוטי הפרדס ז ע"ב-ע"ג).
- 128 הכי אמרו משמיה דמר בר ניסי (עמ' קצ).
- 128-130 א שאלות נאים⁵⁰
- 130 א ברכת הלחם למה הם (עמ' קצ)
- 130-132 ב ולמה קורין פרשת שקלים (עמ' שמז-שמט)
- 132-134 א תרייג מצוות (ראו לעיל).
- 134-135 א סדר ערוך שסידר רבינו שלמה (סדור רש"י סימן שפ-שפא).
- 135-140 א במוצאי שבת יקנה"ז (עמ' מח-נה)
- 140-143 א קביעת המועדים (עמ' קעד-קעו)
- 142 א מתוק מדבש צחור⁵¹ בחלב. על שם מה אנו עושים שני ימים דראש חודש (ליקוטי הפרדס כב ע"א)
- 143-144 א שאלות ותשובות⁵²
- 144 א תיקון גט לאשה שמינתה שליח (מעשה הגאונים סימן סח)
- 144 ב על שליח ציבור שטעה ולא הזכיר שלראש חודש (ליקוטי הפרדס, כב ע"א).
- 144-149 ב מנהג תשעה באב (י'מנוסח' אחרינא' בלקוטי הפרדס יז ע"א-ע"ד).
- 149-154 א הילכות ראש השנה (עמ' ריד-ריז, רל-רלא)
- 154-156 א הילכות יום הכיפורים (עמ' רלא-רלה)
- 156-162 א עיניין סוכה... מנהג שמיני עצרת (עמ' רלה-רמא)
- 162-165 א סדר חנוכה שלר' שלמה זצ"ל (עמ' רמב-רמו).
- 165-167 א ארבע פרשיות (סידור רש"י סימן שכב-שכד)
- 167-172 א עיניין פורים שלרבי שלמה זצ"ל (עמ' רמז-רנה)
- 172-179 א הילכות פסח שלרבי שלמה (סדור רש"י סימן שנה-שפ, הפרדס עמ' מ-מו).
- 179-185 א סדר חתנים (מעשה הגאונים עמ' 52-55).
- 185-187 א תשובת גאונים לעניין נידה.⁵³
- 187-191 א העתקת מהלכות גדולות הילכות סופרים (עמ' רצג-רצח)

⁵⁰ חטיבה זו מכילה קטעים פרשניים קצרים: 1. לשורה מתוך פיוט של ר' אלעזר הקליר, ארץ בנקיון כפות (מחזור סוכות, מהד' ד' גולדשמידט ו' פרנקל, ירושלים תשמ"א, עמ' 115): "גרן שהייתה בארך חמש מאות רחבה על חמש מאות" (תודתי לאבי שמידמן שהפנה אותי לפיוט). 2. לפסוקים בודדים בספר במדבר והפטרותיו (במדבר ז, יד; שופטים יא, יח – מתוך הפטרת חקת; במדבר כ, יח; במדבר כא יז; ירמיהו א, יא – מתוך הפטרת פינחס או מטות). 3. תשובת רב צמח גאון (אוצר הגאונים, ברכות, חלק התשובות, קלו; לקוטי הפרדס, דף ט ע"א). 4. דברי רס"ג נגד אמירת 'אור חדש' (סדר רב עמרם גאון, מהד' דניאל גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' יג; סדר רב עמרם גאון, מהד' יצחק עקיבא סך, טורונטו תשס"ו, עמ' נב-נג; Naphtali Wieder, 'Fourteen New Genizah Fragments of Saadya's Siddur together with a
Reproduction of a Missing Part', *Saadya Studies*, ed. Erwin IJ Rosenthal, Manchester 1943, pp. 254-256).

⁵¹ המילה 'צחור' אינה נפוצה בספרות העברית. ראו יחזקאל כז, יח.

⁵² כמעט כל התשובות נמצאות בשבלי הלקט חלק ב: 'וששאלתם מהו להסיר שער מבית השחי ובית הערוה' (שבלי הלקט החלק השני, מהד' שמחה חסידה, ירושלים תשמ"ח, עמ' קלט, סימן מ); 'וששאלתם בהמה או עוף שנשברו רגליה מן הארכובה ולמעלה' (לא מצאתי); 'וששאלתם מי שמת ונמצא כתוב בפינקסו' (שבולי הלקט חלק שני, מהד' מנחם זאב חסידה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 248, סימן קמו); 'וששאלתם מי שיש לו אצל חבריו' (שם, עמ' 247, סימן קמד).

⁵³ תפורסם בקרוב בידי פרופ' שמחה עמנואל.

191ב-200א הילכות אבלים שלגאונים (עמ' רסא-רסב, רפ-רפב)

200ב-204א איסור והיתר (סידור רש"י תקצא, תקצג; מעשה הגאונים סימנים ג, ח-ט, יא-יב; איסור והיתר עד)

204א התרת פיתן שלגויים (מעשה הגאונים סימן פט-צ)

205א-208א מהילכות שחיטה. שאלתיו לבן לפלגות ראובן (עמ' קמז-קמט)

208א-219א הילכות ריאה (מעשה הגאונים סימן צב-צד).

[219ב] גיד הנשה. ירך שנתבשל בה גיד הנשה אם יש בו בנותן טעם הרי זו אסורה. ואם נתבשל אותו ירך... אבל נצלה קולף ואוכל עד שמגיע לגיד (הפרדס עמ' קכו; מעשה הגאונים, סימן קכב, עמ' 99⁵⁴). מפי רבינו שמואל זצ"ל.

טיפת חלב שנפלה על חתיכת בשר בקדירה ואין בחתיכה שישים כטיפה. צריך לשער שישים באותה החתיכה מאי תקנתיה לינעריה יפה דפליט האיסור ונהפוך הוא החתיכה מידי נפילה לשער בטיפה. רשב"ם. דין הלב... והכבד [220א] אם הוא... שישים כיוצא בו. (סידור רש"י סימן תקצא)

שכחתי לכתוב אותו למטה והנני כותבו הנה והוא לעניין מולייתות (שבלי הלקט ח"ב עמ' קכו)⁵⁵

220ב-233א אלו טריפות בעוף. שאלתי מרבי על כנף העוף (עמ' קנ-קסב).

233ב-235א שאילה מהודעון אנחנא לכוון משום שאילה של טרפשא דכבדא (עמ' קכו-קכח)⁵⁶

235א-242א כבד וראש (עמ' קסג-קסט)

242א-244א משערים של רב האי זצ"ל הגעלת כלים (עמ' סו-סט)

245א שכירת בית שלגוי בשבת (עמ' לג)

246א ספינה שבאה בשבת (עמ' מ)

246ב-249א עניין שעטנז, רבית, ספר תורה, ברכת חתנים (עמ' עב-עה)

249ב-251א הלכות חתנים (מעשה הגאונים, עמ' 52-55).⁵⁷

251א-252א עניין מילה (עמ' עה-עז).

252ב-256א עניין ברכות. (עמ' קפה-קצא).

256א אסור לקדש אשה ביום טוב⁵⁸... [256ב] חור שבין יהודי לארמאי. אסור לשאול ממנו כלום וגם להשאילו אם כן היהודי מן הגוי רשותו שלגוי. אבל מים שמילא הגוי בשבת ודברים שהביא הגוי לביתו בשבת אפילו רשות הגוי אסורין לכל ישר' שאין בזה צד היתר. אבל אם כן מילא הגוי מים להשקות בהמתו בצד הבור משקה אחריו ישראל אבל מים שהילך הגוי ד' אמות אפילו שלא בשביל ישראל הרי זה אסור. וכן הגוי שהביא דורון לישראל בשבת אסור לאותו ישראל לעולם. ולישראל אחר מותר עד הערב בכדי שיובאו. וביום טוב נמי אם הביא הגוי לישראל דבר שמחובר לקרקע ותלשו הגוי מן הקרקע ביום טוב בשביל ישראל הרי זה אסור לאותו ישראל לעולם ומותר לישראל אחר לערב בכדי שיעשו. ואם היה הדורון כמו תפוחים או גרוגרות או ערמונים יבשים הרי אלו מותרין לזה ולזה ביום [257א] טוב ואם הביאן בשבת אסורין לזה ומותרין לערב לישר' אחר.

257א-258א מחובר כתלוש ויום טוב שלרבינו שלמה (עמ' לט-מ)

258א-260א תשובה שלרבינו נתן שהשיב לרבינו מנחם אחיו מן חולו שלמועד (עמ' קעא-קעד)

⁵⁴ כאן נקטע כתב היד ממנו נדפס ספר מעשה הגאונים, ולכן אין לדעת אם הופיע שם ייחוס לחכם כלשהוא.

⁵⁵ על הערה זו, ראו שבלי הלקט חלק ב, עמ' קכו, הערה 66; יצחק (אריק) זימר, 'מנהגי אפייה בקהילות אשכנז בימי הביניים', ציון סה (תש"ס), עמ' 162, המשער שהכותב הוא ר' יקר בן מכיר. הקטע נדפס על פי שבלי הלקט בתשובות רש"י, סימן שס, עמ' 363. ראו עוד ישראל מ' תא-שמע, 'ריחא מילתא', סידרא יט (תשס"ד), עמ' 183-181.

⁵⁶ התשובה מופיעה שוב להלן דף 283-284, וכבר העיר על כך נחמן דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק תשנ"ט, עמ' 413, הערה 1.

⁵⁷ בפרדס הנדפס חטיבה זו מופיעה בעמ' עד ועמ' ק.

⁵⁸ שבלי הלקט חלק ב, עמ' 111, סימן נז.

- 262-260 א דברים הבאים מחמת הסעודה (עמ' קפג-קפד)
- 262 א תפילה ביחיד (עמ' שכז-שכז)
- 262 א עיניין תפילה. (עמ' שכז)
- 263 א מוצאי שבת (לקוטי הפרדס, יא ע"ד).
- 263 א-264 א עיניין יולדת זאת תורת היולדת לזכר (עמ' יד-טו).
- 264 א לקרות בספר חומש בעשרה... שלמה ביר' יצחק (האורה ח"ב קנו). המוסב בסעודה (שבלי הלקט קמג)...
- וששאלתם ישראל שאמ' לגוי בימי הפסח קנה לך חטה שנתחמצה (שבלי הלקט רטז)...
- 264 ב-269 א אתחיל לתוות ליקוטים (עמ' פט-צה)
- הקריאות שלימים טובים (עמ' שלה)
- 271 א-275 א סימני הפטרות ופרשיות (עמ' שלח-שמא)
- 275 א הילכות יום טוב (עמ' לז-לט)
- 275 א מצוות עירוב שליום טוב
- 276 א עירובין שלשבת
- 276 א עשרה תקנות תיקן עזרא ואלו הן (בבא קמא פב ע"א ; ליקוטי הפרדס, ד ע"ג)
- 276 ב-278 א הילכות שבת (עמ' ל-לג)
- 278 ב-279 א עיניין איסור והתר. (עמ' עא-עב).
- 280 א-284 א הילכות שחיטה ובדיקה שחיבר וביאר רבינו שמואל דרננרו זצ"ל. (עמ' קכג-קכח)
- 285 א-286 א זה מצאתי כתוב בהלכות גדולות לעיניין תפילת מוסף. ר' אליעזר אמ' אין תפילת המוספין...
- 286 א וששאלתם המתפלל בחול כשהגיע לאתה חונן והזכיר שלברכת שבת
- 287 א תשובות הללו השיב רבינו שלמה זצ"ל לרבינו נתן ממגנצא זכרוננו לברכה (עמ' צו).
- 289 א מעשה שנתבשל השוק (איסור והיתר, עט).
- 289 ב-291 א שאלות בעניין אנוסים (עמ' צט-ק).

כתב פריס, הספרייה הלאומית Heb. 387 (פ)

כתוב בכתובה אשכנזית על קלף. כתב היד מכיל מספר חיבורים בהלכה – סמ"ק, שערי דורא, ספר הפרדס (דף 158ב-201א) ופירוש מסכת אבות לר' יעקב בן שמשון. חטיבת ספר הפרדס פותחת בכותרת: "סליק השערי מדורנא ואחל הפרדס לרש"י ז"ל", והיא מסתיימת בחתימה "ע"כ מצא". נגמר פרדס רש"י ז"ל". הכרך מורכב משני חלקים קודיקולוגיים, מראש הספר עד דף 138, ומדף 139 עד דף 227.⁵⁹ בחלק הראשון, הקונטרסים מורכבים מארבעה גליונות, כמקובל באשכנז. בחלק השני ההרכב אינו אחיד, אבל רוב הקונטרסים מורכבים מחמישה גליונות, כרגיל באיטליה.⁶⁰ גם תבנית שרטוט המסגרת של הדף משתנה במעבר בין חלקי הכרך, כאשר החלק הראשון מציג את טיפוס Dd,

⁵⁹ תודתי מקרב לב נתונה לד"ר לורן הרישר, איש המחלקה המזרחית בספרייה הצרפתית הלאומית, אשר נענה לבקשתי והכין תיאור קודיקולוגי מפורט של כתב היד.

⁶⁰ בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 48.

הנפוץ בעיקר בכתבי יד אשכנזיים במאה ה-13 עד ה-15,⁶¹ ואילו בחלק השני נמצא טיפוס A, ודומה במיוחד לכתב יד פריס, הספריה הלאומית 763, שנעתק ברומא בשנת 1284.⁶² נקבי שרטוט פנימיים וחיצוניים נמצאים לאורך כתב היד – שיטה שנהגה באשכנז במאה הי"ד, ובאיטליה לעיתים נדירות יותר באותה תקופה.⁶³ מסתבר, אם כן, שחלקו הראשון של כתב היד, המכיל את ספר מצוות קטן, נעתק באשכנז, ואילו החלק השני, הכולל בין היתר את ספר הפרדס, נעתק בידי סופר אשכנזי באיטליה, במהלך המאה הארבע עשרה.

הדף הראשון נושא את חתימת בעליו: "זה הספר של הח"ר יעקב בר שמואל טעמלין ז"ל מפולין". כתב יד אחר הנושא את שמו של יעקב מטעמלין הוא מוסקבה, גינצבורג 606. כתב יד מוסקבה 606 מכיל קולופון של הסופר (דף 90ב):

וּכְתַבְתִּי אֲנִי אֲסִיר הַתְּקוּהָ אֲבֵרָהּ הִירוּשָׁלַיִם לְחַ"ר יַעֲקֹב בְּר' שְׁמוּאֵל טַעְמֵלִין בּוֹנִיזִיא
וְהַשְׁלַמְתִּי בְּיוֹם שְׁלִישִׁי כ"א יָמִים לְחֹדֶשׁ שֶׁבֶט שְׁנַת צֹהֵלָה חֲדוּה לְפָרֵט
בְּמִשְׁפֵּט זֶה נִמְסָרִים אַרְבַּעַה פְּרָטִים חֲשׁוּבִים. הָרֵאשׁוֹן הוּא שְׁמוֹ שֶׁל מִזְמִין כְּתָב הַיָּד, הַלֵּא הוּא יַעֲקֹב
טַעְמֵלִין (הַמְכֻוֹנָה גַם פֶּה 'חַ"ר'). הַשֵּׁנִי הוּא שְׁמוֹ שֶׁל הַסּוֹפֵר – אֲבֵרָהּ הִירוּשָׁלַיִם, אֲסִיר הַתְּקוּהָ.
הַמְקוּם הוּא וְנִצְיָה, וְהַשְּׁנָה הִיא 1393. אֲבֵרָהּ הִירוּשָׁלַיִם הֶעֱתִיק לְפָחוֹת כְּתָב יָד אֶחָד נוֹסֵף, בְּצַפּוֹן
אִיטָלְיָה בְּשָׁנַת 1399, וְאוֹלֵי סֵפֶר שְׁלִישִׁי, ב-1396.⁶⁴ לְפִי הַתּוֹאֵר שְׁאִימָץ לְעֲצֻמוֹ, "אֲסִיר הַתְּקוּהָ", וְכֻמוּבָן
גַם הַצִּיּוֹן "הִירוּשָׁלַיִם", מִסְתַּבֵּר שֶׁאֲבֵרָהּ יָשָׁב בִּירוּשָׁלַיִם, כְּחֵלֶק מִן הַיִּיְשׁוּב הָאֲשֶׁכְנָזִי שֶׁם.

דמות נוספת המזדהה כבנו של שמואל טעמלין היא מעתיק כתב יד מוסקבה, גינצבורג 182. בכתב יד זה, המכיל בין היתר את ספר יריעות עזים לר' שמשון ברבי שמואל איש ירושלים, נמצא קולופון החתום "נאו' אברהם בר' שמואל טעמלין". קולופון אחר, בהמשך כתב היד, מוסר את התאריך יום שישי, ה' באב קנ"א. כתב היד מכיל גם שני טופסי שטרות המכילים שנה ושם מקום – ק"נ, נירנברג וקנ"א, ונציה. אפרים קופפר שיער שחלקו הראשון של כתב היד, המכיל את 'יריעות עזים', נכתב כבר בשנת קמ"ג, שכן הספר נדפס מתוך כתב יד אשר נשא את התאריך הזה.⁶⁵

אלחנן ריינר הקדיש מאמר ארוך לדמותו של ר' שמשון איש ירושלים, שחיבר קיצור וליקוט לספר מרדכי. ריינר מצא שר' שמשון זה זהה עם מחבר ספר יריעות עזים. הוא נולד בעיר דורן שבגרמניה בין השנים 1330-1325. בשנת 1350 הוא היה בירושלים, יחד עם אביו, ובשנת 1359 ירד מן הארץ וחזר

⁶¹ ראו Michèle Dukan, *La réglure des manuscrits hébreux au Moyen Age*, Paris 1988, pp. 113-114

⁶² דוקן, שם, עמ' 59.

⁶³ בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 84-86.

⁶⁴ לתיאור שלשת כתבי היד, ראו מלאכי בית-אריה, 'כתבי-יד עבריים שהועתקו בירושלים או על-ידי יוצאי ירושלים', פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 261-268.

⁶⁵ אפרים קופפר, 'ר' שמשון בר שמואל "איש ירושלים" ור' אברהם ברבי שמואל טעמלין מירושלים', שלם א (תשל"ד), עמ' 97-103.

לאירופה. מסתבר שר' אברהם בן שמואל טעמלין היה אחיו. אברהם נמצא היה בונציה בשנת 1390 (על פי טופס השטרות בכ"י מוסקבה 182) ויעקב הזמין שם כתב יד בשנת 1399 (על פי הקולופון של כתב יד מוסקבה 606).⁶⁶ אם כן, יעקב טעמלין, בעליו של כתב יד פ, יצא מגרמניה, ייתכן שעלה ארצה, ובהמשך התיישב בצפון איטליה - כל זאת, במהלך המחצית השנייה של המאה הי"ד.

שני צנזורים איטלקיים חתמו על כתב היד – דומיניקו ג'רוזלימיטנו וג'ובני דומיניקו קרטו בשנת 1618. שניהם פעלו בונציה ובמנטובה, ובשנת 1618 סביר להניח שהם היו במנטובה.⁶⁷

אליקים כרמולי רשם תיאור תמציתי בראש כתב היד,⁶⁸ ותיאור מפורט קצת יותר נמצא בקטלוג כתבי היד העבריים בספרייה הלאומית של פריס.⁶⁹ כתב היד נדון במפורט במאמר של אברהם עפשטיין משנת 1908,⁷⁰ ונוצל לצורך שינויי נוסח בפרדס בידי שמחה אסף.⁷¹

כפי שראינו, במספר מקומות הנוסח בספר הנדפס קרוב יותר לכתב יד מ מאשר לכתב יד פ. אולם, כתב יד פ מגלה קרבה גדולה יותר לדפוס מאשר כתב יד ו. שתי דוגמאות לכך:

א. עמ' א: שאם היתה טועה במניין הז' מכנסת [ימי נדה לתוך ימי זיבה וימי זיבה] לתוך ימי נידה.

המוסגר חסר בד (והושלם בידי ערנרייך על פי האורה ח"ב, עמ' 165)⁷², וכן בכ"י פ. אבל נמצא בכ"י ו.

ב. עמ' ב: שאם תראה דם כלום יהא ניכר בהן בטוב.

כן הוא בד, וכן בכ"י פ (ובליקוטי הפרדס ושבלי הלקט). בכ"י ו ובספר האורה (עמ' 166) – היטב.⁷³ הדוגמאות הללו לקוחות מתחילת הלכות נידה, והן חסרות בכ"י מ. במקומות בהם כתבי היד קיימים במקביל, ברור שכ"י מ קרוב יותר לדפוס, ושכ"י פ מייצג נוסח מקורי יותר:

⁶⁶ אלחנן ריינר, 'בין אשכנז לירושלים – חכמים אשכנזים בארץ-ישראל לאחר המוות השחור', שלם ד (תשמ"ד), עמ' 27-62. לעניין הנדון כאן ראו עמ' 40-36; 54-55.

⁶⁷ על קורות חייו של המומר ג'רוזלימיטנו, ראו רז-קרוצקיין (לעיל, הערה 30), עמ' 105. אודות קרטו ראו פופר (לעיל, הערה 31), עמ' 101.

⁶⁸ בראש כתב היד, דף א1: ספר עמודי גולה... ספר הפרדס הדור(?) מיוחס לרבינו שלמה יצחקי המכונה רש"י.

⁶⁹ ראו S. Munk and H. Zotenberg, Catalogue des Manuscrits Hébreux et Samaritains de la Bibliothèque Impériale, Paris 1866, p. 52.

⁷⁰ ראו לעיל, פרק א.

⁷¹ בביקורתו על מהדורת ערנרייך. ראו לעיל, פרק א. ראו גם הערתו של יעקב פריימן, איסור והיתר, סימן ל, סוף עמ' 10: "יזוה ליתא בפרדס הנדפס וישנו בפרדס כ"י פאריס ע' 33".

⁷² ספר האורה חלק ב הוא בעצם ספר איסור והיתר לרש"י, ונוסחו מקורי יותר מאשר ספר הפרדס.

⁷³ השימוש "בטוב" במונח "היטב" מאוחר הוא, ומתועד רק ממסכת סופרים (פרק יח) ואילך – דוד הנשקה, 'עדים זוממים לפתרונה של חידה עתיקה (בעקבות ספרי זוטא דבריים)', תרביץ עב (תשס"ג), עמ' 355, סוף הערה 43.

ג. 'אלא פסקה בנתיים סופרת שבעה נקיים' (הפרדס, עמ' יב) – כך הנוסח בספר האורה (עמ' 176) ובכ"י פ. אולם, בכתב יד מ, כמו בד ובשבלי הלקט (חלק ב, עמ' 163), הפועל הוא 'שומרת'.

ד. בעמ' ריב מופיע קטע הדין בנטילת רשות בזימון. בראשו מופיע הייחוס 'כך פירש רב האי גאון ז"ל', והדברים מיוחסים אליו גם בלקוטי הפרדס ובשבלי הלקט (סימן קמ).⁷⁴ אולם, בהמשך הקטע כתוב 'וכך השיב ר' יוסף הגדול', ומסתבר שכוונת הדברים היא לר' יוסף טוב עלם. אם כן, אין זה סביר כלל שהדברים אכן נכתבו בידי רב האי גאון, ואכן בסידור רש"י (סימן תכא) הם מופיעים ללא הייחוס הזה.

לקראת סוף ספר הפרדס נמצא דיון לגבי צורת השיבה הנאותה בשעת 'בקשת רחמים'⁷⁵ בבית הכנסת:

'אדם שנופל על פניו בבית הכנסת לבקש רחמים לא יהא שוכב כגון פניו אלא מוטה יהיה על צדו השמאלי... כך פירש רבינו האי גאון זצ"ל (עמ' שמג-שמד) הדברים מופיעים בשמו של רב האי אף במקומות אחרים.⁷⁶ והנה, בכ"י פ (דף 187ב) שני הקטעים הללו מופיעים בזה אחר זה, כאשר המלים 'כך פי' רב האי ז"ל' רשומות בין הקטעים. מסתבר שהייחוס מוסב על הקטע הראשון, לגבי נפילת אפיים. אולם סופרים אחרים טעו בכך, ודרשו את הייחוס הן לפניו והן לאחריו, וכך ייחסו לרב האי את הקטע בנושא ברכת המזון. נמצינו למדים שהטעות אירעה לאחר שהועתק אביו של כתב יד פ, אבל לפני שספר הפרדס הגיע לידי דמ – ואף לפני חיבור 'ליקוטי הפרדס' ושבלי הלקט!'

במספר מקומות מצינו קרבה מיוחדת בין כתב יד פ לבין הציטוטים בשמו של "רבינו שלמה" בשבלי הלקט. דוגמא מובהקת לכך היא הפסקה אודות דרשת שבת הגדול (ראו עליו להלן, פרק ה). דוגמא נוספת נמצאת בשבלי הלקט סימן ר לגבי הרעשה בקריאת המגילה:

מצאתי בשם רבינו שלמה זצ"ל: יש מקומות שאומרים אחר הברכה פיוט נאה כגון אשר הניא... וכן מה שאמרו בשעת קריאת המגילה איש יהודי וגוי ויתלו את המן ליהודים היתה אורה כי מרדכי היהודי שנהגו העם לאומרם בפה אחד אינו חובה ולא מנהג אלא שמחת תינוקות וקולות לפניו כדי שישמחו וגם בראותם שינוי כזה שואלין מה זה ומתוך כך אתה בא לספר ולהגיד גבורותיו של בורא למען ישמעו ולמען ילמדו ליראה אותו כל הימים.

⁷⁴ וכן בכתב יד מ, דף 119א.

⁷⁵ לדיון אודות הנסיבות המדויקות בהן מדובר בקטע זה, ראו Y. Tzvi Langermann, 'From Private Devotion to Communal Prayer', *Ginzei Qedem* 1 (2005), p. 48*, n. 48

⁷⁶ צבי גרוניר, רשימת תשובות רב האי גאון, עלי ספר יג תשמ"ו, עמ' 13, מס' 32.

עיקרם של הדברים בחלק השני, בנוגע לפסוקים הנאמרים בקול על ידי הציבור כולו, נמצאים בספר הפרדס הנדפס (עמ' רנד) ובמקורות נוספים מבית מדרשו של רש"י.⁷⁷ אולם ראשיתם, בנוגע להרעשה בשעת הקריאה, וכן הטעם "וגם בראותם שינוי כזה שואלין מה זה", נמצאים רק בשבלי הלקט. והנה, הקטע הזה נמצא בכ"י פ, דף 185א-ב:

יש מקומו' שאומ' אחר הברכה פיוט (185ב) כגון אשר הניא. ועוד אומ' ברוך מרדכי ברוכה אסתר ארור המן ארור' זרש ומכין ברגליהון או אבן על אבן משברין קדירות בשמעם שם המן וזרש ולאחר זה עומדין הצבור ומשבחין לבורא אשר הציל את עמו ישר' ואומ' מי כמוכה ג' פעמ' ועזי וזמרת יה ג' פעמ' וכן יי איש מלחמה וכן יי ימלוך ג"ג פעמ'ים. כל זה אינו חובה אלא מנהג טוב וכן מה שאומ' בשעת קריאת המגילה איש יהודי וגו' כי מרדכי היהודי ויתלו את המן ליהודים היית' אורה שנהגו העם לאומרו בפה אחד אינו חובה אלא שמחת התינוקות ... וקולות לפנייהן כדי שישמחו. וגם בראותם שינוי כזה שואלין מה זאת ומתוך כך אתה בא לספר ולהגיד גבורותיו של בורא למען ילמדו ולמען ישמעו ליראה אותו כל הימים. אבל מקרא של י"ג מידות וכן וסלחת לעוונינו ולחטאתי ונחל' שנהגו העם לומ' ביום התענית בשעת קריאת ס"ת מנהג כשר הוא לפי שהן דברי חנוני' ורחמ' והן הן י"ג מדות שאינן חוזרות ריקם. ודרך הוא שש"ת מתחיל ראש הפסוק ושותק עד שפוסק' המקרא כל הצבור ואח"כ חוזר וגומרו ואינן אלא לחש לצבור לאמרו ולא מפני שהוא חובה להתחיל כן ולשתוק. נחזור לענייננו.⁷⁸

להלן תיאור תוכן כתב היד:

1164-1164ב הלכות נדה (עמ' א-יד)

1164-1171ב "סדור תפילה" (עמ' רצח-שיח).

1171-1172ב הבדלה (עמ' כו-ל)

1172-1173א ראש חודש ... וכן מנהג בשתי ישיבות (לקוטי הפרדס כא ע"ג-ע"ד)

1173א על שליח צבור שטעה ולא הזכיר של ר"ח (איסור והיתר קג, כ"י מ)

ר' כשהוא חולה אינו מתפלל (איסור והיתר קא, כ"י ו)

בתלמוד ירושלמי ארבע בתים כו' מקרא הוא דורש. התייצבו וראו את ישוע' יי אשר יעשה לכם היום כי אש' רא' את מצ' היו' לא תוסי' לראות' עוד עד עו' יי ילחם לכם ואת' תחרי'. מילי מילי אמ' להו ולפי לשונם השיבם. הבאים ליפול בים א"ל התייצבו. הבאים לחזור א"ל אשר ראית' את מצר' היום לא תוסיפו הבאים לעמוד במניין ... לגמרו בקלוס כשמיה כן גבורתי'. (השוו תלמוד ירושלמי, תענית פ"ב, סה ע"ד)

1173א-1174א מסכת ברכות (עמ' שכז-שכט).

⁷⁷ ראו מעשה הגאונים, עמ' 46; מחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' שעא, הערה 1; יעקב שי' שפיגל, 'השתתפות הציבור בקריאת התורה ובקריאת מגילות', אור ישראל כג (תשס"א), עמ' קעא (תודתי למ"מ הוניג על הפנייתו למחקר זה).

⁷⁸ הקטע מופיע סמוך לראש הלכות פורים, במקביל למהדורת ערנרייך, עמ' רמז, הערה יב*. הלכות פורים בכ"י פ מגיעות רק עד עמ' רנג, ואילו הקטע בספר הפרדס הנדפס אודות הרעשה מופיע בעמ' רנד. לכן לא ניתן לקבוע האם אביו של כ"י פ הכיל את הקטע כפי שהוא בנדפס, וסופר פ הוסיף נוסח אחר מתוך מקור אחר, או שמא הנוסח המורחב של כ"י פ הופיע לפניו כחלק אינטגרלי של ספר הפרדס. אם האפשרות השנייה היא הנכונה, קשה להבין מדוע דווקא דמ שומרים על הנוסח המקורי, ואילו פ ושבלי הלקט מכילים נוסח מעובד.

- 174א נטילת ידים פי רב האי גאון ז"ל (עמ' קפח)...
 אני החתום נשאלתי אם אומי זמן בנטילת לולב... שלמה בר שמשון (סידור רש"י שב)
 174ב לולב שלא נאגד (עמ' רלז)
 ברכת הלחם יש בה עשר תיבות והם כנגד (עמ' קצ)
 174ב-177ב הלכות פסח – סדר ערוך ודרך ארוכה (סדור רש"י, סימנים שפ-שפח).
 177ב-178א ס"ת. מסורת קריאה התורה (עמ' שלה-שלו, שלח-שלט)
 178א-ב שני ימי של גליות (עמ' לט-מ)
 178ב-179א פעם אחת קברו מת בחולו של מועד (עמ' רסה-רסו)
 179א-182ב "הלכות פסח מבוארות מבית מדרשו של רש"י מ"כ" (סדור רש"י סימנים שנה-שעט).
 182ב-183ב "סדר חנוכה" (עמ' רמב-רמד)
 183ב-185א ארבע פרשיות (סדור רש"י סימנים שכב-שכז)
 185א-186ב פורים (עמ' רמז-רנג)
 186ב-187ב בין פורים לפסח (עמ' שמא-שמד)
 187ב-188ב זימון (עמ' ריב-ריג)
 188ב-191א ברכות (עמ' שיח-שכה)
 191א-194א ברכות (עמ' קפד-קפה, קעו-קפג, סידור רש"י סימן קכו ותנח)
 194א-196ב הלכות ציצית (עמ' יז-כב)
 196ב עירוב תבשילין (עמ' לד-לה)
 196ב-201א טריפות העוף ובשר בחלב (עמ' קנ-קסב)

כתב יד וטיקן, הספרייה האפוסטולית, Ebr. 487 (ו)

כתב יד ו הינו אוסף של יחידות קודיקולוגיות שונות. ביניהם נמצאת חטיבה של דפי קלף הכתובים בכתובה אשכנזית והמתוארכים לשנת 1300 בערך.⁷⁹ אופיה המדויק של חטיבה זו טרם התברר, אבל היא כוללת פיסקאות רבות המקבילות לספר הפרדס.

כתב היד משופע בהערות בגליון, הכתובות כנראה בשתי ידיים. יד אחת הוסיפה בעיקר קטעים מתוך הלכות גדולות, והיד האחרת – והיא כנראה הקדומה יותר – הוסיפה פסקים וציטוטים ממקורות מגוונים יותר, אשר נמצאים בחלקם בספר הפרדס הנדפס. שניהם כיוונו בדרך כלל לנושא הנידון בפנים הספר. ניתן לדלות מתוך הערות הגליון כמה פיסות מידע על עבודת המגיה. בדף הראשון שנשתמר בידנו הוא כתב:

⁷⁹ על פי קטלוג כתבי היד העבריים בספריות הוטיקן בעריכת בנימין ריצ'לר, העומד לצאת לאור. תודתי למר ריצ'לר ששלח לי את תיאור כתב היד.

אבל רבינו שלמה הורה כהן שהוא בעל מום ישא את כפיו ואפי' נשתמד וחזר בתשובה יכול
לישא את כפיו⁸⁰ וטעמי ראיותיו כתבתי בהילכות ראש השנה למעלה על הגיליון (דף 62א)
ולהלן הוא מוסיף וכותב:

ואני הכותב שב"א הצעיר ראיתי בודקים אחר זה הטעם למה אומרין בקדושה ימלוך יי
לעולם וכתבתי אותו למעלה על הגיליון ב... אילו טריפות אצל פירוש... (דף 70ב)
לקראת סוף החטיבה נמצא:

מה שחיסרתי פרק אחד מהילכות סופרים סיימתי כאן (דף 80ב)
מסתבר שהסופר פעל באופן מודע. לא רק שהוא השתדל להעתיק קטעים הנוגעים לנושא הנידון בפנים
הספר. אלא הוא אף העתיק גושים של הלכות, כל אחד במקומו. וכאשר שם ליבו לחסרון שנפל
בעבודתו, הוא ביקש להשלים חסרון זה. לצערי, אין בידי בשעה זו יסוד להשערה כל שהיא לגבי זהותו
של הכותב, "שב"א הצעיר".

החטיבה כרוכה שלא כסדר, וסידור הדפים הנכון הוא כדלהלן:

73–72 (שומר קונטרס בסוף)

62, 64–69, 63 (שומר קונטרס בסוף)

כאן חסר דף אחד לפחות

74–77, 70–71

כאן מתווה הדף משתנה

78

81–79

הדפים 62–69, כשהם מסודרים כהלכה, מהווים קונטרס שלם של ארבעה גליונות, כנהוג באשכנז בכל
הדורות.⁸¹ דפים 79–81 קטנים מאד בהשוואה לשאר דפי כתב היד. שני הדפים הראשונים מכילים
שומר דף, דבר שלא מצאנו כמותו בשאר כתב היד והוא באופן כללי נדיר מאד בכתבי יד הכתובים על
קלף.⁸² מסתבר שהסופר חשש שדפים אלו יאבדו בגלל גודלם הקטן, ועל כן הוא הוסיף בהם שמירה.
הדפים האחרונים הללו מתייחדים גם בכך שהגליונות, המלווים את כתב היד לכל אורכו, כתובים כאן
על גבי פתקאות קלף התפורים אל הדפים המקוריים. הכתיבה המקורית, בדפים הפנימיים, מסתיימת
בסוף דף 81א. בעמוד ב של אותו דף, בעל הגליונות התפרס על פני כל שטח הדף, המורכב משישה
קטעי קלף שונים.

⁸⁰ תשובות רש"י, סימן קע; אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 225.

⁸¹ בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 48. נהגו כך גם בספרד ובביזנטיון. באיטליה, עד סוף המאה הי"ד, כמעט כל כתבי היד היו
של חמישה גליונות.

⁸² בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 54.

שמחה אסף החזיק צילום של כתב היד, ושיתף חוקרים אחרים בממצאיו.⁸³ מי שניצל חלקים גדולים מכתב היד היה מרדכי מרגליות, אשר הכניס את נוסחיו של כתב היד למדור שינויי הנוסח במהדורת הלכות קצובות, ואף ביסס שלשה פרקים מן הספר על כתב יד זה בלבד.⁸⁴

הלכות קצובות

כתב יד ו מכיל תשעה פרקים הכלולים בהלכות קצובות. שבעה מהם מופיעים בכתב היד עם ייחוס לרב נטרונאי גאון.⁸⁵ נוספים עליהם: 'פרק שימוש בית דין'⁸⁶ והפרק שפרסם מרגליות תחת הכותרת 'הלכות ספר תורה'. פרק זה נמצא בכ"י ו בלבד, שם הוא נושא כותרת שונה – 'ספר תגי ושימושי ספר תורה הגיון העליון בתגיהן'. פרק זה אינו מתאים כמעט לספר 'תאג'י הידוע.⁸⁷ מרגליות בעצמו העיר⁸⁸ שהשם 'תגי' אינו בהתאם לתוכן הפרק, שאין בו על התגין מאומה, מלבד הלכה י"י. הסיוע שהביא מרגליות⁸⁹ לקביעתו שפרק זה שייך להלכות קצובות (מלבד עצם הימצאותו בכ"י ו) הוא שמספר הבאות ממנו נמצאות ב'גנזי מצרים' על שם רב יהודאי גאון.⁹⁰

מלבד העובדה שאין בכתב יד ו שום רמז לקשר שלו עם 'הלכות קצובות', קיימת סיבה נוספת להתייחס בזירות לשימושו של מרגליות בכ"י זה לההדרת הלכות קצובות. ייתכן שכ"י ו מוסר נוסח מעובד של החיבור, נוסח המתואם לשיטות הלכתיות ששלטו בצפון צרפת בימי הביניים.⁹¹ דוגמא לכך היא ההלכה המופיעה בהלכות קצובות, הלכות שיעור המקוה:

⁸³ ראו א"ח פריימן, סדר קידושין ונישואין, ירושלים תש"ה (ד"צ ירושלים תשכ"ה), עמ' ל, הערה 6; מרדכי מרגליות, ספר הלכות קצובות, ירושלים תש"ב, עמ' 54, הערה 9 (אולי גם מנחם זאב חסידה ראה הצילום של אסף – ראו שבלי הלפט חלק ב, עמ' 156: 'ובכתי'י ותיקאן מס. 457). ייתכן שהחומר נאסף אצלו במסגרת תוכנית למיפתוח ספר הפרדס. ראו שמחה אסף, 'מפתח לתשובות הגאונים המובאות בספר העטור לר' יצחק ב"ר אבא מארי', הצופה לחכמת ישראל ו (תרפ"ב), עמ' 289: "אחרי רשימתי זו יבואו מפתחות לעוד קצת מספרי קדמונינו כספר הפרדס, אור זרוע וכו'".

⁸⁴ מרגליות שם, עמ' 54.

⁸⁵ לדחיית הייחוס לרב נטרונאי, ראו ירחמיאל ברודי, תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 54, הערה 118; הני"ל, תשובות הלכתיות של רב נטרונאי בר הילאי גאון, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"א, פרק א, עמ' 37, הערה 132.

⁸⁶ שחלק מהלכותיו מקביל לקטעים שנתפרסמו בתור 'מעשים לבני ארץ ישראל' – ראו מרדכי מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' עג.

⁸⁷ ראו בינתיים יצחק רצהבי, 'כתב התורה ואותיותיה', תורה שלמה, כרך כט, ירושלים תשל"ח, עמ' פב-צ. פרופ' יצחק פנקובר חוקר כעת את ספר תאג'י.

⁸⁸ מרגליות, הלכות קצובות, עמ' 157, הערה א.

⁸⁹ שם, עמ' 54.

⁹⁰ שם, עמ' 49. והשוו שרגא אברמסון, 'הלכות ספר תורה (גנזי מצרים) – ג. מקורות שלאחר התלמוד', סיני נ (תשמ"ו), עמ' קצג-קצד; דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 478-479.

⁹¹ ייתכן שתופעה זו נמצאת גם במקורות אחרים מבית מדרשו של רש"י אשר נוצלו לקביעת הנוסח של הלכות קצובות. ראו הדוגמא מהלכות קצובות, עמ' 78-79, אשר נידונה אצל ישראל תא-שמע, 'הבדלה על הפת', כנסת מחקרים ג, ירושלים תשס"ו, עמ' 170-171. עיבוד הנוסח אשר תא-שמע דן בו שם נמצא בספר איסור והיתר.

היולדת, בין זכר ובין נקיבה, לאחר שפוסק ממנה הדם מונה שבעה ימי נקיים. וטובלת ומותרת לבעלה. לאחר כך, כל דם שרואה – אם יולדת זכר עד ארבעים ואחד יום, ולנקבה עד שמונים ואחד יום – ואחר כך כולו דם טהור הוא. ואם ראתה היום, מותרת למחר. ובסוף ארבעים ואחד יום לזכר, ושמונים ואחד יום לנקיבה, פורש ממנה אותו יום ואותו לילה. ואם

אינו רואה דם בתוך יום זה ולילה זו, מותרת לבעלה בלא טבילה. (עמ' 106–107)

השיטה המשתקפת בנוסח הזה, המיוסד על כתב יד פרמה, דה-רוסי 1089,⁹² היא שדם טהור אמנם אינו מטמא את האשה להיות כנידה, אך עדיין צריכה היא להמתין מעת לעת עד שתהיה מותרת לבעלה. זו שיטה המוכרת ממקורות בודדים, וביניהם ספר מעשה הגאונים:⁹³

ואח(כ) ז' נקיים, כל זמן שרואה עד שישלימו פ' יום משעת לידתה, דם טהור הוא. ומפרשת עונה מעת לעת וטובלת ומשמשת. ואם לא טבלה, מגעה טהור לבעלה.

שיטת רש"י, לעומת זאת, היא שדם טהור אינו מטמא כלל. על כן, יולדת הרואה דם בתוך ימי הטוהר אינה צריכה להתייחס לכך כלל וכלל, והיא טהורה לחלוטין. זו גם השיטה שנמצאת בספר הפרדס: ואפילו בדיקה אינה צריכה, אלא תשמש והולכת. ואינה צריכה לפרוש מן בעלה ומשמשת ביום ראייתה בלא שום טבילה (עמ' יא).

נחזור עתה לנוסח של ההלכה ב'הלכות קצובות'. בכ"י ו, נוסח הדברים הוא:

והיולדת בין זכר ובין נקיבה, לאחר שיפסוק הדם מונה שבעה נקיים וטובלת ומותרת לבעלה. לאחר כך כל דם שרואה, אם יולדת זכר עד לארבעים ואחד יום ולנקבה עד שמונים ואחד יום – כולו דם טהור הוא. ואם ראתה בסוף ארבעים ואחד יום לזכר ובסוף שמונים ואחד יום לנקיבה, פורש ממנה אותו היום ותשב שבעה נקיים. (כ"י ו, דף 62א)

זו הלכה אחרת לחלוטין ממה שנמסר בהלכות קצובות. אין בה זכר לדרישה להמתנת יום לאחר ראיית דם במהלך ימי הטוהר.

המסקנה המתבקשת מן הממצאים האלה היא שהשימוש בכתב יד ו בתור עד נוסח של 'הלכות קצובות' צריכה להיעשות בזהירות רבה ומתוך הנחה שדברים המופיעים במקור זה בלבד חשודים הם להיות מאוחרים.

משה הרש"ר פירסם מספר קטעים מכתב היד, מעל במות שונות ובציון סיגנטורות שונות:

1. שאלות ותשובות של רבנו קלונימוס הזקן בעניני קדיש וקדושה, סיני סט (תשל"א), עמ' רה–רח ("הדפים המלוקטים בכ"י מס' 478, הכוללים ליקוטים וקבצים מתקופות הגאונים וחכמי צרפת הקדמונים. יתכן שהם חלק מספר מעשה המכירי, שחלקים ממנו נדפסו במעשה הגאונים").
2. קובץ תשובות קדמונים, מוריה ד, ז–ט (תשל"ג), עמ' פז–פט ("בלקט הדפים אשר בגניזה של כ"י מס' 473, והם קטעים מ"הלכות תפילות" השייכים לקונטרסי "מעשה הגאונים").

⁹² כתב יד איטלקי מסוף המאה ה-13, המכונה במהדורתו של מרגליות: א.

⁹³ מעשה הגאונים, סימן יט, עמ' 12. ראו יצחק זימר, עולם כמנהגו נוהג, עמ' 231 ולהלן, פרק ה.

3. שאלות ותשובות של רבנו קלונימוס הזקן בעניני קדיש וקדושה ועניני תפילה, גנוזות ב (תשמ"ה), עמ' קכה-קכט (ההקדמה לקוחה מילה במילה מן המאמר הראשון).

המאמר האחרון, (3), כולל את כל הקטעים שנתפרסמו ב(1) ואת סימנים ב-ה שנתפרסמו ב(2). דברים אלה נמצאים בכ"י ו בשני רצפים בדפים 70א-71א.⁹⁴ שני הסימנים הנותרים ב(2), דהיינו א ו-ו, נמצאים בשולי הדפים – הראשון נמצא בדף 70ב בתחתית העמוד, והשני בדף 71א בתחתית העמוד.

הפרסום הנוסף שהקדיש הרש"ל לכ"י ו היה "הלכות יין נסך של רב יהודאי גאון".⁹⁵ הכותרת הזאת נמצאת בכתב היד. הרש"ל הסיק ממנה שזהו פרק מתוך "הלכות קטנות" של רב יהודאי. המאמר של הרש"ל מכיל העתקה של דף 78 בכ"י ו, בתוספת הערות המתייחסות בעיקר לשינויי נוסח בתלמוד. השוואות אלה הביאו את הרש"ל להעיר ש"נוסחת הגמרא של קובצנו זהים עם נוסחת הבה"ג".⁹⁶ אבל הוא סבר שהפסקים אינם זהים לספר הלכות גדולות, ולכן מדובר בחיבור אחר. נחמן דנציג חלק עליו, וקבע שמדובר בליקוט מתוך הלכות גדולות, ותו לא.⁹⁷ את הייחוס לרב יהודאי בכותרת הסביר דנציג בכך שחכמי אשכנז וצרפת ייחסו את ספר הלכות גדולות עצמו לרב יהודאי גאון.

וזה תוכן כתב היד :

א62. (הלכות קצובות, עמ' 132-138)

"הילכות ספר תורה של רבינו שלמה" (עמ' עג-עד)

ב62. "עניין מילה" (עמ' עה-עז)

מעשה היה במגנצא (מעשה הגאונים, עמ' 60)

סדר ברכת המזון.

עניין ברכות (עמ' קפט)

א63-ב. הלכות נדה (עמ' א-ד)... והרחצת פניו ידיו ורגליו.

א64. ברכת סעודה של רבינו שלמה, וכך היה מנהגו של הרב קלונימוס, מעשה היה שבירך (עמ' קפט), ברכת סעודה – הכי אמרו (עמ' קצ)

א64-א66 סדר ברכות על הפירות (עמ' קעו-קפג)

א66 אגוז בדבש (עמ' קעו) ואחרוב אחד אומ' מברך עליו בורא פרי העץ אע"פ שמטוגנות בדבש... למה רגילין בני

אדם (עמ' קפה-קפז)

ב66 שנינו בברכות (עמ' ריב).

ב66-ב69 בשמחת חתן נעלה ונגילה ונשמחה בו במחול בשמחת חתנים. סדר חתנים. (מעשה"ג 56-52)

⁹⁴ סימנים א-ט בפרסום (4) נמצאים ברצף אחד. אחרי סימן ח מופיע קטע העוסק בקריאת שמע (המורכב מספרי במדבר פיס' קטו ומדרש תהלים ו), ולאחריו נמצאים קטעים ט-י.

⁹⁵ סיני ע (תשל"ב), עמ' קכא-קכה.

⁹⁶ הרש"ל שם, עמ' קכא.

⁹⁷ נחמן דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 255.

69ב נידה דאורייתא הבן (!) פירושה של רבינו שלמה (עמ' א) [הדף הבא הוא 63]

70א ויהי נועם (עמ' ריב)

70א-71א ואילו שאילות מאת מורי הרב ר' קלונימוס (הרש"ר, גנוזות ב, עמ' קכה-קכט)⁹⁸

71א-ב פירוש לקדיש⁹⁹ (מחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' נ-נז)

72א-73ב (הלכות קצובות, שימוש בית דין, עמ' 110 עד 132)

74א-75א המשך פירוש לקדיש

75א הילכות בכורה דרב נטרונאי הגאון (הלכות קצובות עמ' 80).

75א-75ב הילכות ציצית ועשייתן דרב נטרונאי הגאון (הלכות קצובות עמ' 152-154)

75ב סידור מזוזה ותיקונה דרב נטרונאי הגאון (הלכות קצובות עמ' 154-157)

75ב-76ב שימוש תפילין ועשייתן דרב נטרונאי הגאון (הלכות קצובות עמ' 147-152)

76ב-77א ספר תגי ושימושי ספר תורה הגוילן העליון בתגיהן (הלכות קצובות עמ' 157-160).

77א הילכות שיעור המקוה לטבול בו הנידה ויולדת ובעל קרי ועבד ושפחה וגר המתגייר דרב נטרונאי הגאון ז"ל (הלכות קצובות עמ' 105-107)

77ב הילכות גיטין ושימוש בית דין דרב נטרונאי הגאון ז"ל (הלכות קצובות עמ' 108-109)

הילכות יין נסך דרב נטרונאי הגאון ז"ל (הלכות קצובות עמ' 138-141)

78א-78ב הילכות יין נסך שלרב יהודאי גאון (הרש"ר, סיני ע [תשל"ב])

79א-81א תיקון שטרות¹⁰⁰

כתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab 538 (כ"י נ)¹⁰¹

כתב היד, המכיל 50 דף, כתוב על קלף בכתיבה אשכנזית המתוארכת למאה הי"ג-י"ד. הוא קטוע בראשו ובסופו, ומכיל את ספר הפרדס בלבד. הוא מורכב מקונטרסים של חמישה גליונות. ניתן להבחין בין צידי הקלף, והקונטרס פותח תמיד בצד שיער. בקונטרס הראשון, ניתן להבחין בשירטוט

⁹⁸ ד"ר מ' בן-גדליה טוען שהקטע הזה מכיל סיכומי שיעורים של ר' קלונימוס הזקן. ראו מתניה בן-גדליה, חכמי שפייר בימי גזרות תנ"י ולאחריהן: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור ויצירתם הרוחנית בשלהי המאה ה-11 ובראשית המאה ה-12, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ז, עמ' 214-216.

⁹⁹ פורסם מכתב יד זה בידי מנחם זאב חסידה, 'פירוש הקדיש לרש"י', הסגלה שנה א, חוברת יב (תרצ"ד), עמוד אחרון; חוברת יג, עמוד אחד; חוברת יד, פרק ה (לפי הכותרת, אך לא נדפס בתוך החוברת).

¹⁰⁰ ייתכן שאין כל זיקה תוכנית בין חטיבה זו לקודמיה, אולם הכתב זהה ולכן מניתי אותה כאן. בדף 79 כתוב "זה הגט הותקן על פי הגאונים ועל פי רבינו שלמה ועל פי הרב ר' יעקב בר' מאיר מרמרג".

¹⁰¹ מספרים נוספים: Acc. #01357. Mic 6371. כתב היד נתרם לספריה של בית המדרש לרבנים ע"י גברת מאקס שלזינגר לכבוד יובל השבעים של פרופ. א. מארכס, כלומר, כנראה, בשנת 1948.

מסגרת בצד שיער. בקונטרס האחרון המיפתח החיצוני הופרד וצורף בסוף כתב היד. לכן דף 49 מקומו לפני דף 41. שני סופרים עסקו בהעתקת כתב היד. הסופר הראשון העתיק עד א5, וסופר ב' המשיך משם עד הסוף. הממצא הקודיקולוגי מראה שכתב היד הועתק באיטליה, בידי סופר אשכנזי.¹⁰²

רשימת בעלים נמצאת בתוך כתב היד, בדף 7א :

אני הצעיר משה בכ"ר אבי שלום פינצי הי"י

משפחת פינצי ידועה ומפורסמת בקרב משפחות היהודים באיטליה בימי הביניים ועד העת החדשה.¹⁰³ אולם, בן משפחה בשם הזה אינו ידוע עד כה, ולכן לא ניתן להיעזר בכתובת זו על מנת להעמיד את כתב היד במסגרת היסטורית מצומצמת יותר.

סדר הפרקים בכ"י נ זהה כמעט לסדר שנמצא לפנינו בדפוס. כתב היד מכיל את מסכת תמורה, אשר לא מצאנו בכתבי היד האחרים של החיבור, אבל נמצא בדפוס. אף מבחינת הנוסח, נ נמצא קרוב מאד, אם כי לא זהה, לנוסח המודפס.¹⁰⁴ ובשונה משאר כתבי היד שסקרנו, הוא אינו מכיל קטעים החסרים בדפוס.

תוכן כתב היד הוא :

א1-ב1 [הלכות עירוב] (עמ' לה-לו)

ב1-א2 אסור והיתר (עמ' עא-עב)

א2-א3 הילכות שבת (עמ' ל-לג)

א3-א3 הילכות יום טוב (עמ' לז-מ)

א4-ב9 (עמ' עב-פט)

א10-א24 אתחיל לתוות ליקוטים (עמ' פט-קכג)

א24-א27 הילכות שחיטה ובדיקה שחיבר רבינו שמואל זצ"ל (עמ' קכג-קכח)

א27-א31 הילכות שחיטה לרביי שלמה זצ"ל... נשלמו הילכות שחיטה (עמ' קכט-קלח)

א31-א38 הילכות טריפות לרביי שלמה זצ"ל... נשלמו הילכות שחיטה ובדיקה (עמ' קלח-קנ)

א38-א40 אילו טריפות בעוף (עמ' קנ-קנה)

א40-א46 + 49 כף שלחלב שהגיסו בה קדירה... ומיבדקה (עמ' קנה-קעא)

ב46-ב47 תשובה שלר' נתן שהשיב לר' מנחם אחיו... ולדורכן בגת (עמ' קעא-קעד)

¹⁰² למבנה הקונטרס, ראו בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 48; על הקלף האשכנזי, ששני צדדיו בעלי מראה אחיד, ראו שם, עמ' 26-22.

¹⁰³ אודות משפחת פינצי ראו ויטוקה קולורני, 'היוחסין של משפחת פינצי – הדורות הראשונים', יהודים באיטליה – מחקרים יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו, עורך: חיים ביינארט, ירושלים תשמח, עמ' 218-231; Giulio Busi, 'Menahem Finzi of Recanati – the True Name of an Old Acquaintance', *Materia Giudaica* 8 (2003), pp. 213-218.

¹⁰⁴ דוגמא לטעות משותפת לכ"י נ ולדפוס תימצא בעמ' קנה – "ועוד שיכול לומר אמלח זו ואוכלנה עכשיו, וחוזר ונמלח ואינו אוכלה." כן הוא הנוסח בדפוס הראשון, ותוקן כבר בדפוס ורשה מסברה, ובמהד' ערנרייך על פי שבלי הלקט (סימן פח). אכן, בשלשה כתבי יד של הפרדס (גמפ) כתוב אל נכון: ונמלך. אבל כ"י נ מקיים את הנוסח של הדפוס.

קטעי גניזה באוסף אדלר, בית המדרש לרבנים באמריקה (כ"י ג¹)

חמשה דפים באוסף אדלר המשתייכים לטופס אחד של ספר הפרדס.¹⁰⁵ סימניהם:

- א. ENA 3248.16, עמ' קנג-קנד
- ב. ENA 3255.1, עמ' קנד-קנה
- ג. ENA 3255.2, עמ' קנט
- ד. ENA 3798.8b, עמ' קנט
- ה. ENA 3248.17, עמ' קס-קסא

אחד מן הדפים (ד) הינו קרע מדף אחר (ג). דף מתוך כתב יד אחר מודבק על צידו האחד של (ד), ולא ניתן לקרוא את הכתוב מתחתיו.¹⁰⁶ הדפים כתובים בכתיבה מזרחית, עם אל"ף בצורת N.¹⁰⁷ הסופר הקפיד על שמירת השוליים השמאליים. אחת הטכניקות שניצל לצורך זה הוא שימוש במילוי גראפי מיוחד. נוסף לכך, הוא רשם אותיות שלא הספיק להכניס לתוך השורה, מעל השורה בסופה. לפעמים הוא עשה זאת אף למלים שלמות. כל השיטות הללו מצויות בין היתר במזרח, והאחרון ייחודי לאזור המזרח.¹⁰⁸ הדפים עשויים נייר, שלא ניתן לגלות בו בוחק בכלל.¹⁰⁹ ייתכן שניתן לזהות בנייר קווי מבריה המסודרים בזוגות. לפי זה¹¹⁰, הרי שהנייר יוצר לכל המאוחר בתחילת המאה הי"ג.¹¹¹

נוסח כתב יד ג¹ אינו נבדל באופן ניכר מהנוסח של הפרדס כפי שזה משתקף בכתבי היד האירופאיים. הוא אף מגלה קרבה מסויימת לכ"י פ. במקום אחד (עמ' קנה) ניתן למצוא דוגמא מובהקת לקרבה

¹⁰⁵ שייכותם זה לזה צוינה אצל נחמן דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת-קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק תשנ"ח, עמ' 176, 177, 237.

¹⁰⁶ הדף המודבק מכיל כנראה מדרש אגדה כלשהוא. ניתן לקרוא רצפים קצרים של מלים: " גדולה שאין למעלה... אמ' הקב"ה... אמ' רבון כל העול' האף תספה ולא... וישלח יואב תקועה ויקח...". דנציג מגדיר את הדף "מדרש אגדה בעניין חטאים חמורים" – קטלוג, עמ' 237.

¹⁰⁷ על צורה זו, שהחלה להופיע בכתב המזרחי בראשית המאה הי"א, ראו עדנה אנגל, 'סגנונות הכתב העברי במאה העשירית והאחת-עשרה לאור תעודות הגניזה המתוארכות והמיתארכות', תעודה טו (תשנ"ט), עמ' 385-384.

¹⁰⁸ בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 88, 102-103.

¹⁰⁹ בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 36-37. נייר מזרחי מבהיק מטבעו, אבל בדפים שמלפני המאה הי"ד הבוחק נעלם.

¹¹⁰ הזיהוי קשה במיוחד מחמת הקטעים המודבקים מעל הדפים, כמתואר לעיל.

¹¹¹ בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 32. בפרסום מאוחר יותר, בית-אריה קבע שנייר עם קווים מברחים בזוגות היה בשימוש עד המחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה. ראו Malachi Beit-Arie, 'Quantitative typology of Oriental paper patterns', *Le papier au Moyen Âge*, ed. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Turnhout 1999, pp. 41-53, at p. 48

סטמאתית – במשפט שנשמט בדפוס אך נמצא במקבילות וגם בכל כתבי היד: "אף על פי כן אינו רוצה לעשות כן במבושל". כן הוא הנוסח בכתבי היד מג ובמקבילות.¹¹² ואילו בכתבי היד ג¹: "אינו ראו לעשות כן".

קטע גניזה, קיימברידג' Cambridge University Library, T-S Misc. 28.48 (כ"י ג²)

דף אחד, קרוע בשוליו, המכיל קטע מתוך הלכות טריפות, עמ' קמט-קנ. הדף לא נבדק במקור, ולכן קשה לנתח אותו מבחינה קודיקולוגית. אין בו תכסיסים לשמירת השוליים השמאליים, ולעתים הכתיבה מסתיימת לפני סוף השורה. תחילת פסקה מעוטרת לעתים בסימן מיוחד.¹¹³ עוקצים קטנים נמצאים בראשי האותיות, והזנב של הקו"ף קשורה לצד ימין של האות.¹¹⁴ האות אל"ף כתובה כ-X, וייתכן שתופעה זו מעידה על מקורו הביזנטי של הקטע.¹¹⁵

נוסח הבקטע קרוב לדפוס, ועוד יותר ממנו, לכתב יד נ. קרבה זו מתגלית בענייני כתיב – ג² גורסים בעקביות "דאיעד" במקום "דיעד" – וגם בדברים של תוכן. בעמ' קנ נמצאת תשובה המיוחסת לרב צמח גאון. ב'מעשה הגאונים' סימן צב (עמ' 86) ובכ"י מ,¹¹⁶ הייחוס מפורש יותר – "ר' צמח ברי' שלמה גאון". ג² אינם מביאים את שם אביו של הגאון.

מאידך, במעשה שבסוף הקטע – "מעשה היה ששחט בהמה אחת" – נוסח ג² מתקרב למעשה הגאונים (וכן לכ"י מ, אשר קרוב למעשה"ג לכל אורך החלק הזה), וזאת בטעויות מובהקות. כך למשל, הם גורסים "ר' אלעזר הגדול" במקום "ר' אליעזר הגדול". הם משמיטים את המלים "ורבינו אליעזר הגדול השליך בתרו באשפה ולא רצה לאוכלה" – משפט שהוא הכרחי להבנת המעשה.

¹¹² מעשה הגאונים סימן ו (עמ' 5), ספר האורה ח"א סימן קט (עמ' 135), סידור רש"י סימן תרב (עמ' 289) ושבלי הלקט הלכות שבת סימן פח (מהד' מירסקי, עמ' 320).

¹¹³ המילה "ועיקור", שלאחריה באה הגדרה של המונח; המילה "מעשה", שלאחריה פירוט המעשה ("מעשה היה שנשברה צלע"). הסימן דומה לאות שי"ן זעירה.

¹¹⁴ תופעה המעידה על נטייה לרהיטות? השוו מלאכי בית-אריה (עורך), אסופות כתבים עבריים מימי הביניים, כרך א, ירושלים תשמ"ח, מס' 69 (מצרים, 1159), 75, 77 (שניהם מעטו של יוסף ראש הסדר), 80 (1240).

¹¹⁵ על האל"ף בצורת X בביזנטיון, ראו אידה להט, לצביונו של הקודכס הביזנטי – היבטים קודיקולוגיים ופאליאוגרפיים בכתבי היד העבריים מימי הביניים, עבודת גמר לתואר מוסמך במדעי הספרנות, האוניברסיטה העברית תשנ"ח, עמ' 35-42. ייתכן שגם האותיות זי"ן וצד"י מגלות מאפיינים ביזנטיים, כאשר הזי"ן נוטה אחורה והרכיב הימני של הצד"י בולט החוצה.

¹¹⁶ וכן בכ"י אוקספורד 566, דף 18. התשובה נמצאת בחמדה גנוזה, סימן סא. ראו רפאל שמואל הכהן וינברג, תשובות רב שר שלום, ירושלים תשל"ה, סימן עו; משה עמאר, דיני סירכות הריאה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן תשנ"ח, עמ' 301.

בסוף הקטע, לאחר המעשה הנזכר, כ"י ג² מתחיל להעתיק קטע אשר איננו נמצא כלל בעדי הנוסח האחרים :

שאל את הרב רבנו יצחק הא דגמרינן גבי יתיר [...] מקמה אבל מגבה אפילו כי טרפא דאסא טריפה [...] מגבה מי אמרינ' גב הריאה ממש וקרוב השאלה הנרמזת כאן נמצאת במלואה במעשה הגאונים מיד לאחר תיאור המעשה הנזכר.¹¹⁷ זו שאלה ששלח ר' מנחם המכירי לר' יצחק בר' יהודה, ותשובת ריב"י נמצאת אף היא במעשה הגאונים. מכאן שהנוסח של ג² אינו תלוי בכתבי היד האחרים (הידועים לנו) מספר הפרדס.

מעתיק כתב היד הוסיף בגוף הדברים¹¹⁸ פסקה שלמה, העוסקת בדיני פגימת הסכין :
ואני המעתיק שמעתי פגימת הסכין [...] לשחוט בו משום דבעני' ושחט ולא וקרע. ופגומה...

קטע גניזה, לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10578, דף 16 (כ"י ג³)

דף אחד, מנייר, בכתובה מזרחית בינונית. לא נבדק במקור. הקטעים בכרך הזה הגיעו לספרייה הבריטית מתוך אוסף הגניזה של הרב משה גסטר. הדף קרוע והדיו דהויא במספר מקומות. אות אל"ף נעה בין צורה בינונית לרהוטה, רגל הקו"ף מחוברת בצד שמאל, עוקצי הלמ"דים בולטים כלפי מטה. קטע ג³ מכיל חלק מהלכות פסח, עמ' נג-נד, המופיע במיקום הזה אך ורק בעדי הנוסח של ספר הפרדס, ומכאן ניתן לקבוע בוודאות שמדובר בקטע מחיבור זה ולא מנוסח אחר של הלכות פסח של רש"י.

קטע גניזה, לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 5554A, דף 18 (כ"י ג⁴)

דף אחד, על נייר עם קוים מברחים בודדים. לא נבדק במקור. הדף כתוב בכתב ידו של הרב יוסף בן יהודה ראש הסדר.¹¹⁹ בראש הדף קטע של כעשר שורות, שעניינו ימות המשיח וסעודת לויתן. לאחר מכן נמצאת הכותרת "לרבינו שלמה הצרפתי ז"ל", ומועתקת פיסקה שלמה מספר הפרדס, עמ' קפה-קפו. העתקת הפיסקה הושלמה בשליש העליון מצידו השני של הדף, ושאר העמוד נשאר חלק. מכאן שאין זו אלא העתקה מבודדת, ולא דף מתוך חיבור עצמאי של הרב יוסף.

¹¹⁷ מעשה הגאונים, סימן צב, עמ' 87.

¹¹⁸ ייתכן, ואף סביר, שהמעתיק אשר הוסיף את הדברים כתב אותם בשולי הדף, ומעתיק מאוחר יותר הוא שהכניס אותם לפניו הדף.

¹¹⁹ ראו עליו להלן, פרק ג.

הפיסקה המועתקת נמצאת בשני כתבי יד של הפרדס – **ומ** – בלקוטי הפרדס (דף ו ע"א), ב'מעשה הגאונים' (עמ' 58) ובשבלי הלקט (סימן קמ).¹²⁰ נוסח הקטע קרוב יותר לזה שב'מעשה הגאונים' מאשר לשאר עדי הנוסח של הפרדס. אבל הכותרת המפורשת מאששת שמדובר במובאה מספר המיוחס לרש"י. ייתכנו, אם כן, שתי אפשרויות. האחת, שרב יוסף ראה לפניו את 'מעשה הגאונים' אבל הבין שמדובר בחיבור מבית מדרשו של רש"י. והאחרת, שכתב יד של ספר הפרדס הגיע לידינו של רב יוסף, וכתב יד זה קרוב יותר בנוסחו ל'מעשה הגאונים'. מאחר שרב יוסף רשם את ספר הפרדס באחת מרשימות הספרים שלו (ראו על כך להלן, פרק ג), האפשרות השנייה מסתברת יותר. מכאן שספר הפרדס הגיע למזרח כאשר מסורת הנוסח שלו קרובה למעשה הגאונים.

קטע גניזה ניו יורק, בית המדרש לרבנים, ENA NS 6.43 (ג⁵)

דף אחד, על נייר ללא קווים מבריחים.¹²¹ כתיבה מזרחית, השלמת מלים בסופי שורות באלכסון המתחיל מעל לשורה.¹²² מילוי שורה בצורת // הפרדה בין פסקאות באמצעות סימן סגול הפוך (משולש של נקודות).¹²³ הקטע מכיל פסקאות מתוך ספר הפרדס, הנמצאים לפנינו בעמ' כט, נג, קצ. ייתכן שיש להתייחס אליו כליקוט מתוך הפרדס, לאור חוסר הקשר בין הפסקאות. הפיסקה אודות האפיקומן, לדוגמא, נמצאת בין הלכות פסח בקטע ג³, וכן בכתבי היד **מפ**.

ליקוטי הפרדס

עדי הנוסח

הספר המכונה 'לקוטי הפרדס' היה למעשה החיבור הראשון שמקורו בספרות דבי רש"י אשר התפרסם בדפוס. בית הדפוס של דניאל בומברג הדפיס את הספר בונציה בשנת רע"ט (1519), בכרך אחד עם מספר כותרים אחרים:¹²⁴ רפואות הגויה ליהודה אלחריזי; ספר התפוח לר' אברהם בר חייא; ספר הנפש, גם הוא לאלחריזי; תקנות רבינו גרשון; 'משלי חכמים וחדותם', מתוך ספר התחכמוני של אלחריזי; ו'אריה מסובך', המשל הששים ושמונה ממשלי השועלים של ברכיה הנקדן.

¹²⁰ הפסקה מועתקת בקיצור גם בספר אסופות, כ"י לונדון, מונטיפיורי 134, דף 122 ע"ג, סימן תכא: למה מסבירין על היין שאוי סברי מורי לפי שאין בית הבליע' פנוי ויתכוונו ויענו אמן. ויש אוי הטעם לפי שיין הביא קללה לעולם שנח קלל בנו בהגרמת היין ועתה הם צריכין לשתות כוס של ברכה מלא לוגמיו. לכך שואל המברך יש בדעתכם לשתות כוס של ברכה. ואוי סברי מורי או רבותיי והם עונין לחיים כלומר זכה לשתותו לחיים ולא ככוס של תנחומי אבלים.

¹²¹ ראו קטלוג דנציג (לעיל, הערה 105), עמ' 255.

¹²² על תחבולה זו של סופרי המזרח, ראו בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 103.

¹²³ לשימוש בסימן זה על ידי הרמב"ם ראו סיני תוראן, 'פרקי מבוא לתולדות הפיסוק העברי', תרביץ עא (תשס"ב), עמ' 475, הערה 123.

¹²⁴ לתיאור קצר ראו: א"מ הברמן, המדפיס דניאל בומברגי ורשימת ספרי בית דפוסו, צפת תשל"ח, עמ' 31; יצחק יודלוב, גנזי ישראל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 132; Marvin J. Heller, *The Sixteenth Century Hebrew Book: An Abridged* ; *Thesaurus*, vol. 1, Leiden 2004, p. 125.

הוא נדפס שוב מספר פעמים – בפיררה בשנת שי"ב (1552) אמשטרדם, תע"ה (1715), ולאחר מכן במספר הדפסות בפולין. כל הדפוסים הללו נשענים על אותה הוצאה שהוציא בומברג, והצורך בסיוע מכתבי יד לבירור המצב הטקסטואלי עז ביותר. אך דא עקא, שכבר צונץ הכיר בכך שרוב כתבי היד של החיבור גם הם נשענים על הדפוס.¹²⁵ עפשטיין גילה כתב יד אחד אשר אינו תלוי בדפוס, ועד היום לא נמצא שני לו.¹²⁶

מדובר בכתב יד פרנקפורט דמיין – הספרייה העירונית והאוניברסיטאית Hebr. Oct. 81, בכתובה איטלקית מן המאה הארבע-עשרה. ההוכחה המרכזית לכך שכתב היד אינו תלוי בדפוס נוגעת לדברים המובאים בשמו של אברהם כהן:

כך קבלתי אני אברהם כהן מפי מורי רבנא מילי ז"ל.

כך מופיע המשפט בספר הנדפס (דף יב ע"ב). אברהם עפשטיין שיער שנפל כאן שיבוש, וצריך להיות: 'מפי מורי רבנא >ישעיה בן רבנא< מילי ז"ל', והכוונה לרי' ישעיה בן מאלי די טראני. עפשטיין עצמו מצא את הנוסח הנכון הזה בכתב יד פרנקפורט¹²⁷ (אז, כתב יד מרצבכר) ושש עליו שמחה גדולה.¹²⁸

כתב יד פרנקפורט מכיל מספר חיבורים מלבד ליקוטי הפרדס:¹²⁹

- א. (דפים א1-א30) ליקוטי הפרדס.
- ב. (דפים א30-א34) רב האיי גאון, מוסר השכל.
- ג. (דפים א34-א36) יהודה אלחריזי, רפואת הגויה.
- ד. (דף 36) שלמה אבן גבירול, שש מצות נקראות.

¹²⁵ Leopold Zunz, 'Salomon ben Isaac – gennant Raschi', *Zeitschrift für die Wissenschaft des* ראו *Judenthums*, vol. 2 (1823), p. 374. צונץ הכיר שני כתבי יד – האחד בפריז והשני בפרמא. לתיאורו של כתב יד פרמא, דה רוסי 147 (כתיבה איטלקית, סוף המאה ה-16), ראו Benjamin Richler, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Parma Collection*, pp. 203-204. כתב יד פריס, הספרייה הלאומית Heb. 369, אף הוא איטלקי, והועתק בשנת 1533. שני כתבי היד הללו הועתקו מן הדפוס יחד עם הקולופון של המדפיס (ויש לתקן את דבריו של אביתר מרינברג, אשר שיער שכתב יד פריס שימש מקור לדפוס הראשון – Evyatar Marienberg, *Niddah: Lorsque les juifs conceptualisent la menstruation*, Paris 2003, p. 197, n. 97. שני כתבי יד נוספים התגלו מאז, ואין בהם את הקולופון, אך על פי בדיקת הנוסח שבהם מתברר שאף הם מן הדפוס הועתקו – כתב יד ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 122 (לשעבר: ברסלאו 404) וכתב יד ירושלים, בית הספרים הלאומי 28°6655 (ראו תיאורו: יהודה ליב ביאלר, מן הגנוים, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 49-50; כתיבה אשכנזית מן המאה ה-16).

¹²⁶ ראו A. Epstein, 'Likkute Pardes', *MGWJ* 44 (1900), pp. 52-55.

¹²⁷ כ"י פרנקפורט, דף א6: מפי מורי רבנא ישעיה ב"ר רבנא מילי ז"ל.

¹²⁸ ראו עפשטיין, 'Likkute Pardes', עמ' 54-55. ראו גם מנחם זאב חסידה, 'חוסן ישועות – מבוא ומאור לספרי רבינו ישעיה די טראני', הסגלה שנה ו, חוברת סה (ת"ש), עמ' 2.

¹²⁹ לתיאור כתב היד, ראו Hebraische Handschriften, Teil 1a, ed. Ernst Roth und Leo Priejs, Weisbaden 1982, pp. 118-122. כתב היד מורכב משלשה חלקים נבדלים, כאשר החלק הראשון מסתיים בדף 40. לכן הבאנו כאן תיאור של החלק הראשון בלבד.

ה. (דפים 37-38) טופסי שטרות, על פי הסמ"ק.
(דפים 39-40) פנקס מוהל, מן השנים תל"ד-תמ"ו – תוספת מאוחרת

הופעתו של 'רפואת הגויה' של אלחריזי הן בכתב יד פרנקפורט והן בדפוס הראשון של ליקוטי הפרדס אומרת דרשני. אין קשר תוכני בין שני החיבורים, והופעתם יחד באכסניה אחת נראית בעיני מקרית לחלוטין. דירתם יחדיו בשתי אכסניות היא כבר יותר מצירוף מקרים. יש לחשוד בכתב יד פרנקפורט היווה את הבסיס להדפסת החיבור מתחילה.

חשד זה מתחזק לאור ההערה הבאה :

רב יוסף חלש אייקר תלמודה אהדריה אביי קמיה ובכל דוכתא. הנה חסר. היינו דאמי רב יוסף שמיעא לי (כתב יד פרנקפורט, דף 14ב)
בספר הנדפס כתוב:¹³⁰

רב יוסף חלש אייקר תלמודה אהדריה אביי קמיה ובכל דוכתא היינו דאמר רב יוסף לא שמיעא לי.

לפי הציטוט המקורי מן התלמוד המלים 'בכל דוכתא' מובנות יותר :

רב יוסף חלש, אייקר ליה למודיה, אהדריה אביי קמיה. היינו דבכל דוכתא אמרינן אמר רב יוסף: לא שמיע לי הדא שמעתא (נדרים מא ע"א)

הסופר של כתב יד פרנקפורט היה ער לצרימה הלשונית בדברים שמצא לפניו, והעיר על כך. המדפיסים לא חשו לכך – אם כי, ייתכן שהם השאירו רווח מסוים במקום זה לסמן את החסרון. בכתבי היד האחרים, המועתקים מן הדפוס, איש לא הרגיש בקושי.

מסתבר, אם כן, שילקוטי הפרדס' אשר נדפס בשנת 1519 הועתק מכתב יד פרנקפורט, או מאביו. לצערנו, כתב היד קטוע בראשו, ולכן אין בידינו לבדוק באיזו מידה סטו שם המדפיסים מן הטקסט המקורי. אבל שלשה פרקים שלמים אשר נמצאים בכתב היד חסרים בספר הנדפס.¹³¹ הפרקים הם היחידים אשר נושאים את שמו של מחבר אחר, ומן הסתם זו הסיבה שהם לא נכללו בספר. כפי שכתב רבינוביץ בתארו את כתב היד:¹³²

לקוטי הפרדס מרש"י (חסר בראשו כמחצית הסי' עד אמצע הלי' שבת) ואחר הלי' בקור חולים כתוב הלי' שחיטה ובדיקה שחיבר רבינו שמואל דרמרו ואחר הלי' קריאת התורה כתוב

¹³⁰ לקוטי הפרדס, הלכות ביקור חולים, דף טו ע"א.

¹³¹ מסתבר שפער זה הוא שהטעה את עפשטיין מתחילה לחשוב שכ"י פרנקפורט מכיל את ספר הפרדס ולא את ליקוטי הפרדס. ראו עפשטיין, כתבים, א, עמ' רעז, סוף הערה 1, והשוו Epstein, 'Likkute Pardes', p. 54, n. 2 (גם שלמה בובר חשב שכתב היד הוא של הפרדס ולא לקוטי הפרדס – ספר האורה, עמ' 142). מלבד פרקים אלה, בדפים 29-30 מועתק העמוד הראשון מ'הלכות נידה' המופיעות בספר הפרדס (עמ' א). העתקה זו מסתיימת באמצע עניין, ונראה שזאת הסיבה שהדברים לא נכנסו למהדורת הדפוס.

¹³² רפאל נתן נטע רבינוביץ, אהל אברהם: רשימת ספרים אשר אסף וקיבץ אברהם מערבאכער, מינכן תרמ"ח, עמ' 4.

קריאות של רבינו יצחק פאסי, ואחר ענין ר"ח שמסיים אצלינו הספר כתוב שם נדה דאורייתא לרבינו יצחק פאסי.
שלשת הפרקים הללו נמצאים בספר הפרדס,¹³³ ומכאן סביר להניח שהם מקוריים גם בלקוטי הפרדס.

ר' ישעיה די טראני, ר' אברהם כהן ולקוטי הפרדס

אברהם עפשטיין שיער, על סמך הציטוט של אברהם כהן בשם הרי"ד, שלקוטי הפרדס נערך בבית מדרשו של ר' ישעיה די טראני בדרום איטליה.¹³⁴ השערה זו זכתה לתמיכתם של מספר חוקרים.¹³⁵ אמנם, מעט מאד ידוע על תלמידיו של הרי"ד,¹³⁶ אבל השם 'אברהם הכהן' עולה שוב בזיקה לרי"ד בהקשר אחר.¹³⁷

בכל מקרה, ברור שעורך לקוטי הפרדס השתמש במקורות שונים מלבד ספר הפרדס.¹³⁸ לפעמים הדבר מצויין במפורש – ספר יראים, לדוגמא (דף טו ע"ד) – אבל לעיתים אין מקור הדברים ברור כלל ועיקר. במיוחד אמורים הדברים ביחס לפרק הראשון בלקוטי הפרדס, העוסק בהלכות נידה ויולדת. בפרק זה באו דברים ברוח החומרות המפליגות ותפיסת העולם המיסטית אשר מאפיינים את 'ברייתא דמסכת נידה'.¹³⁹ ישראל תא-שמע הקדיש מאמר לשאלת מקורו של הפרק הזה, והוא הגיע למסקנה שמדובר בחומר אשכנזי עתיק, מלפני זמנו של רש"י.¹⁴⁰

¹³³ הלכות שחיטה לרבינו שמואל – עמ' כג-קכח; קריאות של רבינו יצחק פאסי – עמ' שלו-שלח; נדה דאורייתא לרבינו יצחק פאסי – כ"י מ, דף 101ב-102א.

¹³⁴ עפשטיין, 'Likkute Pardes', עמ' 55. הוא אמר זאת גם בדרך אגב במאמרו A. Epstein, 'Der Pardes als Quelle für die Literaturgeschichte der Juden in Deutschland', *MGWJ* 52 (1908), p. 729. לגבי המסורת שר' שמעון אחד הוא שחיבר את 'ספר הלקטי', ראו לעיל, פרק א. מסורת זו השתבשה אצל צונץ (לעיל, הערה 125) לייחוס ספר ליקוטי הפרדס לר' שמואל מבמברג. בובר דחה את דבריו במבואו למדרש לקח טוב, עמ' 46, הערה כט. ראו גם דחייתו של אקשטיין – Adolf Eckstein, *Geschichte der Juden im hemaligen Fürstbistum Bamberg*, Bamberg [1898?], pp. 297-298.

¹³⁵ אפטוביצר, *ZHB* 20 (1917), p. 15. אולם נדמה שא"א אורבך סבר שהציטוט של הרי"ד הוא תוספת בספר לקוטי הפרדס: אפרים אלימלך אורבך, 'לקוטים מספרי דבי רש"י', מחקרים במדעי היהדות, ערכו משה דוד הר ויונה פרנקל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 76, הערה 567.

¹³⁶ השוו לדברים בשמו של ישראל תא-שמע, שהתלמיד היחיד שמוסר דברי הלכה בשמו של הרי"ד נמצא בכ"י אוקספורד 696 – ראו אנג'לו פיאתלי והלל סרמונטה, 'פירוש לספר מלכים מבית מדרשו של הרי"ד', ספר זכרון – הרב ד"ר מנחם עמנואל הרטום, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 230, הערה 19.

¹³⁷ ישראל תא-שמע, 'ספר נימוקי חומש לרבי ישעיה די טראני, כנסת מחקרים ג, ירושלים תשס"ו, עמ' 21.

¹³⁸ השוו א' בן-יעקב, אוצר הספרים, וילנא תר"ם, עמ' 265: "וחזונו מוכיח עליו שהוא מחובר ומסודר מכמה וכמה ספרי פוסקים ראשונים שהיו לפניו, ויען כי בראשו קצת ענינים מסי' הפרדס לרש"י ז"ל... כפי שמצא אותם מלוקטים ומסודרים מיד א' מתלמידי רש"י, לכן נקרא כל הספר על שמו זה לקוטי הפרדס מרש"י ז"ל.

¹³⁹ השוו את תגובתו של מ"ז חסידה, בהערותיו לשבלי הלקט חלק ב, עמ' 157, לשורה 31-21: 'בלקוטי הפרדס המיוחס לרש"י או לתלמידיו שלטו כאן ידי זרים והכניסו חוקים לא יחיו בהם ע"ש ותזדעזעו'. זרות הדברים שבחטיבה זו משתקפת גם מתוך ריבוי המחיקות שהציע הצנזור דומניקו ירושלמי דווקא בחטיבה זו. ראו גילה פריבור, 'ספר הזיקוק' של דומניקו ירושלמי (1555-1621) והשפעתו על הדפוס העברי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן

תא-שמע הצביע על מספר הלכות אשר מופיעות בצורה שונה בליקוטי הפרדס לעומת נוסחן בספר הפרדס :

א.¹⁴¹ ספר הפרדס (עמ' ג) : הגיעה שעת ווסתה ובדקה ולא ראתה ושמרה עונה טהורה לבעלה. ומכאן ואילך מאחר שהיא בחזקת טהורה אינה צריכה שתבדוק עצמה בשעה שבא בעלה¹⁴² לשמש, דתניא החמרים והפועלים והבאים מבית האבל ומבית המשתה נשיהן¹⁴³ בחזקת טהרה ובאין ושוהין עמהם בין עירות בין ישינות.

ליקוטי הפרדס (ג ע"א) : הגיע שעת ווסתה ובדקה ולא ראתה ושמרה עונה אינה טהורה לבעלה עד שתטהר עצמה ויושבת ז' נקיים ואחרכן טובלת לערב לצאת הכוכבי' ומיכן ואילך אפי' מאחר שהיא בחזקת טהורה תמיד צריכי שתבדוק עצמי בשעה שבעלה בא לשמש עמה. דתניא החמרים והפועלים והבאים מבית האבל ומבית המשתה נשיהן בחזקת טהר' ובאין ושוכבין עמהן בין עירות בין ישינו' והן עוברין על דברי תורה.

ב.¹⁴⁴ ספר הפרדס (עמ' ג) : ובעת טהרתה מכבסת הבגדים במים ומעביר מהם הכתם וכל אשר אתה ידיח ויטהר. ומנהג זה יפה לישראל לנהג מפני הרגל עבירה אבל איסור טומאה ליכא. ליקוטי הפרדס (ג ע"ד) : ובעת טהרתה מכבסת בגדיה הטמאים במים ומעביר מהן הכתם וכל אשר אתה ידיח יפה ויטהר עצמה במרחץ ובמים פושרין. ויושבת ז' ימים הנקראים ז' נקיים. ובסיום אילו ז' נקיים מטהרת עצמה במרחץ חם פעם אחת וטובלת לערב לצאת הכוכבים. ואם היא עוברת מחשבון ז' נקיים אפילו יום אחד או יותר בטוב היא יכולה לטבול עצמי מבעוד יום קודם צאת הכוכבי' והוא כדין תורה ומנהג זה יפה וטוב לישראל לנהוג מפני שלא יבואו לידי טומאה והרגל עביר' ועון. אבל איסור טומאה ליכא.

תשס"ד, עמ' 340. שאר הקטעים שהעלה ירושלמי בחכתו עניינם תוארי גנאי כלפי גויים ודת הנצרות. אבל בדפים הראשונים של הספר, הוא סימן משפטים רבים שעוסקים באמונות תפלות. קטעים אלה נכללים כנראה בקטגוריה של 'דברים שאומר שום דבר שהענין עצמו הוא כפירה גדולה וטעות גדולה'. ראו על כך : רז-קרקוצקין, הצנזור העורך והטקסט, עמ' 195-200.

¹⁴⁰ ישראל תא-שמע, 'מנהגי הרחקות נידה באשכנז הקדומה – החיים והספרות', הלכה מנהג ומציאות באשכנז 1100-1350, מהדורה שנייה, ירושלים תש"ס, עמ' 280-288. מסקנה זו התקבלה במחקר – ראו Hillel I. Newman, 'Sandak and Godparents in Midrash and Medieval Practice', *JQR* 97 (2007), p. 21. בהמשך (מאמרו של תא-שמע פורסם בשנת תשנ"ג), תא-שמע שינה מעט את עמדתו, וקבע באופן גורף "כי 'ליקוטי הפרדס' שבידינו לוקט מתוך נוסח קדום יותר של ספר 'הפרדס', שאבד מאתנו". ראו ישראל תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, מהדורה שלישית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 364.

¹⁴¹ תא-שמע, שם, עמ' 284, הערה 5.

¹⁴² כ"ה בכ"י פ. כ"י ו: בשעה שבא אליה בעלה. ד: בשעת בעילה.

¹⁴³ כ"ה בכ"י פ. ד: כשהן. ו: נשיהן להן.

¹⁴⁴ תא-שמע, שם, עמ' 284-285.

לעניין זה הקדיש תא-שמע את עיקר מאמרו, והוא עמד על גלגולי ההלכה בעניין הרחיצה בתום שבעת ימי הראייה. הוא הראה שהתפיסה המתבטאת בקטע זה בליקוטי הפרדס נמצאת שם גם במקומות נוספים, חלקם מקבילים לספר הפרדס וחלקם עצמאיים. מסקנתו הייתה שהלכות נידה שבליקוטי הפרדס 'קדומות הן להן (לספר הפרדס; פ"ר) ואין להן שייכות אל הפרדס כלל. הלכות אשכנזיות קדומות אלו נערכו מחדש על ידי רש"י, או על ידי ר' שמעיה תלמידו ומזכירו ששמע מפיו. מה שלא נתקבל על דעתו של רש"י נעקר כליל, מה שהצריך שינוי הלכתי – שונה, וכל היתר נשאר בצורתו המקורית, מילה במילה כבמקור הקדמון.

מסתבר, אם כן, שתא-שמע הבין שהנוסח המקורי של ההלכות הוא שנמצא בליקוטי הפרדס. הנוסח שבספר הפרדס מאוחר לו, אך זהו הנוסח שמבטא את שיטתו של רש"י עצמו.

אולם שיטה זו מוקשית מכיוונים רבים. נפתח בדוגמא הראשונה. כפי שהעיר תא-שמע בעצמו, הראיה בליקוטי הפרדס מן הברייתא במסכת נידה מוזרה היא ביותר. לעומת זאת, הנוסח בספר הפרדס עולה יפה – הוא מתאים לנוסח שלפנינו בתלמוד, והוא מצדיק את הדברים שבאים לפנינו. אין מנוס מן המסקנה שהנוסח בליקוטי הפרדס מאוחר הוא, ומעבדו נאלץ לנטרל את ההוכחה הנגדית שהובאה במקור שעמד לפניו.

הקטע בליקוטי הפרדס מכיל גם עיוותי לשון מוזרים, שההסבר היחיד לקיומם הוא אילוצי הנוסח שנמצא בספר הפרדס. למשל, 'ומיכן ואילך **אפילו** מאחר שהיא בחזקת טהורה **תמיד** צריכה שתבדוק עצמה' הוא ניסוח זר ובלתי אפשרי. אילו היה זה הנוסח המקורי, היינו מצפים לקרוא שהאישה **אינה** בחזקת טהרה, וזו הסיבה שעליה לבדוק עצמה.

כך עולה גם מניתוח הדוגמא השנייה, העיקרית לשיטתו של תא-שמע. הקטע, כפי שהוא מופיע בספר הפרדס, מסתיים בניסוח האופייני להלכות אלו, שמדובר במנהג ולא בהלכה. בליקוטי הפרדס דברים אלה עומדים על מכונם אבל לפנייהם כתוב 'והוא כדן תורה' – סתירה מוחלטת לעומת הדברים שבאים מיד אחר-כך.

התמונה שעולה מן הניתוח הנוכחי הפוכה לחלוטין מזו של תא-שמע. הנוסח בספר הפרדס הוא המקורי, והנוסח בליקוטי הפרדס מעובד הוא. מכאן שגם הנחתו האחרת של תא-שמע טעונה תיקון – שמדובר במקור אשכנזי הקדום לרש"י. אי-אפשר לקיים את ההנחה שמדובר במקור קדום, ואין הוכחה לכך שמדובר במקור אשכנזי. לעומת זאת, כפי שראינו, ידיים מוכיחות שליקוטי הפרדס קשור לבית מדרשו של ר' ישעיה די טראני, באיטליה. עד שלא יוכח אחרת, חזקה על הלכות נידה הנמצאות בתוך ליקוטי הפרדס שגם הם נערכו באיטליה, והם משקפים את התפיסות ההלכתיות שרווחו שם.

תוכן

ליקוטי הפרדס מכיל קטעים רבים שאינם נמצאים בספר הפרדס הנדפס. אולם, בדיקת תוכן כתבי היד העלתה קטעים רבים החסרים בדפוס אבל נמצאים בכתבי היד. מבחינת מסורת הנוסח, ליקוטי הפרדס משקף שלב המאוחר לכתב יד פ¹⁴⁵, והוא קרוב לכתב יד מ.

¹⁴⁵ לדוגמא, ראו להלן, פרק ו, לגבי כניסת נידות לבית הכנסת. לדוגמא נוספת – האורה, ח"ב, עמ' 165: 'ואותה טבילה היתה בזמנה, ועלה דההוא אמרינן דטבילה בזמנה מצוה' – וכ"ה בכ"י ופ. הפרדס, עמ' א: 'ואותה טבילה היתה בזמנה,

ב ע"א יכך כתב בלקח טוב אשה כי תזריע¹⁴⁶

ברכת בתולים

אלו הן פיסקי נדה שחיברנו ושליקטנו על פי התורה ועל דברי רבותינו בעלי התלמוד כדי שיוכלו ללמוד וללמד כל איש בעל נפש ולשמור ולעשות מי שאין לו השגת יד לעסוק ולידע בהלכות גדולות ובאלה ידע ויבין שלא יטעה ושלא יחטא וישען עליו ולא יחפר ועל כן כתבנו בזה בלשון קצרה

ב ע"ג-ג ע"א	מתוך הלכות נידה לרבינו שלמה
ג ע"א-ע"ב	אמרו המלקטים... ועוד אמרו המלקטים... ועוד אמרו המלקטים...
ג ע"ב	דין החתן כשהוא בשנה ראשונה (שילוב בין ברייתא דמסכת נידה להלכות נידה ¹⁴⁷)
ד ע"א-ע"ג	'אמרו עליו על אלישע' ¹⁴⁸
ד ע"ג	ד"א עשרה תקנות תיקן עזרא הסופר (תלמוד בבלי, בבא קמא פב ע"א; הפרדס כ"י מ) יצירת הולד ¹⁴⁹
ה ע"ג	ענין ברכות (עמ' ריב ועוד)
ו ע"ב	ענין נטילה (עמ' קפג-קפח)
ז ע"א	פירוש קדיש (עמ' שכג-שכה)
ז ע"ד	פי' קדיש (עמ' שכה-שכו)
ח ע"א-ג ע"ד	כשהצבור אומרים פסוק (עמ' שא-שז, שיד-שיז, עם הוספות)
י ע"ד-יב ע"א	ענין מוצאי שבת (עמ' שיז-שיח, כו-ל)
יב ע"א-יג ע"ב	ענין יום הכפורים (יכך קבלתי אני אברהם כהן מפי מורי רבנא מילי ז"ל, עמ' רלא-רלה)

דחכי אמרינן טבילה בזמנה מצוה' – וכן הוא בליקוטי הפרדס, דף ב ע"ג. להלן שם (האורה, עמ' 166): 'ולובשת חלוק לבן ומצעים לבנינים פרוסים על מטתה...', וכן הוא בכ"י ופ ובשבלי הלקט. הפרדס, עמ' ב – 'ומצעת מצעות לבנים', וכן הוא בליקוטי הפרדס, ב ע"ד.

¹⁴⁶ מדרש לקח טוב, מהד' שלמה בובר, ווילנא תר"ם, חלק ב, עמ' 66; וראו במבואו של בובר, חלק א, עמ' 46. על תפוצת מדרש 'לקח טוב' באשכנז, באיטליה ובמצרים ראו ישראל תא-שמע, כנסת מחקרים, כרך ג, ירושלים תשס"ו, עמ' 263-264.

¹⁴⁷ ח"מ הורוויץ ניצל את ליקוטי הפרדס בתור אחד מעדי הנוסח למהדורת 'ברייתא דמסכת נידה' שהוציא (חיים מ' הורוויץ, תוספתא עתיקתא, מחלקה רביעית, פרנקפורט תר"נ). אביתר מרינברג, אשר הכין מהדורה סינופטית של הברייתא, קבע שנוסח 'ליקוטי הפרדס' שייך לענף האיטלקי ולא לענף האשכנזי. ראו Evyatar Marienberg, *Niddah: Etudes sur la Baraita de Niddah et sur la conceptualization de la menstruation dans le monde juif et son écho dans le monde Chrétien de l'époque médiévale à nos jours*, Lille 2006, p. 264

¹⁴⁸ השו"ש שמחה אסף, ספר המקצועות, ירושלים תש"ז, סימן א; Ra'an'an Abusch, 'Rabbi Ishmael's Miraculous Conception: Jewish Salvation History in Anti-Christian Polemic', *The Ways That Never Parted: Jews and Christians in Late Antiquity and the Middle Ages*, eds. Adam H. Becker and Annette Yoshiko Reed, Tubingen 2003, pp. 307-343; Ra'an'an S. Boustán, *From Martyr to Mystic: Rabbinic Martyrology and the Making of Merkavah Mysticism*, Tubingen 2005, pp. 106-113

¹⁴⁹ Michael Higger, 'The Formation of the Child', *Occident and Orient*, ed. Bruno Schindler, London 1936, pp. 253-257. היגר פירסם שם נוסח של 'פרק יצירת הולד' מתוך כתב יד תימני, המקביל לנוסח שבליקוטי הפרדס. הוא העיר שנוסח דומה נמצא בספר והזהיר, פרשת תזריע, דף ס ע"א-סא ע"ב. עוד בענין החיבור יצירת הולד ראו עלי יסיף, ספר הזכרונות הוא דברי הימים לירחמאל, תל-אביב תשס"א, עמ' 458; עידן דשא הלוי, ילקוט מדרשים, חלק שני, צפת תשס"ג, עמ' קכא, הערה 1; הנ"ל, חלק שלישי, צפת תשס"ה, עמ' ריד, הערה 9.

פרשת עשר תעשר (עמ' קה), 'וזאת ההגדה' למתפללין ביחיד יעסקו בהי ¹⁵⁰	יג ע"ב-ע"ד
עניין פדיון הבן הבכור	יג ע"ד-יד ע"א
עניין מילה (עמ' עה-עז, ספר יראים)	יד ע"א-טו ע"ד
הלכות ביקור חולים (עמ' רפב-רפו)	טו ע"ד-טז ע"ב
	טז ע"ג עניין תענית
עניין ט' באב (יתנו רבנן ערב תשעה באב', 'מנוסח' אחרונא' – עמ' רנה-רסא)	טז ע"ג-יח ע"ג
אלו הן סימני ההפטרות (עמ' שלח-שמא)	יח ע"ג-יט ע"ב
סימן המועדות ומסורת שלהם (עמ' שמא-שמב, שנא-שנג, קעד-קעו)	יט ע"ב-כ ע"ד
'שמעתי בשם ה"ר יצחק הלבו' ¹⁵¹ (ועמ' קעא-קעד)	כ ע"ד-כא ע"ג
עניין ראש חודש (הפרדס, כ"י פ, 172ב)	כא ע"ג-כב ע"ד

'לקוטים מאיסור והיתר מפרדס מרבינו שלמה ז"ל'

בשני כתבי יד נמצאת חטיבה של הלכות תחת הכותרת 'לקוטים מאיסור והיתר מפרדס מרבינו שלמה ז"ל'. שני כתבי היד איטלקיים, הראשון¹⁵² מן המאה הי"ד, והשני¹⁵³ מן המאה הט"ו. הליקוטים שבשניהם זהים, מלבד הבדלי נוסח זעירים, ומכאן שקיימת כנראה זיקה ביניהם. הנחה זו מקבלת משנה תוקף לאור העובדה שלפני הליקוטים, מועתק בשניהם 'קיצור ספר התרומה'.¹⁵⁴

רוב ההלכות בלקט עוסקות באיסור והיתר – דיני בשר בחלב וטריפות. אבל מקצתן הן מתחום 'אורח חיים' – דין ספירת העומר והלכות הקשורות לשבת.¹⁵⁵ אופי ההלכות מתאים היטב לספרות דבי רש"י.

¹⁵⁰ Ulrike Hirschfelder, 'The Liturgy of the Messiah: The Apocalypse of David in Hekhalot Literature', ראו *Jewish Studies Quarterly* 12, 2 (2005), pp. 148-193. הנוסח בליקוטי הפרדס שייך באופן מובהק לטיפוס C, אשר מיוצג במהדורתה של הירשפלדר (ראו שם, עמ' 155-156 ועמ' 159) על ידי כתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים 8128 וכתב יד לונדון, הספרייה הבריטית 613 (Or 1037). כ"י ניו יורק הינו אשכנזי, מסוף המאה ה-15 – ראו עליו Klaus Herrmann and Claudia Rohrbacher-Sticker, 'Magische Traditionen der New Yorker Hekhalot-Handschrift JTS 8128 im Kontext ihrer Gesamtedition', *FJB* 17 (1989), pp. 101-149. כ"י לונדון הינו כתב יד ספרדי מן המאה ה-14 או ה-15, אשר מכיל את סדר רב עמרם גאון בנוסח ספרדי מעובד. ראו עליו: דניאל גולדשמידט, סדר רב עמרם גאון, ירושלים תשל"ב, עמ' 11-12.

¹⁵¹ ר' יצחק הלבו היה תלמידו של רבינו תם. ראו עליו: דב גנחובסקי, תוספות רבינו יצחק בן יעקב הלבו למסכת יומא, ירושלים תשט"ז, עמ' 13-35; רמי ריינר, רבינו תם: רבותיו (הצרפתים) ותלמידיו בני אשכנז, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, תשנ"ז, עמ' 96-98.

¹⁵² כתב יד אוקספורד 777 (ס' 20314), דפים 167א-172א. ראו תיאורו של מלאכי בית-אריה, R.A. May, *Catalogue of the Hebrew manuscripts in the Bodleian Library: Supplement of addenda and corrigenda to vol. I*, Oxford 1994, p. 119. חתימת הצנזור Camillo Jaghel היא מן העיר Lugi משנת 1611.

¹⁵³ כתב יד מוסקבה גינצבורג 346 (ס' 47696), דפים 17ב-22א.

¹⁵⁴ על חיבור זה ראו שמחה עמנואל, 'וואיש על מקומו מבוואר שמו": לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק', תרביץ סט (תש"ס), עמ' 425, הערה 7.

¹⁵⁵ ואלה כותרות הסימנים כפי שהם רשומים בכתבי היד: הראש, הלב, הכבד, הטחול, הכחל, עוף וגבינה, הרגלים, הוורידין, עניין קרומים האסורים, סכין, תרנגולת שנשבר, עניין דגים, דג טהור ודג טמא, דגים, עניין דגים בכלי בשר, כחל,

אלא שאין ההלכות הללו מופיעות כלשונן בספר הפרדס, וגם לא במקבילות האחרות. מסתבר שמדובר בעיבוד של אחד המקורות הללו.

לדוגמא, ההלכה הבאה מופיעה בכתבי היד הללו, ובצורה דומה ב'איסור והיתר':

ליקוטים
פעם אחת הקדימו ציבור לבית הכנסת בתפילת ערבית
לאחר תפילתן עמדו ובירכו על ספירות העומר ולא בירך ר'
עמהם¹⁵⁷ אלא מנה ימים ושבעות בלא ברכה ואמ' אי¹⁵⁸
נזכרתי בלילה לאחר שקיעת החמה אברך ולא תבא ברכתי
שלעשיו לבטלה ואם אשכח הא מניתי ימים ושבעות בלא
ברכה.

איסור והיתר, סימן קכו*¹⁵⁶
ספירת העומר. בין פסח לעצרת בצבור ממהרין תפילת
ערבית מבעוד יום ומונה ר' עם הצבור ימים ושבעות בלא
ברכה, מימר אמר אם אזכר הלילה בביתי אחזור ואברך
כדין ונמצא שלא ברכתי ברכה לבטלה קודם שקיעת החמה.
ואם אשכח הרי מניתי ימים ושבעות למצוה.

אולם, לפחות דין אחד נמצא כלשונו ממש בשבלי הלקט:

ליקוטים
הורה ר' שאין בפסיקת תלוש שום איסור בשבת אפי' שבות
דרבנן אלא היתר גמור כדאמרינן בביצה חותמות שבכלים
מתיר ומפקיע וחותרך ולחתוך את התלוש היתר גמור הוא
חוץ בדבר שיש בו תיקון כל החתיכות אבל מקלקלין
בפסיקת תלוש לגמרי מותר וכן אנו נוהגין לחתוך בשבת
אגד גדיים המקולפים וחוטי תפירתן.

שבלי הלקט סימן פז¹⁵⁹
... ואפי' בפסיקת תלוש בשבת הורה ר' שאין שום איסור
בשבת ואפי' שבות דרבנן אלא היתר גמור הוא כדאמרי'
במסכת יום טוב חותמות שבכלים מתיר ומפקיע וחותרך
ולפיכך לחתוך את התלוש היתר גמור הוא חוץ מדבר שיש
בו תיקון כלי בחתיכתו אבל מקלקלין בפסיקת תלוש מותר
לגמרי וכן אנו נוהגין לחתוך בשבת אגד גדיים וגם עופות
המקולסין וחוטי תפירתן וכמו כן לקטום אשכול של ענבים
לחלקו לבני השלחן.

אולי בעקבות אי-ההתאמה בין ספר הפרדס לבין הנמצא בליקוטים, ואולי משום שהכיר את ספר האורה ולא את ספר הפרדס,¹⁶⁰ אחד הקוראים בכ"י מוסקבה הוסיף בכתב ידו בכותרת: 'לקוטים מאיסור והיתר מס' האורה מפרדס מרבינו שלמה ז"ל'. הכותרת המקורית של החטיבה מעידה על תפוצת שמו של ספר הפרדס באיטליה במאה הארבע-עשרה, גם במקומות שלא ראו את החיבור עצמו.

לענין שבת בשר מבושל, קדירה, שיעור שישים, פסיקת תלוש בשבת, ענין עירוב בשבת, ענין עירוב בשבת, ספירת העומר, קידוש לאחרים, חתיכת בשר נבילה, הלב.

¹⁵⁶ נוסח שונה נמצא בתוספת למחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' תסט. על עצם הפסק, ראו מאיר קסלר, 'מנהג בית מדרשו של רש"י בספירת העומר מבעוד יום', ירושתנו ב (תשס"ח), עמ' קכב-קכו.

¹⁵⁷ בכ"י מוסקבה: עמרם.

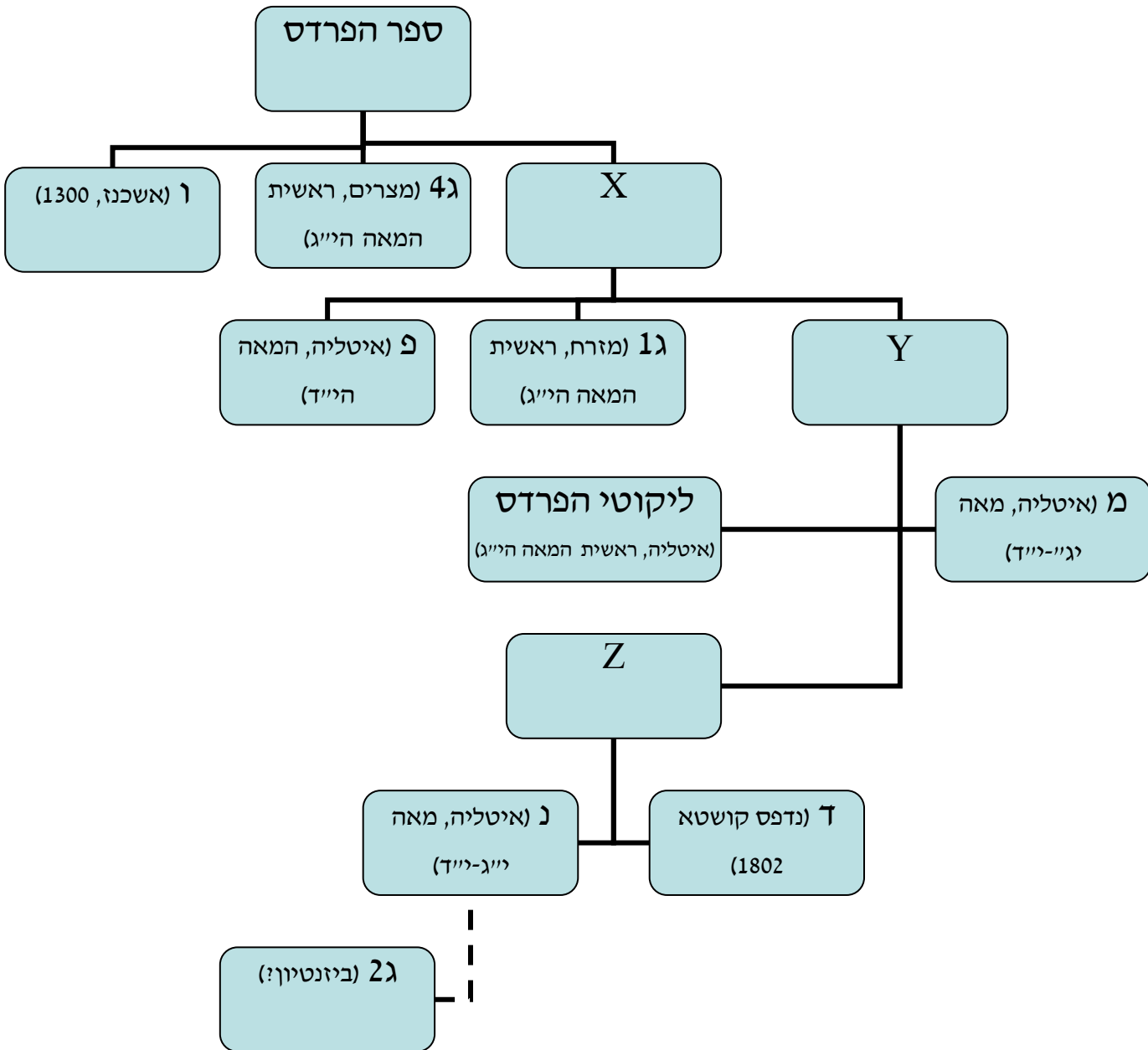
¹⁵⁸ הקריאה מסופקת. המילה חסרה בכ"י מוסקבה.

¹⁵⁹ שבלי הלקט, מהד' מירסקי, עמ' 319-320. המשפט הקודם בשבה"ל שם הוא מתוך איסור והיתר סימן קכט.

¹⁶⁰ קיימים מספר עותקים איטלקיים של ספר האורה מן המאה ה-15 ואילך – לרשימת כתבי היד של ספר האורה ראו שמחה עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, עמ' כט, הערה 115.

סיכום

את ממצאי הפרק הזה ניתן לסכם בצורת טבלה, המציגה את היחסים הגניאולוגיים המשוערים בין כתבי היד (סטמה):



פרק ג – תפוצת החיבור

בפרק זה אני מבקש להתחקות אחר האיזכורים המפורשים של ספר הפרדס בספרות ההלכה במהלך תקופת הראשונים. יובאו בחשבון רק מקומות בהם צויין במפורש שמקור הדברים הוא ספר הפרדס, ולא דברים בשמו של רש"י או אחרים אשר נמצאים לפנינו בספר הפרדס.¹ שכן, מטרה מרכזית של פרק זה היא לגלות את גלגולי התפתחותו של הקובץ המכונה 'הפרדס' כפי שהוא מונח לפנינו היום. לאילו מקומות הוא הגיע? ומה היתה דמות דיוקנו בהימצאו שם?

א. חכמי איטליה

ר' ישעיה די טראני

החכם הראשון בזמן אשר הביא דברים נרחבים בשם 'ספר הפרדס', כאשר הוא מיוחס במפורש לרש"י, הינו ר' ישעיה די טראני (הרי"ד). פרטים אישיים אודות הרי"ד אינם ידועים, אך ניתן לדלות נתונים מסוימים לגבי שנות חייו. בספר תשובותיו, בתארו את דרך כתיבת שטרי צוואה, הוא מזכיר כי "בכמה מקומות כותבין בזמן השטר שנת דתתק"ץ לבריית העולם", ומכאן שהדברים נכתבו בסביבות השנה 1230.² החיד"א מתאר כתב יד של פסקי הרי"ד³ ובו הקולופון הבא:⁴

אני דוד בן הרב רבנא ישע"י זצ"ל מודה ביום זה, שהוא ב' בשבת יום השישי לחודש אב שנת חמשת אלפים ל"ב לבריאת העולם, שקיבלתי מיד ר' יצחק ב"ר שבתי מעיר קפואה שלש אנקיות זהב ערים מעריים טובים של סקיליאה ומכרתי לו בהם סדר מועד כולו וסדר נשים כלו עם נדה מפסקי אבא מארי. וכתבתי פה בידי להיות לו לזכות ולראיה, והכל שריר ובריר וקיים.

¹ זאת מתוך חשש שהמחבר הכיר את הדברים מתוך מקור מקביל ולא מתוך הפרדס עצמו. השוו לדבריו של הרב ירוחם פערלא (מנחם מ' כשר ויעקב דב מנדלבאום, שרי האלף, מהדורה שנייה, ירושלים תשמ"ד, מוספים, עמ' תשנב): 'מוכח שלא נקרא בשם הפרדס לפני הראשונים, רק האחרונים הוא שכנהו כן משום שדימו דזהו ספר הפרדס הגדול שחיבר רש"י עצמו, ואינו כן'. בכל זאת, נציין כאן דוגמא אחת שהעירני עליה מורי פרופ' שמחה עמנואל. מספר סימנים בספר פסקי ריקנאטי מוצאם מספר הפרדס, על אף שמקורם לא צויין שם (והדבר נעלם מעינו של ישראל תא-שמע – ראו דבריו בתוך משה אידל, ר' מנחם רקנאטי המקובל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 79-80). לפי פרופ' עמנואל, הסימנים הלקוחים מתוך ספר הפרדס הם סימן קפט (הפרדס, עמ' רנה), סימן ריח (עמ' נו), סימן ריט (שם), סימן רכ (עמ' נט). לשאלת זמנו, מקומו וזהותו של רקנאטי, ראו ספרו הנזכר של אידל; מלאכי בית-אריה, 'זהותו של המקובל מנחם רקנאטי', תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' Giulio Busi, 'Menahem Finzi of Recanati – the True Name of an Old Acquaintance', *Materia Giudaica*, pp. 213-18

² תשובות הרי"ד, מהדורת אברהם יוסף ורטהיימר, ירושלים תשמ"ה, עמ' תנד-תנה. שנה זו מוזכרת גם בתוספותיו לעבודה זרה - ישראל תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, חלק שני: 1200-1400, ירושלים תשס"ד,² עמ' 177.

³ כתב יד מוסקבה, גינצבורג 587.

⁴ חיים יוסף דוד אזולאי, שם הגדולים, מערכת הגדולים, אות י, סימן שצג.

מכאן למדו חכמים שהרי"ד הלך לעולמו לפני שנת ל"ב (1272).⁵ ואפשר אולי לדייק עוד יותר: הרי"ד מוזכר תכופות בספר שבלי הלקט, ותמיד בברכת המתים. כתב היד המתוארך הקדום ביותר של שבלי הלקט מכיל קולופון משנת 1260, ומכאן שהרי"ד נפטר לפני שנה זו.⁶

על שימושו של הרי"ד בספר הפרדס העיר לראשונה אברהם עפשטיין.⁷ רשימה מרוכזת הובאה על ידי שלמה בובר.⁸ אבל בזמנם התפרסם רק חלק קטן מתוך חיבוריו של הרי"ד, וציוניהם מתייחסים בעיקר ל'ספר המכריע'. מספר מכוונו של מובאות נמצא בקובץ תשובותיו של הרי"ד, אשר נדפס רק במאה העשרים. כמה וכמה איזכורים מצויים בפסקי הרי"ד למסכתות השונות בתלמוד, אשר הושלם פרסומם רק בשנים האחרונות. מתוך הרשימה הזאת מתברר:

א. שרי"ד הכיר קובץ בשם 'ספר הפרדס'.

ב. שהקובץ הזה התחבר לדעתו בידי רש"י עצמו, באותה המידה שפירוש התלמוד נכתב בידי רש"י.

ג. שהקובץ הזה הכיל הלכות אשר נמצאות לפנינו בספר הפרדס. מספר מובאות הם מתוך הלכות פסח, אשר הושמטו במהדורת הדפוס אבל נמצאים אל נכון בכתבי היד. מובאה אחת נוספת טרם נמצאה בספר הפרדס, הן בדפוס והן בכתבי היד.

ד. שההלכות אשר נמצאו לפנינו בספר הפרדס, ונמצאים שם אף לפנינו, חלקם מקורם במעשה הגאונים (דברים הבאים מחמת הסעודה, הלכות אבל), חלקם מובאים בשאר ספרי דבי רש"י, וחלקם ייחודיים לספר הפרדס (הלכות ציצית, הלכות בשר בחלב).

מנתונים אלה מותר להסיק ברמה גבוהה של בטחון שספר הפרדס שלפני הרי"ד דומה עד מאוד לספר הפרדס שלפנינו.

להלן רשימה של המובאות מספר הפרדס בחיבוריו השונים של הרי"ד:

ספר המכריע⁹

1. ערך ג (עמ' יא) – "וכך כתב המורה בפרדס שחיבר: אין שורין את המורסן לעופות בשני ימים טובים הראשונים והאחרונים משום דכתיב לכם לצרככם ולא לצורך בהמתכם".

⁵ תשובות הרי"ד, מבוא, עמ' כד.

⁶ ישראל תא-שמע, 'הרב ישעיה די טראני הזקן וקשריו עם ביזנטיון וארץ-ישראל', כנסת מחקרים ג, ירושלים תשס"ו, עמ' 10-11.

⁷ עפשטיין, ר' שמעיה, עמ' רעט, הערה 10. ראו גם: Heinrich Gross, 'Jesaja b. Mali da Trani', *Zeitschrift für hebräische Bibliographie* 13, 4 (1909), p. 118

⁸ בובר, מבוא לספר האורה, עמ' 90.

⁹ ההפניות הן לספר המכריע לרבינו ישעיה מטראני הזקן ז"ל, מהד' שלמה אהרן ורטהימר, ירושלים תשנ"ח.

הפרדס עמ' מה – "אין עושין מורסן לעופות בשני ימים טובים הראשונים והאחרונים משום דכתיב לצורכיכם ולא לצורך אחרים".¹⁰

2. ערך לא (עמ' קסד) – "ומה שכתב רבינו תם¹¹... וכן ראש חדש שחל להיות בשבת קרו שבעה בפרשת היום והשמיני המפטיר קורא בפרשת ראש חדש, כך מצאתי גם למורה בפרדס שחיבר וכך כתוב גם בסדר קריאת כל המועדות בהלכות גדולות¹² וכך ראיתי שנוהגין בהרבה מקומות."

לא נמצא לפנינו בפרדס.

3. ערך סב (עמ' שפו) – "וכך כתב גם המורה בפרדס בהלכות פסח ואבן מלח הדחתה היא מטהרתה".

נשמט בד אבל נמצא בכתבי היד של הפרדס.¹³

4. ערך עא (עמ' תמו) – "וכך כתב גם המורה בפרדס שחיבר דהא דתניא זכור את יום השבת קדשו זכרהו על היין בכניסתו לאו דוקא יין אלא הוא הדין פת יכול לקדש עליו..."

הפרדס, הלכות הבדלה, עמ' כח.

תשובות הרי"ד

5. סימן ג, עמ' ס – "וגם רש"י בין בפירוש בין בפרדס אינו אוסר אלא היכא דמלחה בעורה אבל אם לא מלחה מותר".

פרפראזה של הפרדס, הלכות בשר בחלב, עמ' קנו-קנח.

6. סימן כח, עמ' קמז - "אע"פ שרש"י ז"ל בפרדס כי רבו עשה מעשה ואמר צידוק הדין בחולו של מועד מפני שאין זה לא הספד ולא קינה ואין כאן חילול מועד אלא הודאה וקבלת דין שמים והוראה לאומרו אפילו בשבת וי"ט".

פרפראזה של הפרדס, הלכות אבל, עמ' רסה.

¹⁰ השו"א איסור והיתר סימן כו, עמ' 7-8. בכ"י פ (דף 182א) הנוסח הוא "לצורככם ולא לצורך בהמתכ"י, כמו שמופיע ברי"ד, באו"ה ובשאר המקבילות.

¹¹ ספר הישר, חלק התשובות, סימן מה, ג (מהדורת שרגא רוזנטל, ברלין תרנ"ח, עמ' 81). על שיטתו של ר"ת, ראו רמי ריינר, 'פרשנות והלכה: עיון מחודש בפולמוס רבנו תם ור' משולם', שנתון המשפט העברי כא (תשנ"ח-תש"ס), עמ' 230-233. על יסודות הבעיה של קריאת התורה בשבת ראש חודש, ראו שלמה נאה, 'על המחזור השבע-שנתי של הקריאה בתורה בארץ ישראל', תרביץ עד (תשס"ה), עמ' 59-63.

¹² הלכות גדולות על פי כתב יד רומי, מהד' עזריאל הילדסהיימר, ברלין תרמ"ח-תרנ"ב, עמ' 622. להלן בסוף הערך, כתב הרי"ד שהוא ראה את הפרק הזה רק בחלק מטפסי הלכות גדולות שעייין בהם. הילדסהיימר קבע שהפרק, שנמצא בד"ב בלבד (ובהלכות פסוקות, מהד' סלימאן ששון, ירושלים תשנ"ט, עמ' תסג), אינו שייך לספר הלכות גדולות אלא להלכות פסוקות (עזריאל הילדסהיימר, ספר הלכות גדולות, ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' יד, הערה 16). אך דנציג טען שהפרק אכן מקורי להלכות גדולות, אלא שנשמט בשאר כתבי היד (נחמן דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, מהד' שנייה, ניו יורק תשנ"ט, עמ' 127-128, הערה 63). על נוסח הלכות גדולות שהיה לפני הרי"ד, ראו דנציג, שם, עמ' 223-226.

¹³ כ"י פ, דף 180א. וראו מחזור ויטרי מהד' גולדשמידט, עמ' שפב, הערה 5, על טעות מחמת הדומות בטופס של הרי"ד.

7. סימן מא, עמ' קפג – "וגם רש"י ז"ל כתב בספר הפרדס שחיבר: כל שהוא מחמשת המינים ואכיל להו כמעשה קדירה מברך אחריהן על המחיה ועל הכלכלה וחיותם על הארץ ועל המחיה ... עד כאן דברי המורה".
הפרדס, סדר ברכות על הפירות, עמ' קעז.
8. סימן קיג, עמ' תקיד – "והמורה בין בתוך פירושו בין בפרדס לא אסר אלא שמלחה בעורה אבל היכא דלא נמלחה אין לאוסרה".
פרפראזה של הפרדס, הלכות בשר בחלב, עמ' קנז.

תוספות

9. פסחים קא ע"ב, ד"ה כשהן – "וכ"כ המורה בפרדס שלו דצריך לברך על הגפן על היין שבתוך סעודתו".
פרפראזה של הפרדס, סדר ברכות על הפירות, עמ' קפא.
10. שם קו ע"א, ד"ה זוכרהו – "וכ"כ גם המורה בפרדס דהא דתניא זכור את יום השבת לקדשו זכרהו על היין בכניסתו לאו דוקא יין".
ראו לעיל, דוגמא 2.

פסקים

11. ברכות מא ע"ב¹⁴ – "וכך כתב גם בעל הלכות גדולות, שהשותה מים בתוך סעודתו צריך לברך. וכן כתב המורה בפרד' שחיבר, אך כי הוא מצריך לברך על כל פעם ופעם".
פרפראזה של הפרדס, הלכות דברים הבאים מחמת הסעודה, עמ' קפה.
12. פסחים לז ע"ב¹⁵ – "ומיכן תשובה למורה שכתב בפרדס שחיבר אין עושין מורסן ...".
פרדס, הלכות פסח כ"י פ, דף 182א. השוו לעיל, דוגמא 1.
13. פסחים ק ע"א¹⁶ – "אלא צריך לברך על הגפן על היין שבתוך סעודתו קודם שיברך ברכת המזון ועוד יברך על הגפן על כוס שלברכת המזון. וכך כתב גם המורה בפרדס שחיבר".
ראו לעיל, דוגמא 9.
14. הלכות ציצית¹⁷ – "וכן פסק גם רבינו יצחק זצוק"ל כרב דלא מברכינן לעשות ציצית... וכך כתב גם המורה בפרדס בהילכות ציצית שחיבר". פרפראזה של הפרדס עמ' כ.¹⁸

¹⁴ פסקי הרי"ד למסכתות ברכות ושבט, מהד' אברהם יוסף וורטהיימר ואברהם ליס, ירושלים תשכ"ד, עמ' קכג.

¹⁵ פסקי הרי"ד למסכתות עירובין פסחים יומא וסוכה, מהד' אברהם יוסף וורטהיימר, אברהם ליס ודוב קרויזאר, ירושלים תשכ"ו, עמ' רמד.

¹⁶ שם, עמ' שנה.

15. מנחות מב ע"ב¹⁹ (כרך יג, עמ' קיב) – "וכך פסק גם רבינו יצחק זצוק"ל כרב דלא מברכינן לעשות ציצית... וכך כתב גם המורה בפרדס בהילכות ציצית שחיבר".
ראו לעיל, דוגמא 14.
16. מנחות שם²⁰ – "וכך כתב גם המורה בהלכות ציצית שחיבר כיצד הוא עושה מביא צמר לבן נקי וטוהו לשם ציצית".
הפרדס עמ' יז.²¹

ר' יחיאל בן יקותיאל²²

תא-שמע פרסם חיבור הלכתי אשר ייחס הוא לר' יחיאל בן יקותיאל.²³ לדעתו, הספר נתחבר לפני 'שבלי הלקט', בין השנים 1240–1260. בראש דבריו הוא קבע ש"עיקר סמיכתו בגלוי ובסתרי" של חיבור זה הוא ספר הפרדס.²⁴ אמנם, כפי שהראה תא-שמע יפה, נמצאות מקבילות רבות בין החיבורים וייתכן בהחלט שיש תלות מסוימת של החיבור האיטלקי בפרדס. אולם, בכל החיבור אין למצוא איזכור מפורש של הפרדס. נוסף על כך – בכל המקרים שתא-שמע הפנה למקור הדברים בפרדס, הדברים נמצאים גם ביתר ספרי דבי רש"י. במספר מקומות אף מסתבר שהוא מסתמך דווקא על מחזור ויטרי.²⁵ במקום אחד, הדברים המיוחסים לרבינו שלמה נמצאים רק בספר ליקוטי הפרדס,²⁶ וקטע המובא מתוך "חידושי רבינו שלמה" נמצא רק בספר הישר.²⁷

¹⁷ פסקי הרי"ד למסכתות ביצה, ראש השנה, תענית, מגילה, חגיגה, מועד קטן, הלכות קטנות, מהד' אברהם יוסף וורטהיימר, אברהם לייס, דוב מ. קרויזאר ומשה הרשער, ירושלים תשל"א, עמ' תצו.

¹⁸ 'הלכות ציצית של רבינו שלמה זצ"ל', בתוך: שבלי הלקט השלם, מהד' שמואל קלמן מירסקי, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 79

¹⁹ פסקי הרי"ד למסכתות זבחים, מנחות ובכורות, מהד' צבי יהושע לייטנר, ירושלים תשנ"ג, עמ' קיב.

²⁰ שם, עמ' קיג.

²¹ מירסקי (לעיל, הערה 18), עמ' 76.

²² ראו עליו ישראל צבי פיינטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 13–85.

²³ ישראל מ' תא-שמע, 'ספר הלכות איטלקי קדמון לרב יחיאל ב"ר יקותיאל', כנסת מחקרים, כרך ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו, עמ' 76–148.

²⁴ שם, עמ' 77.

²⁵ ראו עמ' 94, הערה 48; עמ' 96, הערה 50; עמ' 127, הערה 80.

²⁶ עמ' 107, הערה 57: "כתב ר' שלמה היכא דטבלה והדרא ופגעה בכלב...". הבאות נוספות מליקוטי הפרדס – עמ' 133, הערה 89, "בתשובות"; עמ' 141, הערה 96, "בהיל' רבינו שלמה ז"ל".

²⁷ עמ' 109 והערה 59, והדברים נמצאים בספר הישר (חידושים), סימן קפא. אבל הם נמצאים גם בכתב יד - בגליון כתב יד ו, דף 63ב (ליד הלכות נידה המוכרות של רבינו שלמה), כשבסופם כתוב "כך פירשו מפי ר' הלכה למעשה". לדוגמא נוספת של מובאה אשר תא-שמע ציפה למוצאה בפרדס אך ללא הועיל, ראו עמ' 124, הערה 77, ביחס לציטוט מתוך "הלכות רבינו שלמה נ"ע" בעניין מים אחרונים. השיטה נמצאת רק בשבלי הלקט ומבטאת, לדבריו של תא-שמע, "עמדה איטלקית קדומה".

ר' יהודה בן בנימין (ריבב"ן)²⁸

נולד סביב שנת 1200.²⁹ ריבב"ן מזכיר את ספר הפרס במפורש פעם אחת, בפירושו לרי"ף למסכת פסחים:³⁰

ועוד יברך על הגפן ועל פרי הגפן על כוס של ברכת המזון אם שתה רביעית לוג. וכך כתב המורה בפרדס שחיבר, ואינו נראה לי.

ר' צדקיה בן אברהם הרופא

החיבור החשוב הזה נתחבר סביב שנת 1244.³¹ כפי שציין בובר בהקדמה לספר שבלי הלקט, ספר הפרדס מובא בחיבור הזה "הרבה פעמים".³² רשימה מפורטת באה במבואו לספר האורה,³³ אך הוא כלל ברשימה זו את כל המקומות שהובאו דברים בשם רש"י והוא מצא אותם בספר הפרדס. כאמור לעיל, הדיון שלנו כאן מתייחס רק למובאות אשר מפורש עליהם שם הפרדס, והם כדלהלן:

1. סימן טו (מהד' מירסקי, עמ' 175): ומצאתי בתשובות הגאונים ז"ל דתריץ רב דניאל גאון זצ"ל רמ"ה תיבות יש בקרית שמע והוסיפו עליהן אל מלך נאמן, שהן ג' תיבות כדי שיעלו למיניין רמ"ח כנגד רמ"ח איברים שבאדם. וכן כתב רבינו שלמה בפרדס שחיבר.

מסתבר שהכוונה למשפט המצוי בפרדס בפרק הליקוטים (עמ' צ): לכך תיקנו להם חכמים אילו ט' תיבות שנאמר באל נאמן וברוך שם כבוד מלכותו.³⁴

2. סימן נ (מהד' מירסקי, עמ' 259): ורבינו שלמה זצ"ל פירש על שם ואמונתך בלילות ומה היא האמונה³⁵ לפי שהאדם מפקיד בכל לילה נפשו³⁶ ביד בוראו כמו שנאמר בידך אפקיד רוחי ופעמים נפשו של אדם סכופה ודאובה עליו מרוב טורח ועמל שעמל כל

²⁸ ראו עליו: ישראל תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, ירושלים תשס"ד, עמ' 187-188; שמואל ק' מירסקי, ריבב"ן למסכת פסחים, ניו יורק תשט"ו, עמ' 537-560.

²⁹ מירסקי, ריבב"ן למסכת פסחים, עמ' 558, קובע את שנת לידתו ב-1204.

³⁰ (שם), עמ' 592. השוו לפסקי הרי"ד לפסחים ק ע"א (לעיל, דוגמא 9).

³¹ שמואל קלמן מירסקי, שבלי הלקט השלם לרבנו צדקיה ב"ר אברהם הרופא, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 11-12.

³² שלמה בובר, ספר שבלי הלקט השלם... חברו רבינו צדקיה ב"ר אברהם הרופא, ווילנא תרמ"ז, עמ' יא. בחיבור המכונה 'שבלי הלקט חלק ב' אין אף ציטוט אחד מפורש של ספר הפרדס. ראו רפאל פוזנר, הלכות איסור והיתר לרבינו צדקיה בן אברהם הרופא ינע"ס, דיסרטציה, בית המדרש לרבנים באמריקה, [חש"ד], עמ' 10.

³³ שלמה בובר, ספר האורה... מיוחס לרבינו שלמה ברי' יצחק, לבוב תרס"ה, עמ' 120-130.

³⁴ הקטע נמצא בכתב יד ג, דף 10ב, ללא שינויים מן הנדפס. ראו בובר, האורה, עמ' 122, הערה י; ערנרייך בהערותיו לפרדס, עמ' צ, הערה ח; ישראל תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 286.

³⁵ 'ומה היא האמונה' – חסר בספר תניא, סימן ט.

³⁶ בפרדס, ז: נשמתו. פ: נפשו ונשמתו. ב: סידור רש"י, סימן תכז (עמ' 213) ובמחזור ויטרי (מהד' גולדשמידט, עמ' קט), המשפט כולו ('אדם מפקיד נשמתו/נפשו ביד אלהי הרוחות/בוראו') אינו נמצא.

היום וכשהנפש עולה לרקיע בלילה והוא ישן מוצאה שם מרגוע ומנוחה ומקום קדושה וטהרה ואינה רוצה לשוב בקרבו והקב"ה אומר לה שובי למקומך איני רוצה לוותר אמונתני כנגדו שהרי הפקידך בידי ואני לו שומר נאמן ועל אמונה זו מחזירה בבקר והרי הוא כבריה חדשה שכל מה שטרח אתמול והיה עיף ויגע הכל שכח והנה הוא בכחו גדול ועל כן נאמר חדשים לבקרים רבה אמונתך כך פירשה הגאון ז"ל בפרדס.

הפרדס, בתוך פירוש התפילות (עמ' שב-שג).³⁷ מסתבר שר' צדקיה קיצר מעט את הנוסח. ייתכן שהוא הכיר נוסח מקורי יותר של המאמר, שכן סדר הדברים בספר הפרדס מבולבל הוא מעט.³⁸ גם הדברים המוזרים מעט על המאחרים להקיץ משנתם, אשר אינם נמצאים במקבילות בספרות דבי רש"י, חסרים בשבלי הלקט.

3. סדר ברכות סימן קסא: ורבינו שלמה זצ"ל כתב בפרדס שחיבר כל שהוא מחמשת המינין ואכיל להו במעשה קדירה... עד כאן דברי רבינו שלמה זצ"ל. ציטוט פרפראסטי מספר הפרדס, עמ' קעז-קעט. מקור הדברים בפרדס מוכח מן הלשון 'כללא דמילתא אפירות האילן'. המלים 'כללא דמילתא' נמצאות רק בספר הפרדס, ולא בסדור רש"י או במחזור ויטרי.

4. סימן קצב - כך נראה בעיני אע"פ שרבינו שלמה זצ"ל כתב בפרדס כי רבו עשה מעשה ואמר צדוק הדין בחולו של מועד... הפרדס, עמ' רסה.³⁹

5. סימן רה – מצאתי בפרדס שחיבר רבינו שלמה זצ"ל שבת שלפני הפסח נהגו לקרותו שבת הגדול... הפרדס, עמ' שמג, על פי כ"י פ.⁴⁰

6. סימן רז – וכך כתב גם המורה בפרדס בה' פסח גבי הגעלת כלים. ראו לעיל, רי"ד, דוגמא 3.⁴¹

³⁷ ראו ישראל מ' תא-שמע, הנגלה שבנסתר: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, מהדורה שנייה מורחבת, תל אביב תשס"א, עמ' 37-38; הנ"ל, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשס"ג, עמ' 42.

³⁸ נראה שהמשפט 'אדם מפקיד', החסר בסידור רש"י, נכנס לפרדס שלא במקומו, אחרי תיאור השכיבה לישון ('לפי שאין לך אדם שנפשו יגיעה/נגוה/סכופה/סחופה'). בשבלי הלקט הוא מופיע תחילה.

³⁹ ראו: Andreas Lehnardt, 'Tzidduq ha-Din und Kaddisch', *Trumah* 12 (2002), pp. 19-20 (תודתי ליחיאל שור שהפנה אותי למאמר זה). בעניין צדוק הדין בחול המועד, ראו הערתו של יצחק (אריק) זימר, 'גזרות תתניו בספרי המנהגים בימי הביניים ובעת החדשה', יהודים מול הצלב: גזרות תתניו בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, ערכו יום טוב עסיס ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 160, הערה 14.

⁴⁰ ראו להלן, פרק ה.

7. סימן רפו – ופירש רבינו שלמה זצ"ל בפרדס מה שנהגו לומר ודברך אמת וקיים לעד לפי מה שדרשו רבותינו בפסיקתא דראש השנה⁴² ... לכן קבעו בתפלה ודברך אמת וקיים לעד. ומזכירין במודים זכר רחמיך וכתוב לחיים ובשים שלום בספר חיים כמו שכתבנו.

לא נמצא בפרדס.⁴³ הדברים מופיעים בתוך 'לקוטים מספרי דבי רש"י' שפירסם א"א אורבך.⁴⁴

8. סימן רפז – ומפרש בפרדס רבינו שלמה זצ"ל [שהיו רגילין] ובאין לאומרו מימי ר' עקיבה...

הדברים אינם נמצאים בספר הפרדס, אבל בסידור רש"י ומחזור ויטרי הם אכן נמצאים.⁴⁵

9. הלכות שמחות סימן יג – אע"פ שרבינו שלמה ז"ל כתב בפרדס כי רבו עשה מעשה ואמר צידוק הדין בחולו של מועד מפני שאין זה לא הספר ולא קינה. ראו לעיל, דוגמא 4.

העולה מן הממצאים הללו שרוב המובאות בשבלי הלקט בשם ספר הפרדס נמצאות בספר שלפנינו. כפי שראינו כבר בפרק ב, קיימת זיקה מיוחדת בין שבלי הלקט לבין כ"י פ של ספר הפרדס, וקשר זה מבאר את אחת המובאות, אשר נמצאת כלשון שבשבלי הלקט רק בכתב יד זה. שתי המובאות החסרות בספר הפרדס נמצאות בספרים אחרים מדבי רש"י בתוך הלכות ראש השנה. ייתכן שחטיבת הלכות אלו, שאינה נמצאת בכ"י פ, עמדה לפני ר' צדקיה בצורה מקורית מזו שהגיעה אלינו במהדורת הדפוס ובכתב יד מ.

ר' ישעיה בן אליהו די טראני (ריא"ז)

חכם זה היה נכדו של הרי"ד, וחיבורו 'פסקי ריא"ז' נסמך על 'פסקי הרי"ד'. תא-שמע⁴⁶ קבע שריא"ז נפטר ב-1280 בערך, על פי תיאורו של אברהם אבולעפיה: "וברומי לשני זקני העיר ר' צדקה ור' ישעיה

⁴¹ על שימושו של שבלי הלקט בספר המכריע, ראו שמואל ק. מירסקי, 'ר' ישעיה מטראני ובעל שבלי הלקט', תלפיות ט, א-ב (תשכ"ה), עמ' 91-95.

⁴² פסיקתא דרב כהנא, מהד' דוב מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 333-334.

⁴³ ראו בובר, האורה, עמ' 129, הערה פט. בובר מצא מאמר דומה במחזור ויטרי, עמ' 368: 'כי אתה אלהים אמת ודברך מלכנו אמת וקיים לעד. שטבעו חכמים בראש השנה סמכו על מה ששינו בפסיק' בפרש' החדש השביעי, כך פתח ר' תנחומי לעולם יי דברך נצב בשמים...'. ראו עוד בעניין מטבע זו: נפתלי וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 44-48.

⁴⁴ אפרים אלימלך אורבך, 'לקוטים מספרי דבי רש"י', מחקרים במדעי היהדות, ערכו משה דוד הר ויונה פרנקל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 64, הערה 382.

⁴⁵ מחזור ויטרי, עמ' 384; סידור רש"י סימן קפ. ראו בובר, האורה שם, הערה צ; ספר המנהיג, עמ' שיג; כל בו, מהד' דוד אברהם, חלק ד, ירושלים תשנ"ג, עמ' קמב.

בעלי בריתי ז"ל והצליחו בו קצת הצלחה ונפטרו כי זקנים היו הרבה".⁴⁷ משה אידל הציע ששני החכמים המוזכרים הם ר' ישעיה האחרון ור' צדקיה בן אברהם, בעל שבלי הלקט.⁴⁸

1. פסקי ריא"ז, פסחים, א, א, כד⁴⁹ – "ובפרדס כתיב ובככר הראשון שמוצא מברך". נמצא בכתב יד של ספר הפרדס.⁵⁰
2. פסקי ריא"ז, פסחים, ב, ד, טז⁵¹ – "בספר הפרדס אומר שאין אופן מצה בערב הפסח אלא מחצי היום ואילך אחר שנתבער החמץ, וכן בדברי מז"ה". הפרדס, עמ' מב.
3. פסקי ריא"ז מגילה, ד, ה, ו⁵² – "ושבת שבין ראש השנה ליום הכיפורים מפטירין דרשו ה' בהמצאו, וכך היא בפרדס המורה". הפרדס עמ' שלח.
4. פסקי ריא"ז, הלכות ציצית⁵³ – "ויש שעושים טפח אחד גדיל ושני טפחים ענף, וכן היא בפרדס המורה". הפרדס עמ' יט.⁵⁴
5. בספר הפרדס, בסוף הלכות שחיטה ובדיקה לרבינו שמואל' מופיעה השאלה 'למה אנו מברכין על השחיטה ואין אנו מברכין על הבדיקה?!'. אברהם עפשטיין הרגיש שאין הפיסקה הזאת שייכת לספר הפרדס, וקבע שזו אחת ההוספות של ר' יוסף אבן פלאט.⁵⁵ ראיתו של עפשטיין אינה עומדת.⁵⁶ לאחרונה נתפרסם קטע מכתב יד של פסקי ריא"ז לחולין, שם נשאלת אותה השאלה.⁵⁷ התירוץ אשר מופיע בספר הפרדס

⁴⁶ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, עמ' 188.

⁴⁷ אמנון גרוס, אוצר עדן גנוז שחיבר... אברהם אבולעפיה, ירושלים תש"ס, עמ' 369. וראו תא-שמע, כנסת מחקרים ג, עמ' 11.

⁴⁸ משה אידל, כתיב ר' אברהם אבולעפיה ומשנתו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית תשל"ו, עמ' 39, הערות 21-22. זיהוי החכם השני אפשרי, אך רחוק מלהיות בטוח. ראשית, בכתב היד כתוב 'צדקה' ולא 'צדקיה'. גם אם נניח שמדובר בטעות סופר ויש לתקן תיקון קטן, הרי שהשם 'צדקיה' היה נפוץ בין יהודי איטליה, ויש לפחות מועמד אחד נוסף – ר' צדקיה בן בנימין (כפי שהעיר אידל בעצמו: משה אידל, רבי מנחם רקנאטי המקובל, ירושלים ותל-אביב תשנ"ח, עמ' 36).

⁴⁹ פסקי הריא"ז למסכתות עירובין, פסחים, יומא וסוכה, מהד' אברהם ליס ודב קרויזאר, ירושלים תשכ"ו, עמ' קנט.

⁵⁰ כ"י פ, דף 179א: וככר ראשון שמוציא מברך בא"י אמ"ה אקב"ו על ביעור חמץ. ואח"כ הולך ומחפש לכאן ולכאן.

⁵¹ פסקי ריא"ז, שם, הערה קעח.

⁵² פסקי הריא"ז למסכתות ביצה... מהד' אברהם ליס, דב מ. קרויזאר ומשה הרשלר, ירושלים תשל"א, עמ' קסב.

⁵³ שם, עמ' רכה.

⁵⁴ מהד' מירסקי (לעיל, הערה 18), עמ' 78.

⁵⁵ ראו Epstein, *MGWJ* 44, p. 292.

⁵⁶ עפשטיין הסתייע בדבריו של אבן פלאט בתשובתו (ספר אבודרהם, מהד' מנחם אברהם בראון, ירושלים תשס"א, עמ' נא). אבל כל מה שאמר שם אבן פלאט הוא ששחיטה היא (לפעמים) מצוה הבאה בעבירה, ולכן אין מברכים עליה.

⁵⁷ שמואל אליעזר שטרן, 'בענין ברכה על בדיקת טריפות', מוריה כה, ג-ה (תשס"ג), עמ' ו-ז, מתוך כתב יד מונטיפיורי 92.

מובא שם בשם 'תוספות צרפתי[ם]', בניגוד לתירוץ אחר 'משום רבינו שלמה ז"ל'. אמנם, אין כאן ציטוט מפורש של ספר הפרדס, וגם אין ידוע מי הוא זה אשר הוסיף את הקטע בסוף פסקי ריא"ז.

ספר התדיר לר' משה בן יקותיאל מן האדומים

אין בספר ההלכה האיטלקי הזה⁵⁸ איזכורים מפורשים של הפרדס, אם כי במקומות שונים סביר להניח הוא השתמש בפרדס.⁵⁹ אבל החיבור מוזכר בשולי הגליון באחד מכתבי היד של החיבור: ראיתי להעתיק... גם הלכות י"ט... והועתקו מספר הפרדס.⁶⁰ הדברים נמצאים בספר הפרדס, עמ' לט.

ספר האגור לר' יעקב לנדא (נאפולי, נפטר אחרי 1492)

בעל האגור השתמש בשבלי הלקט הקצר,⁶¹ ומסתבר שכל היכרותו עם הפרדס על פי אותו מקור.⁶²

ר' בן-ציון בן רפאל דנויט

חכם זה, איטלקי ממוצא צרפתי, חי באיטליה במאה ה-15.⁶³ חיבורו תואר לפני עשרות שנים בידי אברהם מרמורשטיין, אך טרם יצא לאור. בשולי אחד הדפים הוא כתב:⁶⁴ וממה שכת' רש"י ז"ל ולקדרה קורעו וטחו בכותל. יש שהבינו דעתו בזה שתספיק תקנה זו אפי' לקדרה עם בשר ורבי עזריאל ז"ל⁶⁵ שאין ראיה מדברי רש"י ז"ל שתהיה כונתו להתיר

⁵⁸ לרשימת מחקרים אודות הספר, ראו Giulio Busi, 'Menahem Finzi of Recanati: The True Name of an Old Acquaintance?', *Materia Giudaica* 8, 1 (2003), p. 215, n. 10

⁵⁹ ראו ספר התדיר, בתוך משה יהודה הכהן בלוי, שיטת הקדמונים, ניו יורק תשנ"ב, עמ' רט; עמ' רפ (קטע זה נמצא כלשונו בכתבי יד של מחזור בני רומא. ראו ישראל צבי פיינטוך, מסורות ונוסחאות במשנה, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 71, והשוו לדבריו של תא-שמע, כנסת מחקרים ג, עמ' 109, הערה 59).

⁶⁰ כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 1048, דף 28ב בגליון. הדברים נמצאים בספר התדיר (בתוך: משה יהודה הכהן בלוי [מהדיר], שיטת הקדמונים, ניו יורק תשנ"ב), עמ' רכה, סימן כח, באנונימיות.

⁶¹ יחיאאל דוב ולר, 'ספר שבלי הלקט', זכור לאברהם: קובץ תורני, תשנ"ד-תשנ"ה, עמ' יט; יעקב שמואל שפיגל, סדר חובת ליל שמורים, הוא סימן ריח בספר שבלי הלקט, לוד תשנ"ח, עמ' 15; הנ"ל, על ספר אגור ושבלי הלקט ודרכו של הבית יוסף בהביאו מדבריהם ומשאר ספרים, ירושתנו א (תשס"ז), עמ' קעז-קפ.

⁶² סימן קז (הובא בבית יוסף, אורח חיים סימן סא אות ג) – ראו לעיל, שבלי הלקט, דוגמא 1; סימן תשלג – ראו לעיל, רי"ד, דוגמא 3, שבלי הלקט דוגמא 6.

⁶³ ראו יצחק יודלוב, 'מי הוא חכם ופוסק איטלקי?', איטליה י (תשנ"ג), עמ' ט-טז.

⁶⁴ כתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים, Rab. 1087, דף 286 ע"ב בגליון. צוין בקצרה בידי אברהם מרמורשטיין, 'חכם ופוסק איטלקי', דביר ב (תרפ"ד), עמ' 239

⁶⁵ = זכרונו לברכה כתב (?).

עם בשר. ויפה כתי' כי בהדיא השיב רש"י ז"ל לאסור. ותשובתו העתיקה ראב"ה ז"ל⁶⁶ כתובה במחזור וטרי בספר הפרדס שלפני וז"ל על הכחל אני משיבך כי לא שמעתי קורעו ומוציא את חלבו להתיר עם הבשר לא לכתחילה ולא לדעבד ולא להתירו בפני עצמי בלבד אבל עם הבשר אפי' קרעוהו וטחו בכותל צריך ס' ממנו ואינו מן המנין דלא מצינו מי שחלק בשעורים אלא רב נחמן ואין הלכה כמותו. ואין חלוק בין מניקה לשאי' מניקה מפני גזרה הא אטו הא. ומי שאכל כחל צריך לחטט שניו אם בא לאכל בשר אחריו. עכ"ל.

הדברים נמצאים בספר איסור והיתר, סימן סג, אך אינם לפנינו בפרדס.

התמונה העולה מתוך המובאות הרבות מן הפרדס בין חכמי איטליה היא שהספר שהם הכירו דומה היה עד מאד לספר המונח לפנינו היום. הלכות פסח נמצאו בו בשלמות, כפי שהן נמצאות בכתבי היד של הפרדס. כאשר הם מצטטים דברים שאינם נמצאים לפנינו בפרדס אך נמצאים בחיבורים אחרים מבית מדרשו של רש"י, סביר להניח שהם החזיקו במהדורה שכללה העתקה נרחבת יותר מתוך המקור (מחזור ויטרי או איסור והיתר). באופן כללי, מדובר באותו חיבור, בעל אותו אופי לקטני.

ב. חכמי המזרח

ר' אברהם בן הרמב"ם

ראב"ם חי בפוסטאט בין השנים 1186-1237. בימיו החלו להגיע למצרים מהגרים עבריים מצרפת, וביניהם חכמים גדולים.⁶⁷ ראב"ם עמד בקשר עם חכמי צרפת באופן ישיר, במפגש פנים אל פנים.⁶⁸ מסתבר שהמהגרים מצרפת הביאו עמם ספרים שהיו חדשים עבור תושבי מצרים.⁶⁹ ייתכן שהביאו

⁶⁶ 'הכחל קורעו ומוציא את חלבו לא קרעו אינו עובר עליו. רבינו שלמה פירש בפירושו כמו בתשובתו, וזהו לשונו, על הכחל אני משיבו אני לא שמעתי קורעו ומוציא את חלבו... – ספר ראב"ה, סימן אלף וק"י, מהד' דוד דבליצקי, בני ברק תשס"ה, כרך ד, עמ' קנח.

⁶⁷ ראו Ephraim Kanarfogel, 'The Aliyah of "Three Hundred Rabbis" in 1211: Tosafist Attitudes Towards Settling in the Land of Israel', *JQR* 76 (1986), pp. 191-215; Alexandra Cuffel, 'Call and Response: European Jewish Emigration to Egypt and Palestine in the Middle Ages', *JQR* 90 (1999), pp. 61-102

⁶⁸ ראו אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ם, עמ' 277. ראב"ם אף הגן על חכמי צרפת אשר זכו לקבלת פנים צוננת במצרים – ראו תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, מהד' אברהם חיים פריימן ושלמה דב גויטיין, ירושלים תרצ"ח, סימן ד, עמ' 18; יהושע בלאו ויוסף יהלום, 'כתאב אלדרר – והוא ספר חדש של אלחריזי על שבחי האל ועל קהילות המזרח', פעמים 108 (תשס"ז), עמ' 24-26; מרים פרנקל, האוהבים והנדיבים – עילית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים, ירושלים תשס"ז, עמ' 166-169. תמיכתו של ראב"ם בצרפתים נענתה מצידם בתמיכתם בו במאבק עם הנשיא – אלחנן ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099-1517, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 75-78.

⁶⁹ לאפשרות זו בהקשר אחר ראו מרדכי עקיבא פרידמן, 'תשובת ר' יחיאל בר אליקים המתירה את ה"רשות"', עזרא פליישר, מ"ע פרידמן ויואל קרמר (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 336-337. ראו גם Gideon Bohak, 'Catching a Thief: The Jewish Trials of a Christian Ordeal', *Jewish Studies Quarterly* 13 (2006), pp. 344-362

באמתחתם גם את ספר הפרדס. בכל מקרה, ברור שבעקבותם יצא שמעו של רש"י במזרח.⁷⁰ מאידך, ייתכן שהספר הגיע מאיטליה, בידי סוחרים שהרבו לנסוע בין ערים שונות באגן הים התיכון. דרום איטליה עמדה מאז ומתמיד בקשרים ימיים עם מצרים.⁷¹

מן הציטוט דלהלן עולה שראב"ם ראה ברש"י, אשר חיבר לדעתו את ספר הפרדס, חכם שראוי לסמוך עליו. הוא דורש את הכתוב בספר הפרדס בתור סיוע לעמדה בעייתית שהוא בעצמו לא הצליח להצדיק אותה באופן מספק "למרות שאין מחויבים בזה על פי התלמוד". הוא הותקף בשל עמדתו בנושא ההשתחוויה בתפילה, בין היתר בידי חכם גרמני אחד.⁷² מסתבר שהוא השתמש בציטטה מתוך חיבור הנושא את שם רבם הנערץ של הצרפתים כולם – ר' שלמה הצרפתי – על מנת לשכנע דווקא אותם בצדקת עמדתו בנושא הזה.⁷³ ומסתבר שהוא גם הצליח בכך. יעקב מאן הדפיס קטע גניזה המוסר על

כחמים באירופה, ראו Sylvia Schein, 'Between East and West: The Latin Kingdom of Jerusalem and Its Jewish Communities as a Communication Center (1099-1291)', *Communication in the Jewish Diaspora*, ed. Sophia Menache, Leiden 1996, pp. 141-169

⁷⁰ ראו אפרים קנרפוגל ומשה סוקולוב, 'רש"י ורמב"ם נפגשים בגניזה הקהירית: הפניה אל ספר "משנה תורה" במכתב מאת אחד מבעלי התוספות', תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 411-416; Haym Soloveitchik, 'Catastrophe and Halakhic Creativity: Ashkenaz – 1096, 1242, 1306 and 1298', *Jewish History* 12 (1998), p. 80. רש"י לתורה בכתביו האחרים. ראו תשובות ראב"ם, סימן ג, עמ' 9; פירוש התורה לר' אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, מהד' אפרים יהודה ויזנברג, לונדון תשי"ח, עמ' תקלט. ראו גם אברהם ברלינר, רש"י על התורה, פרנקפורט תרס"ה, עמ' VIII-IX; ישראל תא-שמע, 'שיטותיו של רבי יהודה אלמדארי על הרי"ף', רבי יהודה אלמדארי - פירוש שחיטת חולין רבתי, ירושלים תשנ"ג, עמ' טו-יז, כ-כא. תא-שמע נוטה למעט במידת השימוש ברש"י בתקופת הרמב"ם ובנו. גם מחותנו של הרמב"ם, ר' חננאל בן שמואל, הרבה להשתמש בפירוש רש"י לתלמוד. ראו שלום קליין, פירוש רבינו חננאל בן שמואל... על מסכת עירובין, ירושלים תשנ"ו, עמ' 16-17. לאגדות עם המספרות על מפגש בין רש"י לרמב"ם, ראו Tamar Alexander and Elena Romero, *Once Upon a Time... Maimonides*, Lancaster CA 2004, pp. 275-278

⁷¹ S.D. Goitein, "Sicily and Southern Italy in the Cairo Geniza Documents", *Archivio Storico per la Sicilia Orientale* LXVII (1971), pp. 9-33. אף ר' ישעיה די טראני עצמו נסע למזרח, וסיבב בארץ ישראל. ראו תשובות הרי"ד סימן קכג; תא-שמע, כנסת מחקרים ג, עמ' 10. לתקופה מאוחרת יותר, ראו אברהם דוד, 'מעורבותם של יהודי מצרים במסחר עם ויניציאה במאה הטי"ז על-פי מסמכי הגניזה הקהירית ומקורות אחרים', *PAAJR* 60 (1994), עמ' 1-29. ניתן למצוא דוגמאות קדומות יותר לחיבורים שהגיעו מאיטליה למזרח. לעותק של התלמוד הירושלמי שהועתק באיטליה או ביוזנטיון והוגה במזרח, ראו יעקב זוסמן, 'מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי: לביור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 38, הערה 120. ליצירה פייטנית איטלקית מן המאה התשיעית שהועתקה בארץ ישראל באמצע המאה האחת-עשרה, ראו עזרא פליישר, 'חדותה (!)', איטליה יג-טו (תשס"א), עמ' ט-לא.

⁷² פרידמן, תשובת ר' יחיאל, עמ' 340, הערה 54 ועמ' 351, הערה 93. ראו עוד תשובות ראב"ם, סימן ד, עמ' 19: 'ומרבה בכריעות והשתחואות וכיוצא בזה מדברים שאין אני מסתתר בהם וכבר כתבתים בחבורי'; שם, סימן סב; ועל כל העניין – נפתלי וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 425-424, 701-718.

⁷³ כפי שהעיר וידר, שם, עמ' 705-705, ראב"ם יכול היה להסתייע באותה המידה בדעותיהם של גאוני בבל.

חכמים היושבים בעכו – כנראה שיש לזהותם כצרפתים – שנהגו כמנהג חסידי מצרים בהשתחויות התפילה.⁷⁴

להלן הציטוט, מתוך ספר המספיק לעובדי השם, פרק כה:⁷⁵

והרי ביארו במדרש, כפי שהזכיר רבינו שלמה הצרפתי ז"ל בפרדס שלו (פי אלפרדס אלדי לה)... שראוי לשליח צבור לכרוע בארבעה מקומות בקדיש, ואף אמר: "וכריעה חמישית בסוף הקדיש רשות" וזאת משום שהארבעה אצלו חובה, ואני אומר שמה שראוי זה ההשתחויה לא הכריעה בלבד, ועל כלל האנשים לא על שליח הצבור בלבד. וכשם שגאונים אלה ז"ל שאבו את חיוב הכריעה על שליח צבור בקדיש מהמדרש, כפי שאמר רבינו שלמה ז"ל: "מצאתי במדרש אחד", אני שואב את חיוב ההשתחויה על שליח צבור וכלל האנשים בקדיש בקדושה ובזולתם מדברי דוד – רוממו ה' אלהינו והשתחו – למרות שאין מחויבים בזה על פי התלמוד... ואם יוסיף על זה אין בכך איסור כפי שאמר בעניין זה ר' שלמה ז"ל: "וכריעה חמישית רשות".

הציטוטים נמצאים בספר הפרדס, עמ' שכה.

רב יוסף ראש הסדר

בן זמנו של ר' אברהם בן הרמב"ם.⁷⁶ הרב יוסף חי במצרים⁷⁷ בתקופת הרמב"ם ובנו ראב"ם.⁷⁸ נותרו בידינו בתוך ממצאי הגניזה רשימות ספרים רבות, וכן חלקים מתוך מספר ספרים – פירוש למשנה,

⁷⁴ 'היושבים היום בעכו ישמרם צורם הרב ר' יוסף בר מתתיה והרב ר' יהודה והרב ר' שמואל שכורעים נופלים על פניהם ולא לצדדין ולא אצליי אלא על ברכיהם ופניהם בקרקע'; קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K15.108, פורסם: Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, vol. 2, Oxford 1922, p. 371, n.

2

⁷⁵ ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, מהד' נסים דנה, רמת-גן תשמ"ט, עמ' 137–138. המהדיר ציין במפתח המקורות (עמ' 344) את ספר הפרדס במספר מקומות, אך הציון מוטעה משום שבכל המקומות הנרמזים שם הכוונה להלכות רבתי של ר' יצחק אלפסי. ראו [ש"י הבלין], 'ספרים חדשים ונתקבלו במערכת', עלי ספר טז (תש"ן), עמ' 174: 'כשהראב"ם מזכיר "כפי שתמצא דבר זה מקוצר בהלכות רבינו יצחק זצ"ל..."', אין טעם כמובן לציין לספר הפרדס מבית מדרשו של רש"י... הכוונה היא לספר ההלכות של הר"ף... יש להתפלא קצת, כלום אין במקומותינו אדם שאפשר היה לשאלו מיהו רבינו יצחק בעל ההלכות שהתפרסם בלשונו בעניין זה?! (תודתי למ"מ הוניג שהפנה אותי להערה זו).

⁷⁶ לסיכום הידוע על רב יוסף ראש הסדר, ראו ליפא גינת, ר' יוסף ראש הסדר ופירושו למשנה (מן הגניזה), עבודת גמר, אוניברסיטת תל אביב, תש"ן; מרדכי עקיבא פרידמן, 'ירושת מי שהיו לו שתי נשים- שתי תשובות מן הגניזה', דיני ישראל יג–יד (תשמ"ו–תשמ"ח), עמ' רנה, הערה 24; נועה רייכמן, קודיקולוגיה וקאנון – בדיקת הנתונים הקודיקולוגיים ברשימות רב יוסף ראש הסדר, עבודה במסגרת לימודי מוסמך בבית הספר לספרנות, ארכיונאות ומידע, האוניברסיטה העברית, תשס"ה, עמ' 8–9.

⁷⁷ על נדודיו במקומות שונים במצרים, ראו נחמיה אלוני, 'שתי רשימות ספרים אוטוגרפים של רב יוסף ראש הסדר (המאה הי"ב)', קרית ספר לח (תשכ"ג), עמ' 533; גינת, עמ' 23.

קיצור התלמוד ועוד. קטעי גניזה רבים מזוהים בכתיבת ידו, אלא שטיבם אינו ברור – ייתכן שהם העתקות מזדמנות מתוך חיבורים שונים, וייתכן שהם חלקים מתוך מסגרת ספרותית רחבה יותר.

בין רשימות הספרים של הרב יוסף ניתן למצוא אך אזכורים מעטים מאד לחיבורי הלכה אירופאים. הצלחתי למצוא בהם מספר כרכים של פירושי רש"י לתלמוד.⁷⁹ ספר הפרדס, המיוחס ל"צרפתי", מוזכר ברשימת ספרים מעטו של רב יוסף אשר נתפרסמה לאחרונה.⁸⁰ ייתכן עוד שרב יוסף הכיר את פירוש התפילות לרבינו שלמה אשר ר' אברהם בן הרמב"ם ציטט ממנו.⁸¹

כאמור בפרק ב, הרב יוסף העתיק קטע (ג') המופיע בספר הפרדס, תחת הכותרת "לרבינו שלמה הצרפתי ז"ל". הקטע המועתק נמצא גם במעשה הגאונים, אך על פי הייחוס לר' שלמה הצרפתי, מסתבר שרב יוסף העתיק אותו מתוך ספר הפרדס. אבל אין הדברים בטוחים, והמקור הזה אינו עומד בקריטריון שהצבנו בראש הפרק, שייכללו רק מובאות מפורשות מתוך ספר הפרדס.

ר' דוד בן יהושע מיימוני (1335–1410 בערך)⁸²

נינו של ר' אברהם בן הרמב"ם, אשר שימש בנגידות במצרים ובסוריה. בשמו, במשרתו, בדרכי מחשבתו ובכתביו הוא נשאר נאמן למסורת המשפחתית.⁸³ בין כתביו שזוהו בשנים האחרונות נמצא

⁷⁸ השנים המתועדות בכתביו הן ברבע הראשון של המאה הי"ג. ראו מרדכי עקיבא פרידמן, 'התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ-ישראליים בשאלות ותשובות מן הגניזה (מתשובותיו של ר' יוסף ראש הסדר)', כנסת עזרא – ספרות וחיים בבית הכנסת, עורכת: שולמית אליצור, ירושלים תשנ"ה, עמ' 73, הערה 9.

⁷⁹ "בעץ פירי פסחים לצרפתי" (שרגא אברמסון, 'רב יוסף ראש הסדר', קרית ספר כו [תש"י], עמ' 84, מספר 108; נחמיה אלוני, הספריה היהודית בימי הביניים: רשימות ספרים מגניזת קהיר, ערכה מרים פרנקל, ירושלים תשס"ו, עמ' 337); "תמאם פי' חולין לצרפתי" (נחמיה אלוני, 'שתי רשימות ספרים' [לעיל, הערה 77], עמ' 540, שורה 54; אלוני, הספריה היהודית, עמ' 429, 430, 431); "פירי קמא לר' שלמה הצרפתי" (אלכסנדר שייבר, 'רשימת ספרים נוספת ליוסף ראש הסדר', קרית ספר מד [תשכ"ט], עמ' 547, שורה 6; אלוני, הספריה היהודית, עמ' 403).

⁸⁰ אלוני, הספריה היהודית בימי הביניים (לעיל, הערה 79), עמ' 357, רשימה 99, שורה 2: "אלפרדס לצרפתי".

⁸¹ אלוני, הספריה היהודית, עמ' 336, רשימה 97, שורה 51: 'צרוור ובו דברים אחדים יחד עם פירוש התפילות לר' שלמה (תפסיר אלצולואת לר' שלמה)'. אלוני סבור היה שמדובר בסיפור ר' שלמה בן נתן – שם, עמ' 342.

⁸² ראו עליו: Paul B. Fenton, 'The Literary Legacy of David ben Joshua, Last of the Maimonidean Nēgīdim', *Jewish Quarterly Review* LXXV (1984), pp. 1-56; Idem, *Deux Traités de Mystique Juive*, Lagrasse 1987,

pp. 195-204; הנ"ל, 'מורשתם הספרותית של צאצאי הרמב"ם', פעמים 97 (תשס"ד), עמ' 17-21.

⁸³ מסתבר שהוא גם ירש ספרים שונים מתוך ספריית אבותיו – יוסף ינון (פנטון), 'פירוש מיסטי לשיר השירים בידו של ר' דוד בן יהושע מיימוני, תרביץ סט (תש"ס), עמ' 585. ייתכן שספר הפרדס נמנה בין ספרים אלה.

פירוש בערבית לסדר התפילה במשנה תורה של הרמב"ם.⁸⁴ בתוך החיבור הזה נמצאים מספר ציטוטים מתוך ספר הפרדס,⁸⁵ המכוונים כולם לחטיבת 'פירוש התפילות', עמ' שח-שיד.

כתב יד אוקספורד 447, 626 Huntington

63א וקאל צאחב אל פרדס ז"ל [= ואמר בעל הפרדס ז"ל] מה שאומרי בני אדם אחר תפלת המוספין בסוף פרשי אין כאלהינו מזמור לעתיד לבוא לעולם שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים טועים בדבר באמרם לחיי אלא זה עיקר הלשון ליום שכלו שבת ומנוחה לחיי העולמים שהי מנוחה למלכו של עולם שעתיד לשבות באותו יום.

ספר הפרדס, עמ' שיב.

64א ז' ברכות והדא נק' מן אלפרדס [= וזה נמסר מן הפרדס].

ספר הפרדס, עמ' שח.

64ב אל שבת קאל רבינו אנהא אתה קדשת וכדלך קאל צאחב אלפרדס [= השבת, אמר רבינו שהיא 'אתה קדשת', וכן אמר בעל הפרדס]...

ספר הפרדס, עמ' שי.

65ב ותם מן יקול אן חמדת אעני אן הדה אל יום ג'עלתה נחמד לישראל מכל הימים והדא נקל מן אל פרדס [= ואחר כך מי שאומר שחמדת רצוני לומר שזה היום קבעתו נחמד לישראל מכל הימים. וזה נמסר מהפרדס]

ספר הפרדס, עמ' שט.

66ב וקאל צאחב אל פרדס ז"ל [= ואמר בעל הפרדס ז"ל] תקנת שבת רצית קרבנותיה לכך הוא מיוסד באלפא ביתא תשר"ק לפי שהיא נשמעת על הגאולה והגאולה עתידה לבא בזכות שמירת השבת כמה דתימר לסריסים אשר ישמרו את שבתותי וכתוי בתריה והביאותים אל הר קדשי וגוי וכתוי בתריה בשובה ונחת תושעון וכיצד נשמעת על הגאולה תשר"ק ביום ההוא ישרוק יוי לזבוב ולדבורה. צפ"ע ס"ן יטפו ההרים עסיס והיה יוי למלך. יט"ח ז"ו יטו שכס אחד ויעבדוהו ויחזהו ויאמרו הנה אלהינו זה. הד"ג ב"א ובא הליתן, פהו אשארה ען יצר הרע פאן ליתן הו אל נחש כק' אל נץ ליתן נחש בריח ואלנחש הו אלשטן ואל נחש ואל יצר הרע [= והוא רמז ליצר הרע שהרי ליתן הוא הנחש כמאמר הכתוב ליתן נחש בריח, והנחש הוא השטן והנחש והיצר הרע]. ויתן לנו לב

⁸⁴ ראו עליו יוסף ינון (פנטון), 'הפירוש הערבי של ר' דוד בן יהושע מימוני למשנה תורה', מסורת ושינוי בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, עורכים: יהושע בלאו ודויד דורון, רמת גן תש"ס, עמ' 146-147. במאמר זה פרסם פנטון קטעים מתוך הפירוש להלכות יסודי התורה, הנמצא בכתב יד אחר (סנקט פטרבורג, פירקוביץ ערבית-יהודית I, 1497).

⁸⁵ צוינו בידי פנטון, Literary Legacy, עמ' 29; הנ"ל (מהדיר), מורה הפרישות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 30.

חדש והוא יצר טוב וען הדא קאל [= ועל זה אמר] יבא הליתן יכרו עליו חברים. וקאל [= ואמר] מן הדין נראה שלא היה ראוי להתפלל בשבת אחר האל הקדוש תפלה כלום כי אם לומר אלהינו ואלהי אבותינו רצה נא במנוחתינו עד מקדש השבת ומיד רצה ומודים ושים שלום אלא שכבר נהגו לומר בערב אתה קדשת ובבקר ישמח משה ובמנחה אתה אחד קודם שיתקנו לומר רצה נא במנוחי ועילא מצאו להאריך תפלתם כל כך וגם את צאי לך בעקבי הצאן וכמו כן נהגו לומי תקנת שבת לפני יהי רצון ורחמים מלפניך יוי אלהינו ואלהי אבותינו שתעלנו לארצנו ותטענו בגבולנו וגוי היה להתחיל מיד לאחר ברכת הקודש אלא שמצאו כמו כן עילא ונתנו טעם לדבר ותקנוהו לומי להאריך בתפלה ואף אתה אל תטוש תורת אמך

הפרדס, עמי שי-שיא.

67 השמים פתוחים אמר שירה יעקב ובניו ינוחו בו שנאי ויחן את פני העיר ע"כ. וכדלך קאל צאחב אלפרדס הדא אלמעני ונקל ען ספר יצירה שי [= וכן אמר בעל הפרדס עניין זה ומסר בשם ספר יצירה דבר].

הפרדס, עמי שיד

8. ר' יוסף קארו, בית יוסף

היקף ספרייתו של ר' יוסף קארו נחקר אך מעט.⁸⁶ כל המובאות שהוא מביא בספרו 'בית יוסף' ישירות בשם ספר הפרדס (כלומר, שאינן מכלי שני – על פי המרדכי,⁸⁷ שבלי הלקט⁸⁸ או ספר האגור⁸⁹) נמצאות בלקוטי הפרדס. זהו ספר אשר נמצא היה בדפוס בזמנו של ר' יוסף קארו, והוא איננו מציין אותו בשמו בשום מקום. מסתבר שמשם לקח את המובאות, אלא שלא הבחין בין הפרדס ללקוטי הפרדס, דווקא משום שלא הכיר כתב יד של הפרדס.

⁸⁶ יהודה לביא, 'אוצר הספרים של מרן הבית יוסף', המעיין לד, ב (תשנ"ד), עמי 21–42. הוא מציין (עמי 31) מובאה אחת בלבד מספר הפרדס (ויש לתקן אותה – או"ח סימן נו, ולא מו), ומשאיר בספק את השאלה האם השתמש ר' יוסף קארו בכתב יד של הפרדס (עמי 35). על ספרייתו של ר' יוסף קארו, ראו עוד אביעד הכהן, 'על מידת שימוש של ר' יוסף קארו בתלמוד הירושלמי', הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חלק ג, 1 (תשנ"ג), עמי 209–216.

⁸⁷ בית יוסף, אורח חיים, סימן קפז, אות א.

⁸⁸ בית יוסף, אורח חיים, סימן קלב, אות ב. לשימושו של הבית יוסף בשבלי הלקט, ראו יחיאל דוב ור, 'ספר שבלי הלקט', קובץ תורני זכור לאברהם (תשנ"ה), עמי יט–כא; יעקב שמואל שפיגל, סדר חובת ליל שמורים, לוד תשנ"ח, עמי 16; הנ"ל, 'על ספר אגורי' (לעיל, הערה 61), עמי קפ-קצא.

⁸⁹ בית יוסף, אורח חיים, סימן סא, אות ג; סימן קכח, אות כ. בסימן קכח מביא הבית יוסף תשובה של מהרי"ל, על פי ספר האגור (סימן קעד). בתשובתו מצטט מהרי"ל מתוך מקור אשר, לפי הבית יוסף, הוא ספר הפרדס. אבל בתשובה המקורית (שו"ת מהרי"ל החדשות סימן יט) וכן באגור, המקור הוא ספר הפרנס. אמנם, הדברים אינם נמצאים בספר הפרנס שלפנינו (כפי שהעיר מהדיר ספר האגור, שם), אבל הם גם אינם נמצאים בפרדס ואין סיבה להעדיף את ייחוסו של הבית יוסף על פני הייחוס של מהרי"ל.

הציטוט בתוך ספר 'המספיק', וכן מבחר המובאות בספרו של ר' דוד בן יהושע מימוני, לקוחים מתוך פירוש התפלות של רש"י בתוך הפרדס. קשה לקבוע האם הם הכירו את הספר כולו אבל מצאו בו עניין רק בפרק הזה, או שחטיבה זו בלבד הגיעה לידם. אני נוטה לאפשרות הראשונה מכח הקטע בכתובת ידו של רב יוסף ראש הסדר, אשר לקוחה מפרק אחר בחיבור. הרב יוסף חי בסביבה תרבותית אחת עם ראב"ם, ומסתבר שהם שואבים ממקור ספרותי אחד. אם כן, ספר הפרדס הגיע למזרח כאשר הוא מכיל לפחות שני פרקים – פירוש התפלות והלכות דברים הבאים בתוך הסעודה.

ג. חכמי אשכנז

הגהות בדרשות ר' חיים אור זרוע

ר' חיים, בנו של ר' יצחק בן משה בעל ספר אור זרוע (חי באמצע המאה ה-13), חיבר מספר ספרים שהגיעו לידינו.⁹⁰ בימינו אור זרועי ובתשובות מהר"ח אור זרוע לא נמצאו מובאות בשם ספר הפרדס, אבל בדרשותיו נמצאות שלש הגהות המצטטות את ספר הפרדס, כולן בענייני הלכות פסח. לא ידוע מתי נתחברו הגהות אלה, אבל הן ודאי מאוחרות מעט לזמנו של המחבר, כלומר לקראת סוף המאה ה-13.⁹¹

1. דרשות מהר"ח אור זרוע, ה' פסח, עמ' 83 (מהד' אביטן עמ' לה): אור לארבע עשר בודקי את החמץ לאור הנר... ובספר הפרדס⁹² על ככר ראשון שמוציא מברך עב"ח ויחפש כאן וכאן. הגה"ה.

2. שם, עמ' 87 (מהד' אביטן עמ' לז): בספר הפרדס כת'⁹³ שפעם אחת מצאו חיטה בתרנגולת מבושלת ובשלו תרנגולין עמה ולקחו מן הרוטב שבשלו בה והניחו בקדירה מליאה בשר ואסרו כל התרנגולין וכל הקדירות והקדירה של חרס שברו והיורה שבישלו בה הגעילו והביאו ראייה מפ' כל (הבשר) [השעה].

3. שם: בספר הפרדס כת'⁹⁴ גרגיר חיטה בתרנגולת מבושלת בפסח או ביי"ט האחרון אוסרין אפי' לאחר הפסח ובתשובות רש"י התיר לאחר היי"ט.

חטיבת הלכות פסח בפרדס הנדפס לוקה בחסר, אבל בכתבי היד היא מופיעה בשלמותה כדרך שהיא מופיעה בשאר ספרי דבי רש"י. דוגמא 2 אינה מופיעה בספר הפרדס שלפנינו, אך היא נמצאת כלשונה

⁹⁰ ראו עליו: Jakob Freimann, 'Eine Handschrift der "Simane Or Sarua"', *Festschrift für Aron Freimann*, ed. Alexander Marx and Herrmann Meyer, Berlin 1935, pp. 31-34; אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ס, עמ' 442-446.

⁹¹ יצחק שמשון לנגה (מהדיר), פסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע (דרשות מהר"ח), ירושלים תשל"ג, עמ' נ.

⁹² כ"י פ, דף 179א: וככר ראשון שמוציא מברך בא"י אמ"ה אקב"ו על ביעור חמץ. ואח"כ הולך ומחפש לכאן ולכאן.

⁹³ רקח סימן רפח.

⁹⁴ הפרדס, עמ' מג.

בספר הרקח.⁹⁵ ייתכן שהרוקח הביא את הדברים מתוך הפרדס, ור' חיים הכיר אותם במקורם האבוד. אך מסתבר יותר שר' חיים אור זרוע טעה כאן. הוא לא הבחין בין שני המקרים הדומים של חיטה שנמצאה בתרנגולת, וייחס את שניהם למקור אחד למרות שמצא אותם בשני מקומות שונים.

מרדכי

ר' מרדכי בן הלל הכהן, תלמידו של ר' מאיר מרוטנברג, נהרג בסביבות השנה 1298. חיבורו הגדול, ספר המרדכי, קיים בכתבי יד רבים ומחקר הנוסח של החיבור טרם מוצה.⁹⁶ בספר מרדכי נמצאו חמש ציטטות מספר הפרדס:

1. ברכות – כבר החיד"א הפנה למובאה אחת מן הפרדס במרדכי לברכות (ריז).⁹⁷ המובאה עוסקת בנוסח ברכת המזון, וטרם נמצאה בכתב יד של ספר הפרדס. שמואל כהן העיר שהמובאה נמצאת בכתבי היד של המרדכי בצורה מעט שונה.⁹⁸ מעיון בכתבי היד מתגלים שני מוקדים של שינויי נוסח בקטע הזה:

א. לשון הציטוט. בדפוס כתוב "בספר הפרדס אשר סדר רש"י". בקבוצה אחת של כתבי יד, כתוב רק "אעתיק מספר הפרדס".⁹⁹ בקבוצה אחרת, הנוסח הוא "מצאתי בספר הפרדס אשר סידר רש"י".¹⁰⁰

ב. תוכן הציטוט. בדפוס כתוב "כשהוא מברך ברכת המזון לעצמו יחיד, אינו מתחיל ברוך משביע רעבים, כדמשמע בירושלמי... ואין אומר שום דבר קודם אלא מברך בא"י אמ"ה הזן". ואילו בחלק מכתבי היד כתוב רק "כשהוא מברך ברכת המזון לעצמו יחידי מברך כן באיאמ"ה הזן את העולם...".¹⁰¹

השינוי הראשון, ייתכן שהוא חסר משמעות. אולם, לאור העובדה שהיא נמצאת בכמה מכתבי היד הקדומים ביותר של ספר המרדכי, ייתכן שהגירסה "אעתיק מספר הפרדס" יש בה משמעות. אולי בשלב ראשון, הציטוט לא היה אלא מספר הפרדס סתם, ורק בשלב מאוחר יותר התווסף הייחוס לרש"י.

⁹⁵ ראו שמחה עמנואל, רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, ירושלים תשס"ו, עמ' 111, הערה 316.

⁹⁶ ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 60-556; אברהם הלפרין, מבוא לספר מרדכי השלם, ירושלים תשנ"ב.

⁹⁷ שם הגדולים, מערכת הספרים, ערך שבלי הלקט.

⁹⁸ ש' כהן, ר' מרדכי בן הלל האשכנזי, סיני טז (תש"ה), עמ' רנא.

⁹⁹ כתבי היד הם: בודפשט, המוזיאון הלאומי 2^o, דף 98א; ורצילי, דף 169ב; וטיקן, Ebr. 141, דף 168ב; אוקספורד, Opp. 301 (מספר 778), דף 207א; טורונטו, ספריית האוניברסיטה, אוסף פרידברג 011-5 (ששון 534). הקטע הזה הובא כיחידה נפרדת, בנוסח הדומה לכתב יד בודפשט, בכתב יד פריס, הספרייה הלאומית Heb. 1408, דף 56ב (אודות כתב יד זה ראו: ר' אברהם ב"ר אפרים, קיצור ספר מצוות גדול, מהד' יהושע הורוביץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 8 ובציונים שם בהערה 21). בכתב יד של מרדכי, וינה, הספרייה הלאומית, Hebr. 2, הנוסח דומה: זה העתקתי מספר הפרדס.

¹⁰⁰ פרמא, דה רוסי 929 (פלטינה 2902), דף 11ב; קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Add. 490.1, דף 329ב; אוקספורד, Opp. 60 (מספר 668), דף 176א; פריס, הספרייה הלאומית, Heb. 407, דף 81ד; פריס, בית המדרש לרבנים, 39, דף 169ג.

¹⁰¹ נוסח זה נמצא בכתבי היד הבאים – בודפשט, וטיקן, אוקספורד 778 ופריס 1408.

השינוי השני הוא בעל חשיבות גדולה יותר. הנוסח שאין לאמרו, "ברוך משביע רעבים", מובא בתור הנחיה פשוטה במחזור ויטרי:¹⁰²

והיאך מברכין ברכת המזון באחד? ברוך משביע רעבים ברוך משקה. בא"י אמ"ה הזן את העולם כולו בטובו.

כפי שהראה נפתלי וידר,¹⁰³ המנהג לברך ברכת משביע רעבים ידוע היה בימי הביניים. אבל הוא הלך ונעלם מתוך המנהג ומתוך הסידורים, עד שנשמר רק בתחומי איטליה. הוא מניח שהנסיגה שחלה במנהג באה משום התנגדותו של רש"י, כפי שהיא מופיעה בספר הפרדס (דהיינו, במובאה במרדכי).

השאלה כאן היא האם ההתנגדות לברכה מקורית היא במובאה, או שנתוספה בשלב מאוחר יותר. ההצעה למחוק אותה מתוך המובאה הועלתה כבר בידי משה הרשלה, ווידר דחה אותה משום שההוכחה מן הירושלמי נסמכת בבירור על התנגדות זו. אבל לאור כתבי היד עולה האפשרות למחוק את כל המשפט הזה. האם זו קריאה אפשרית?

מצד אחד, הממצא הטקסטואלי מחזק את האפשרות הזאת. כתבי יד טובים אינם גורסים את המשפט הזה. בכתב יד אחד (ששון-טורונטו), המשפט נתווסף בשלב מאוחר יותר. רוב כתבי היד אשר גורסים את הנוסח המצומצם בפתיחה ('אעתיק מספר הפרדס') אינם גורסים אותו.

מצד שני, בהעדר המשפט הזה, קשה להבין מדוע ההוראות בקטע מתייחסות רק למי שמברך "לעצמו יחידי". הרי אין הבדל בין יחיד לרבים בשאר פרטי הנוסח של ברכת המזון. מלים אלה, אם כן, הן מיותרות וייתור זה מוכיח שחל כאן תיקון.

האפשרות האחת להחזיק, בכל זאת, בקריאה של כתב יד בודפשט וחבריו, היא לטעון שההבדל הרמוז בין יחיד לרבים הוא בברכת הזימון ובעניית אמן, אשר מתקיימים רק בנוכחות של שלשה אנשים או יותר.

המונח הדקדוקי 'גיזרה' המופיע בקטע הזה¹⁰⁴ מקורו בערבית.¹⁰⁵ הוא משמש בלשון המדקדקים הספרדיים,¹⁰⁶ שהשפעתם על רש"י ידועה.¹⁰⁷ לכן, ייתכן שהקטע אכן יצא מעטו של רש"י.

¹⁰² מחזור ויטרי, מהד' הורוויץ, עמ' 32; מהד' גולדשמידט, עמ' עא. כפי שמצוין במהד' גולדשמידט, המלים "באחד..." מופיעות רק בכתב יד לונדון, על פיו הודפסה מהדורת הורוויץ, והידוע בהוספותיו הרבים.

¹⁰³ נפתלי וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, עמ' 269-270. ראו גם ספר תשבץ סימן תסז, מהד' שניאורסוהן, ירושלים תשס"ה, עמ' רפח.

¹⁰⁴ 'לא חיסר משמי' לא חסר דבר אחד מגיזרת איבד ושיבר. וא"כ היה לו לומר 'אל יחסר לכן מגיזרה אחת כי הוא זן באכילה ומפרנס בשאר צרכים'.

¹⁰⁵ ראו משה גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, ירושלים תשס"ו, עמ' 278.

¹⁰⁶ ראו: L. Prijs, *Die grammatische terminologie des Abraham Ibn Esra*, Basel 1950, p. 39.

בכל מקרה, הקטע המובא במרדכי אינו נמצא בספר הפרדס. קיימת אפשרות שבאופן מקורי הקטע אף לא יוחס לספר הפרדס לרש"י אלא לחיבור אחר בעל אותו כינוי.

2. מרדכי שבת – פרק א: לפי דיווחו של תרומת הדשן, המרדכי בשבת פרק א העתיק מספר הפרדס 'משמו של רש"י שאסור לאדם לשבת על ספסל אחד עם אשתו נידה.¹⁰⁸

אולם בספר המרדכי, הן בדפוס והן בכתב יד,¹⁰⁹ הלכה זו מיוחסת לספר צפנת פענח. בכותר זה הכוונה ככל הנראה לחיבורו של ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן),¹¹⁰ אולם היא טרם נמצאה בין כתביו.

3. שבת, פרק ב, סימן רסח = תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סימן תרלד. תשובה לגבי מי ששכח להדליק נר חנוכה. בסוף הסימן בד"פ בא ציון בסוגריים: (פרדס). התשובה אכן נמצאת בספר הפרדס, עמ' רמה.¹¹¹ כפי שהראה שמחה עמנואל,¹¹² סימן זה בתשובות מהר"ם שייך לחטיבה שלימה של סימנים שנלקחו כולם מספר המרדכי. אמנם, במרדכי הנדפס התשובה פותחת: "השיב רבינו בר' מאיר", ואין ציון של מקור הדברים בפרדס. אבל בכתב היד הקדום של המרדכי (כ"י בודפשט 1) הציון לפרדס נמצא.¹¹³ מסתבר, אם כן, שהתשובה הועתקה למרדכי מתוך הפרדס, ומשם הועברה יחד עם חטיבה שלמה של סימנים אל תשובות מהר"ם.

¹⁰⁷ מחקרים רבים נכתבו על השפעה זו. ראו בין היתר: מנחם זהרי, מדקדקים וחיבוריהם בפירושי רש"י, ירושלים תשנ"ד; נסים אליקים, 'מחברת מנחם בן סרוק כמקור בלשני לפירושי רש"י לתורה', אבי עופרים: קובץ מאמרים לזכרו של צבי כורץ, ירושלים תשס"ב, עמ' 23-43.

¹⁰⁸ תרומת הדשן, סימן רנא: 'דכתב מרדכי בפ"ק דשבת בשם ספר הפרדס משמו של רש"י שאסור לישב על ספסל אחד שאשתו נידה יושבת עליו'.

¹⁰⁹ כתב יד בודפשט 1, דף 119: 'וכן כת' בספר צפנת פענח משום רש"י שאסור לו לשבת על כסא ארוך אשר היא יושבת עליו. והכי אית' בשאלתות דרב אחאי אשה נדה אסור לה למיכל על פתורא דגברי' כדתנן לא יאכל הזב עם הזבה. במרדכי הנדפס, שבת רלח, הנוסח הוא: ובספר צפנת פענח כתב בשם רש"י שאסור לישב על כסא ארוך אשר אשתו נדה יושבת עליו. וחכמי נרבונה אוסרין לנדה לעכול בשלחן של בעלה ודרשינן אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך הכי איתא בשאלתות דרב אחאי אשה נדה אסורה למיכל על פתורא דבעלה כדתנן לא יאכל הזב עם הזבה.'

¹¹⁰ ראו שמחה עמנואל, שבתי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 53 (הבחנה זו נמנתה כאחד מפניני הספר בסקירתו של יואל קטן, המעין מז, ג [תשס"ז], עמ' 94). ידידי מתניה בן-גדליה, אשר חוקר את כתבי הראב"ן, מסר לי שהוא איננו מכיר מובאה זו בכתביו של ראב"ן ולדעתו היא אף אינה מתאימה לשיטתו.

¹¹¹ 'וכן במחזור ויטרי ובסודור רש"י. ראו תשובות רש"י, מהד' אלפנבין, סימן נב, עמ' 46. מקור הדברים בפרדס הוא ספר מעשה הגאונים, עמ' 43-44. אולם, בספר הנייר (עמ' לד), תשובה זו מיוחסת לרב שר שלום גאון – ומשם בתשובות רב שר שלום גאון, סימן סט, עמ' צב.

¹¹² שמחה עמנואל, 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג שאינן של מהר"ם', שנתון המשפט העברי כא (תשנ"ח-תש"ס), עמ' 181-184 ועמ' 199.

¹¹³ תודתי לאבי שמידמן שבדק את צילום כתב היד בירושלים לבקשתי.

4. פסחים רמז תקלו: ¹¹⁴ ובסי הפרדס כשמבער חמץ בככר ראשון כשמוצא מברך על ביעור חמץ. ¹¹⁵

נמצא בספר הפרדס, כתב יד פ – ראו לעיל, ר' חיים אור זרוע, דוגמא 1.

5. הגהות מרדכי כתובות: ¹¹⁶ מצאתי בספר הפרדס בתשובת רש"י ז"ל הנבעלת ברצון מן הגוי נאסרה לבעלה וסימניך אסתר בת אביחיל שנבעלה לאחשורוש ולא גליא ליה מאיזה משפחה היתה אלמי' באונס היתה. והדר אמרה למרדכי כאשר אבדתי אבדתי כאשר אבדתי מבית אבא כך אני אבודה ממך כי עתה שגליתי לו משפחתי נבעלתי ברצון וא"כ אשת איש שנשתמדה כמו כן אסורה לבעלה ואע"ג דליכי עדים שראוה כמכחול בשפופרת ואמי' שמואל במנאפים עד שיראו כמנאפים כמכחול בשפופרת א"ה מיתסרה בלא עדים דק"ל במסי' יומא יצר ע"ז נטרד והלך לו ש"מ דאין שמדות האינדא בין דאיש בין דאשה לשם עבירה ויצר דעבירה עדיין קיים. ויש מקשקשים בדבר ואין ממש בדבריהם שאין להם סיוע שכבר סתמו הלכה פר' ר"ג כמו כן ואין להקי' דאין לדחות וכן הלכה עכ"ל. ¹¹⁷

תשובה זו אינה נמצאת בספר הפרדס באף אחד מעדי הנוסח, וכבר הטילו ספק ביחוסה לרש"י. ¹¹⁸

הגהות מיימוניות

ר' מאיר בן יקותיאל הכהן מרוטנבורג היה תלמיד המהר"ם. ¹¹⁹ המקורות העיקריים לספרו הם הסמ"ג וכתבי המהר"ם ובני חוגו. ¹²⁰

1. הלכות חמץ ומצה פרק ח, אות ג: ¹²¹ וכן היה רגיל מהר"ם לעשות גם טיבול זה בחרוסת... וכן מצאתי שכתב רש"י בספר הפרדס גם בתשובת הגאונים מצאתי וגם בסדר רבינו יוסף ט"ע בסדר שלו על טיבול זה שהוא בחרוסת וכן ה"ר שמעיה.

¹¹⁴ כתב יד בודפשט 1, דף 36: ובספר הפרדס יש כשמבער חמץ בככר ראשון שמוצא מברך על ביעור חמץ.

¹¹⁵ לפי המובאה בספר אגודה (מהד' א' בריזל, ירושלים תשכ"ח, עמ' קלו; הובאה בבגדי ישע למרדכי שם, אות ל): ובספר הפרדס יש כשמבער חמץ בככר ראשון שמוצא מברך, אמנם רוב הגאונים כתבו לברך כשיתחיל לבער... הובא גם בהגהות למנהגי ר' אברהם קלאוזנר, מהד' יונה י' דיסין, ירושלים תשל"ח, עמ' פח, סימן צד ס"ק ה.

¹¹⁶ הגהות מרדכי כתובות, סימן רפז, על פי דפוס ראשון, קושטא רס"ט; מרדכי, כתב יד ורצילי, דף 96 בגליון.

¹¹⁷ בכתב יד ורצילי: עכ"ל רש"י ז"ל.

¹¹⁸ יעקב בלידשטיין, 'מעמדן האישי של נשים שבזיונות ומשומדות בהלכה של ימי הביניים', שנתון המשפט העברי ג-ד (תשל"ו-תשל"ז), עמ' 59, הערה 81.

¹¹⁹ אורבך, בעלי התוספות, עמ' 553-556.

¹²⁰ דוד דבליצקי, 'הגהות מיימוניות', צפונות א, א (תשמ"ט), עמ' מט-נט.

¹²¹ ספר המנהגים דבי מהר"ם, מהד' ישראל שנהב אלפנביין, ניו יורק תרצ"ח, עמ' 20-21. הובא מכאן בהגהות למנהגי מהרא"ק, מהד' עמ' קד, סימן צד, ס"ק ד; הגהות המנהגים, ספר המנהגים לר' אייזיק טירנא, מהד' שלמה י' שפיצר, מהדורה שנייה, ירושלים תשי"ס, עמ' מה, סימן צב.

נמצא בפרדס, עמ' נב.

2. סדר תפלות כל השנה אות ו: וכן נוהג מורי רבינו שיחיה שא"א ימלוך אלא כבעמוד¹²² ואומר שאין לומר ימלוך שהרי כבר התחיל לחתום בא"י ואין תפילה בחתימת ברכה וכן מצאתי שכתב רש"י בספר הפרדס.

נוסח הברכה בספר הפרדס (עמ' שד) הוא: 'בא"י מלך משובח ומפואר חי וקיים תמיד הוא ימלוך עלינו לעולם ועד'. ואילו בכתב יד פ, דף 166ב: 'ברוך המלך בכבודך תמיד ימלוך עלינו ועל כל מעשיו'. מסתבר שלפני ר' מאיר הכהן עמד נוסח שלא גרס כלל את המלה 'ימלוך', אבל נוסח כזה אינו ידוע לנו.

ספר המנהגים דבי מהר"ם¹²³:

ולישתרי ליה למחר לאפויי ולבשולי מיומא טוב' לשבתא כרש"י שפסק בספר פרדס הלכה למ[ע]שה שמועיל.
נמצא בפרדס, עמ' לט, ומובא גם בספר הפרנס (ראו להלן).

אמרכל

חיבור זה נערך כנראה בידי תלמיד הרא"ש.¹²⁴ בחלק הליקוטים מצאנו:¹²⁵
ובספר הפרדס על ככר הראשון לכך נהגו לצוות לבני הבית להצניע חתיכות חמץ לחפש אחריהם.
ראו לעיל, מרדכי, דוגמא 4.

ר' משה פרנס, ספר הפרנס

ר' משה פרנס מרוטנבורג היה אף הוא תלמיד מהר"ם, וספרו משקף את הוראות רבו.¹²⁶
1. ספר הפרנס, סימן קא:¹²⁷ כל משקין בין יין בין שמן שנפל לתוכו שרץ או עכבר שיעורו אחד מאלף והכלי והמשקין מותרין באחד מאלף. אבל בפחות מאלף אסורין [הג"ה: ואם הי

¹²² בחלק מכתבי היד של משנה תורה, המלה 'ימלוך' חסרה – ראו משנה תורה, מהד' שבת פרנקל, כרך א (ב), ירושלים תשס"ז, ילקוט שנויי נוסחאות, עמ' עז.

¹²³ לזמנו של החיבור הזה, אשר מצטט מן התשב"ץ ואולי גם ממנהגי ר' חיים פלטיאל, ראו ישראל מרדכי פלס, מבוא, מנהגות וורמייזא מנהגים והנהגות שאסף וחיבר רבי יודא ליווא קירכום, ירושלים תשמ"ז, עמ' 17, הערה 7; עמנואל, שברי לוחות, עמ' 228, הערה 41.

¹²⁴ ראו עליו אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 152 (לגבי תלונתו על דרכי הציטוט של האמרכל, ראו שמחה עמנואל, רבי אלעזר מוורמייזא – דרשה לפסח, ירושלים תשס"ו, עמ' 41).

¹²⁵ נחמן נתן קורונלי, 'ליקוטים מהלכות אמרכל', חמשה קונטרסים, וינה 1864 [ד"צ ירושלים תשכ"ח], דף כו ע"א-ע"ב.

¹²⁶ אורבך, בעלי התוספות, עמ' 562.

¹²⁷ ספר הפרנס, מהד' צבי דומב, תל-אביב תשכ"ט, עמ' קיא.

המשקה סרוח אפילו יותר מכשיעור טמא ואם השרץ בשמן אסור השמן להדליק ממנו בב"ה
עכ"ל הפרדס וכן פסק בה"ג ורבינו משה כתב בס"ה...]
לא נמצא לפנינו בספר הפרדס.

2. סימן קג (עמ' קיג): הלש עיסה כשיעור מ"ג בצים ועוד מפריש מעט ומברך אקבו"צ להפריש
חלה ורש"י פסק בספר הפרדס שיש לברך להפריש תרומה כי חלה היא עוגה וחררה וכתב
חלה תרימו כלומר אחת מן החלות העוגות תרימו תרומה לשם תרומה וכן עיקר עכ"ל.
נמצא בפרדס, הלכות פסח, עמ' מג.

3. סימן שי (עמ' שעח): ואם חל יו"ט בה' ובו' צריך לערב ביום ד'... אין ראוי להתנות ולערב כי
אין מועיל ורבינו שלמה פסק בספר הפרדס הלכה למעשה שמועיל.
נמצא בפרדס עמ' לט (ראו לעיל, מנהגים דבי מהר"ם).

מהרי"ל

ר' יעקב בן משה הלוי מולין היה מגדולי אשכנז שלאחר המוות השחור (נפטר 1427).¹²⁸
1. ספר מהרי"ל, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' סג, הלכות אפיית המצות סימן ה:
ויש מדות רחבות יותר מדאי והנהו אין לגדוש כל כך, ואף אם יש יותר אין לחוש, כי כן כתב
רש"י בפרדס דעל ה' מצות (בשלשה כתבי יד: ביצים) או ו' אין לחוש משום חימוץ.¹²⁹
נמצא בפרדס, הלכות פסח, עמ' מא: 'אבל אם היתה מ"ו ביצים או מ"ז אין לחוש בכך'.

2. עמ' מז, הלכות ערב פסח, סימן ב: אמר מהר"ש הדי' שעות בערב פסח לביעור החמץ הם
שליש היום. ויזהר לשרוף החמץ בע"פ קודם תחילת שש, משום דבעינן לבטל שנית אז משום
חמץ שקנו וגם חזרו וזכו בחמץ שביטלו כבר ומתחילת שש ליתא עוד ברשותיה לבטלו אז.
והיינו דוקא כשחל ערב פסח בחול, אבל כשחל ע"פ בשבת שרי חמץ עד בשבת תחילת שש.
מ"מ כתב רש"י בספר הפרדס שג"כ אז נוהגים לשרוף בערב אותו שבת קודם שש שלא לטעות
שאר השנים.

לא נמצא בפרדס לפנינו. במרדכי פסחים סימן תקמג – 'הנהיג רש"י'.

¹²⁸ ראו עליו: Sidney Steiman, *Custom and Survival: A Study of the Life and Work of Rabbi Jacob Molin* (Moelln), New York 1963; ידידיה דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 357-358 (רשימה
ביבליוגרפית).

¹²⁹ השו"ת מהרי"ל החדשות, מהד' י' סך, ירושלים תשל"ז, עמ' שמא: ואף אי הוּ טפי קצת אין לחוש, ואפי' לעיסת
הפסח שכן כתוב בפרדס דאין לחוש אם ה' או ד' ביצים יותר, ופעמים יש לנשים מדות רחבות ואני אמ' להן שלא ליקח כל
הגודש אלא מקצתו.

3. עמי' שצח, הלכות אתרוג, סימן טו: דרש מהר"י סג"ל דאסור ביו"ט להניח אתרוג ע"ג שום בגד משום דמוליד בו ריח, כדאמר התם פ"ב דביצה כסא אשיראי, ואמר שכן הוא בספר הפרדס.

אינו נמצא בפרדס. בשני כתבי יד כתוב 'בספר פרנס', אולם גם שם לא נמצא.¹³⁰

ר' שלמה לוריא

ערנרייך, במבוא למהדורתו,¹³¹ ציין לתשובה של המהרש"ל (סימן מה) המביאה בשם ספר הפרדס דברים שאינם לפנינו. אולם, נדמה שהוא השתבש, והציטוט הוא מתוך ספר הפרנס.¹³²

כתבי יד אשכנזיים שונים

1. כת"י אוקספורד 1104, דף 15א-ב:¹³³ נמצא כתוב בתשובת הגאונים בספר הפרדס שישד רביני' שלמה נר ישר', אם חל להיות יום טוב לבוא בשבת, במוצאי שבת שהוא לילה שנייה של יום טוב מקדש על הכוס סדר קידוש ושוב אומ' בורא עצי בשמים ומאורי האש וגומר סדר הבדלת יום טוב, וכן הנהיג רבינו גרשם בר' יהודה מאור הגולה,¹³⁴ וכן נהגו הרבה חכמים אחריו לברך עצי בשמים, ואף בדורינו נהגו שני בני היצהר הר' הילל והר' אפרים אחיו מבונא ושאר חכמי' שבדורם לברך עצי בשמים. ומקצת חכמי הדור היו חולקים עליהם, וכדיי היה רבינו גרשם לעשות כמותו לברך עצי בשמים.

לא נמצא בפרדס לפנינו, שם כתוב ההיפך, שביום טוב שחל להיות במוצאי שבת אין מריחים בשמים (עמי' מט).

2. כת"י בודפשט 383, דף 16א:¹³⁵ ואני מצאתי בספר הפרדס שישד רבינו שלמה זצ"ל שטעות גמור הוא לאומרו כאן ביום כיפור בברכת הפטורה מלך מוחל וסולח וכו' כי אינו שייך לאומ' כלל כלל.

¹³⁰ ראו מהר"ל שם, עמי' שצח, שינויי נוסחאות, סימן טו, אות ב והערות 3-4.

¹³¹ הפרדס, עמי' יח, סימן יב.

¹³² לנושא הנידון שם, ראו תא-שמע, מנהג הלכה ומציאות, עמי' 162-164.

¹³³ הובא בידי שמחה עמנואל, רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, עמי' 94, הערה 177.

¹³⁴ אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט, עמי' 435; תשובות רבנו גרשם מאור הגולה, מהד' שלמה אידלברג, ניו יורק תשט"ז, סימן יב, עמי' 64-65. שבלי הלקט הביא דברים דומים בשם יר' יאיר בן הרב ר' מאירי – שבלי הלקט, סימן ריח; יעקב שמואל שפיגל, סדר חובת ליל שימורים, לוד תשנ"ח, עמי' ד-ה.

¹³⁵ מחזור נוסח אשכנז, כתיבה אשכנזית מן המאה ה"ט. הקטע נמצא בתחתית העמוד, מתחת לברכות ההפטרה.

¹³⁶ כתב יד פריס 646 דף 20א, בגליון, ליד יקום פורקן: וביום הכיפורים יאמר ברוך אתה יי מלך מוחל וסולח לעוונותינו ולעונות עמו בית ישראל ומעביר אשמותינו בכל שנה ושנה מלך על כל הארץ מקדש השבת ישר' ויום הכיפורים. רוב העולם אומרים מלך מוחל וסולח לעוונותינו ולעונות עמו ישראל ומעביר אשמותינו וכו'. ואני מצאתי בספר הפרדס שישד רבנו שלמי' זצ"ל שטעות גמור הוא לאומרו כאן בברכת המפטיר כי אינו שייך באן לאומרו כלל וכלל.

לא נמצא לפנינו בפרדס.

3. כת"י וטיקן 45, דף 91ג: ¹³⁷ וזה הועתק מן הפרדס. דף 92ב: גם זה מן הפרדס; דף 93ג: מן הפרדס.

ספר הפרדס, הלכות טריפות ובשר בחלב (עמ' קנג-קנז).

4. כתב יד המבורג, ספריית האוניברסיטה והמדינה, 61 Cod. Hebr. (153), דף 20א: ¹³⁸

היום הרת עולם, שהוא הריון של עולם. והיום הוא יום דין, ומעמיד כל העולם בדין. אם כבנים אם כעבדים. או כאדם שדן את בנו ברחמים או כאדם שדן את עבדו שאין דנין ברחמנות ואנו מבקשים רחמים שאם כבנים בא לדונינו שאנו קרויין לנו בנים דכתיב בנים אתם. ידונינו ברחמים כנוהג אב על בנים. ואם כעבדים שאנו קרויין לך עבדים דכתיב כי לי בני ישראל עבדים, עינינו לך תלויות כמשפט עבדים, כדכתיב הנה כעיני עבדים אל יד וג'. עד שיחונינו ותוציא לאור כדכתי' והוציא לאור צדקתך. עניין אחר. היום הרת עולם. יחיל כמו הרה תחיל ללדת. מפני שהוא יום הדין. ע"א הרה לשון רתת עד שתחונינו ותוציא לאור משפטינו קדוש. לא כל הימינו לומר משפט היום, הן היום לא יצא למי שכן הדבר תלוי בתשובה עד העשירי. ואם תאמי' הלי צדיקים לאלתר לחיים וכי תעלה על דעתך שנחזיק עצמינו צדיקים אלא בתפילה. כך פרש"י בפרדס.

בספר הפרדס (עמ' רכג) נמצא פירוש שונה למילה 'הרת'. ¹³⁹ שני מרכיבים המובאים בכ"י המבורג – הקישור בין 'הרת' להריון, וההוראה שלא לומר 'היום' – נמצאים בסידור רש"י. ¹⁴⁰ מעניין שגם כאן, בדומה לממצא לגבי שבלי הלקט, אנו מוצאים מובאה מהלכות ראש השנה שאינה תואמת לספר הפרדס הנדפס.

4. "מרדכי הגדול", כתב יד אוקספורד 678, דף 96 ע"ב: ¹⁴¹

¹³⁷ כתיבה אשכנזית מן המאה הי"ד. דפים 90ב–94ב מכילים "לקוטים בהלכות אסור והיתר ויין נסך". ראו עמנואל, שברי לוחות, עמ' 178-181.

¹³⁸ כתיבה אשכנזית, מאה י"ד, מכיל פירושים לתפילה וביניהם לראב"ן. כתב יד המבורג יצא לאור במהדורה פקסימילית: אברהם נפתלי צבי רות, כ"י המבורג 152-153 בצירוף מבווא, ירושלים תש"ס. ראו עליו שם, עמ' כא-ל; אפרים אלימלך אורבך, ספר ערוגת הבשם, ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 39-24; Moritz Steinschneider, *Catalog der Hebräischen Handschriften in der Stadtbibliothek zu Hamburg*, Hamburg 1878, pp. 58-59

¹³⁹ הפירוש שנמצא בפרדס, ש'הרת' פירושו דין, מובא בשבלי הלקט סימן רצ. דברים דומים נמצאים בערוגת הבשם, מהד' א"א אורבך, ב, ירושלים תש"ז, עמ' 285. על השוני ביניהם לבין דברי 'הפרדס', ראו אורבך שם, הערה 4.

¹⁴⁰ סידור רש"י סימן קפא; מחזור ויטרי, הילכות ראש השנה סימן שלה, עמ' 372.

¹⁴¹ אודות חיבור זה ראו עמנואל, שברי לוחות, עמ' 11-12; אברהם יצחק איגוס, תשובות בעלי התוספות, ניו יורק תשי"ד, עמ' 11-13.

שומין ביי"ט כותשן כדרךן אבל פלפלין כותשין עיי שינוי – פרדס.

הדברים חסרים בפרדס, אבל נמצאים בצורה ארוכה יותר בשאר ספרי דבי רש"י.¹⁴²

מסקנות

התמונה המתקבלת מתוך הציטוטים האשכנזיים מספר הפרדס היא שהספר מופיע שם באיחור, ובשינוי צורה. גדולי אשכנז הידועים בציטוטיהם הרחבים והמדויקים, והמרביתם לצטט מכתבי רש"י השונים – ר' אלעזר הרוקח, ראבי"ה,¹⁴³ ר' יצחק אור זרוע,¹⁴⁴ ר' אברהם בן עזריאל¹⁴⁵ – אינם מזכירים את ספר הפרדס ולו פעם אחת.¹⁴⁶ ראשית הופעתו של החיבור בכינויו אצל תלמידי המהר"ם.¹⁴⁷ חלק מן המובאות שמביאים האשכנזים בשם ספר הפרדס אכן נמצא בספר המוכר לנו בשם הזה – בעיקר אלה שמקומן בהלכות פסח. אבל מספר לא-מבוטל של הלכות אינן נמצאות ולו ברמז בפרדס שלפנינו, בדפוס ובכתבי היד. מאליה עולה ההשערה שגרעין הספר הגיע אל המהר"ם – אולי מאיטליה, שם התגורר ר' צדקיה בן אברהם, אשר התכתב עם מהר"ם¹⁴⁸ – אבל בחוג תלמידיו הוא עבר תהליך של עריכה ותיגבור. הוסיפו עליו כהנה וכהנה, וחזרו לצטט ממנו בתור 'ספר הפרדס שישד רבינו שלמה'. יחד עם זאת, אפשר גם ששמעו של הספר הלך לפניו, וכל אימת שסופר או תלמיד חכמים נתקל במובאה שנראתה לו מתאימה לרוחו של רש"י, הוא קבע שהיא נובעת מספר הפרדס.

לעומת זאת, הרי שהספר המוכר לחכמי איטליה והמזרח הוא, במידה רבה ביותר, אותו החיבור שמוכר לנו. באיטליה מצאנו עשרות מובאות, המתאימות בדרך כלל לספר המוכר לנו. לבסוף, יש לציין את מה שלא נמצא. בספרד, בפרובנס ובצרפת לא מצאנו אותו ולו פעם אחת.¹⁴⁹

¹⁴² איסור והיתר, סימן נד; תשובות רש"י, סימן רפו. שם צוינו מקבילות נוספות.

¹⁴³ ראו למשל המובאות מ'תשובות רש"י' – אביגדור אפוטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 298-300.

¹⁴⁴ לדייקנותו של ר' יצחק או"ז ביחס לדברי רש"י, ראו תיאורו המפורסם, ספר אור זרוע, חלק א, סימן סא.

¹⁴⁵ ראו אורבך, ערוגת הבשם, חלק ד, עמ' 163.

¹⁴⁶ על המצב בצרפת, שם ייתכן שלא הכירו כלל את ספרי דבי רש"י, ראו יצחק רפאל, ספר המנהיג, ירושלים תשל"ח, עמ'

35: 'בעיה מיוחדת מהיום ספרי דבי רש"י ביחס לספרנו... החומר הרב משל רש"י שנכלל בספרים אלה, שסודרו ונערכו בימי מחברנו, היה לפניו אם בצורת ספרים ערוכים בשלמותם או בצורת רישומים חלקיים, שסובבו באותם ימים בין חכמי צרפת ולמדינה; חיים סולוביצ'יק, הלכה כלכלה ודימוי עצמי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 71, הערה 39. ישראל תא-שמע העיר

שבעלי התוספות התעלמו באופן כללי מן הספרות ההלכתית של המאה הי"א – Israel Ta-Shma, *Creativity and Tradition: Studies in Medieval Rabbinic Scholarship, Literature and Thought*, Cambridge MA 2006, p. 81

¹⁴⁷ על חלקם של תלמידי המהר"ם בשימור חיבורי הלכה, ראו עמנואל, שברי לוחות, עמ' 321-324.

¹⁴⁸ שמואל קי מירסקי, שבלי הלקט השלם, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 25-28.

¹⁴⁹ אינני יודע מניין נטל ערנרייך את הציטטה (הפרדס, עמ' רס, הערה מב) מספר כל בו: 'וכן היא בפרדס בשם ירושלמי.

ראו ספר כלבו, סימן סב (מהד' דוד אברהם, ד, ירושלים תשנ"ג, עמ' כ-כא).

פרק ד – מקורות הפרדס

ספר הפרדס הוא חיבור בעל אופי לקטני – העורך אסף פסקים ומאמרים ממקורות מגוונים. חשיבות מרובה טמונה בהכרת הספרייה אשר הכיר המלקט, ואת הדרכים בהם הוא ניצל את המקורות שעמדו לפניו. משנה חשיבות לספר הפרדס, אשר מכיל דברים שאינם נמצאים בספרים אחרים המוכרים לנו כיום, או שנוסח הדברים בספר הפרדס שונה באופן משמעותי מן המקורות האחרים.

ספרי דבי רש"י ומעשה המכירי

שני המקורות הראשיים מהם שאב עורך ספר הפרדס הינם ספרי דבי רש"י וספר מעשה המכירי. החוקרים הכירו בעובדה זו עוד לפני שקובץ 'מעשה הגאונים' ראה אור בשנת תר"ע.¹ כך, למשל, במחקרו של אברהם עפשטיין אודות פועלו של ר' שמעיה, הוא השכיל להפריד בין הדברים הנובעים מרש"י לבין חומר אשכנזי שנכתב בידי בני מכיר. עפשטיין כבר הכיר את 'מעשה הגאונים' בכתב יד. לא כן י"נ אפשטיין, אשר כתב מאמר בשנת תרס"ג ובו הוא שיחזר פרק מ'מעשה הגאונים' על פי ספר הפרדס ומקבילותיו.²

על מנת לברר את שיטת עבודתו של העורך ביחס למקורותיו, יש להציב מספר שאלות:

- א. באילו חומרים הוא משתמש?
 - ב. מהו היקף השימוש בהם? כלומר, האם יש חומר אשר איננו מנצל?
 - ג. האם הוא מעבד את החומר, או שהוא משבץ אותו באופן מכאני?
 - ד. האם הוא מוסיף על המקורות הבסיסיים? אם כן, האם מתוך מקורות נוספים או מדעתו?
- נבחן את השאלות הללו לאור שני פרקים עוקבים בספר הפרדס – 'מנהג תשעה באב' (עמ' רנה-רסא) ו'הלכות אבילים של גאונים' (עמ' רסא-רפ).

ראשית נציג את תוכן הפרקים ואת מיקום הפסקאות במקבילות:

מקור נוסף; הערות	ספרי דבי רש"י	מעשה הגאונים	ליקוטי הפרדס	מתחיל במלים	הפרדס – עמוד; שורה	עניין באב
רוקח שיא		34	יז ע"א	אומר במגנצא קדיש בט' באב	רנה; 13- רנו; 7	
רוקח שיא		34-35	יז ע"ב	כשחל ט' באב להיות בשבת	רנו; 8- 21	

¹ חוקרים מסוימים הכירו את כתב היד ועשו בו שימוש. ראו למשל Leopold Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, pp. 158-161. לסקירת הידוע אודות מעשה המכירי, ראו אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 361-386. 'מעשה הגאונים' אינו מכיל את כל 'מעשה המכירי', אך מסתבר שהתוספות שבו מועטות (גרוסמן, אשכנז, עמ' 375) וסדר הדברים שבו משקף את הקובץ המקורי (שם, עמ' 381).

² י"נ אפשטיין, 'מעשה הגאונים', מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, חלק ב, כרך שני, ירושלים תשמ"ח, עמ' 746-750. המאמר פורסם לראשונה ב'המזרח' א, ד (תרס"ג).

		הלכות אבילים של גאונים	
שבלי הלקט רעד	34	ושמעתי שהיה רבי [משולם] ³	רנו ; 21-26
רוקח שיא		בסעודה המפסקת	רנו ; 27 – רנח ; 4
רוקח שיב	35-36	אילו שאילות שאלתי אני יקר שמעתי שאומר במגנצא	רנח ; 5- רס ; 2
סדור רש"י תה		שמעתי על החבר ר' שמואל	רס ; 3-10
מחזור ויטרי 235		שמעתי על החבר ר' שמואל	רס ; 11-17
סדור רש"י תיד		תשעה באב שחל להיות במ"ש	רס ; 18-23
אוצר הגאונים מגילה רמה ⁴		בתשעה באב צריך לומר ענינו	רס ; 24-28
תשובות רנ"ג קעו ⁵		וששאלתם מקום שמתענין	רסא ; 1-8
שבלי הלקט, שמחות כא – מנהגות הגאונים	48-49	במגנצא היו חולקים	רסא ; 8-29
שבלי הלקט שמחות יג	49	וזה השיב ר' משולם	רסב ; 1-13
הפרדס, עמ' רמו ; שבלי הלקט סימן קצב	44	לא הצדיקו	רסב ; 13-14
מחזור ויטרי 244	49-51	במנצא בג' בניסן	רסב ; 14- - רסה ; 8
מחזור ויטרי 244 ; תשובות רש"י קפט		מנהג לומר צידוק הדין	רסה ; 9-11
מחזור ויטרי 245		פעם אחת קברו	רסה ; 11 – רסו ; 6
מחזור ויטרי 242 ; סדור רש"י תקפ		הורה ר' ללבוש חלוק לבן	רסו ; 6 - 11
מחזור ויטרי 243 ; סדור רש"י תקפא		מי שמת לו מת	רסו ; 12-14
מחזור ויטרי 234		עטיפת ראש	רסו ; 14-18
הלכות גדולות א, 423		אמר ר' לוי	רסו ; 22-25
הלכות גדולות א, 423-446		ג"ז מהלכות אבילים מהלכות ודאי שכיב דזה נהיג	רסו ; 26-28
			רסו ; 28-רפ ; 2

כפי שניכר מיד, שני הפרקים דומים מאד בהרכבם. ראשית מובאות הלכות מ'מעשה הגאונים', ולאחר-מכן מתוך ספרות דבי רש"י. בסוף הפרק אודות תשעה באב מובאים מקורות גאונים שאינם

³ כ"ה בכ"י מ, בליקוטי הפרדס ובשבלי הלקט. בדפוס: משה.

⁴ והמפטיר בתשעה באב צריך לברך לפניו ולאחריה ואינו אומ' על התורה ועל הנביאים דהכי שדר מר רב נטרונאי ריש מתיבתא'. השוו תשובות רב נטרונאי גאון, סימן קעו.

⁵ חמדה גניזה סימן ד.

מצויים בספרים האחרים. מקורות אלה אינם עלומים – הם נמצאים בספרים נפוצים, הלכות גדולות וסדר רב עמרם גאון. אף ייתכן שהם היו כלולים בתוך החומר מבית מדרשו של רש"י שהגיע לידינו של עורך הפרדס. כך לדוגמה, הכותרת 'גם זה מהלכות אבילים מהלכות [גדולות]' נמצאת במחזור ויטרי, אלא שהמשך הפרק הושמט ממנו, משום מה. הימצאות הפרק בשלמותו בספר הפרדס מעידה אולי על מקור שלם יותר של המחזור מאשר על הזדקקות עצמאית למקור הגאוני.⁶

בכל הנוגע ל'מעשה הגאונים', נדמה שעורך הפרדס העתיק את כל החומר הרלבנטי מבלי לשלוח בו יד. בפרק 'מנהג תשעה באב', כתב היד של 'מעשה הגאונים' לוקה בחסר, ואת החיסרון ניתן להשלים על פי ספר הרוקח, סימן שיא. ספר הפרדס כולל את כל ההלכות הנמצאות בשני מקורות אשכנזיים אלה והותר.⁷

לגבי החומר מבית מדרשו של רש"י, לעומת זאת, נראית גישתו של בעל הפרדס ביקורתית יותר. הוא אינו מעתיק את כל החומר העומד לרשותו אלא רק חלק ממנו. נדמה שלגבי החומרים הללו הוא הרגיש יתר חופשיות להשמיט ואף לתקן, כפי שנראה בפרוטרוט להלן בפרק ה.

בפרקים הללו ניתן למצוא דוגמאות לכפילויות, פסקים אשר מופיעים בספר יותר מפעם אחת. דוגמה מובהקת לכך היא הדיון אודות הבדלה בתשעה באב שחל להיות במוצאי שבת. דבריו של רש"י אודות מצב זה מובאים בתוך מעשה הגאונים בשמו ('אבל רבינו שלמה היה נוהג'), ועליהם שאלה המופנית אל ר' משה בר יקותיאל (הפרדס, עמ' רנה). בסוף הפרק (עמ' רס), אותם הדברים מובאים מתוך סדור רש"י (סימן תיד).⁸

תמונה דומה עולה מתוך ניתוח הלכות פסח בספר הפרדס :

קטע מתחיל	ספר הפרדס (ד)	מ	פ	ספרי דבי רש"י	אחר
הלכות פסח מבוארות מבית מדרשו של רש"י ואין לשין	מ-מו		179א-182ב	או"ה א-יד	
ואלו בפסח	מו-מז	המשך		או"ה, טו-כט	
	אסורין			סידור תרלא-	הלכות קצובות, עמ' 93-89 ¹⁰
				תרלד ⁹	

⁶ ואכן, בכתב יד של מחזור ויטרי, הפרק נמצא בשלמותו. ראו J. Leveen, 'A Mahzor of the School of Rashi in the Cambridge University Library', *REJ* 125 (1966), p. 144; נחמן דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק תשנ"ט, עמ' 387, הערה 390.

⁷ הכוונה לשמועה אודות ר' משולם המובאת בעמ' רנו.

⁸ דוגמה נוספת היא ההלכה המובאת בסוף עמ' רס, שצריך לומר עננו בעמידה בתשעה באב. הלכה זו מופיעה פעמיים בתוך הדברים שמתוך 'מעשה המכירי' – בעמ' רנו ובראש עמ' רס. אולם, ההדגשה על מיקום התפילה (ליחיד ולש"י) אינה מופיעה ב'מעשה המכירי'.

⁹ הדברים נמצאים בספר איסור והיתר בחלק שטרם פורסם – מרגליות רשם חילופי נוסח מתוך כתב היד (סימנו צ) – מרדכי מרגליות, הלכות קצובות, ירושלים תש"ב, עמ' 89 ואילך.

חזן הבא להוציא את אחרים וגם זה הדרך ארוכה במדרשיו וטעמיו ונסדר מפי רבי שלמה ז"ל פירוש קלונימוס רומי סדר ערוך אלו הם פירושי אגדה של פסח והוא במכילתא	מז-מח מח-נג, נה	140-א136	175-ב177	או"ה לו או"ה לו-מא
	נג-נד	138	176	או"ה לג – מתוך קטעי גניזה של פירוש ההגדה הפרדס – ג ³ , ג ⁵
		140-ב134	174	או"ה ל-לו או"ה לג

כל מרכיבי הפרק בד לקוחים מתוך 'איסור והיתר' לרש"י. השינויים שבין הפרדס לבין מקור זה אינם פרי עריכה אלא תוצאה של שיבושים. כך יש להבין את חסרון ראש הפרק, שנמצא אל נכון בכתבי היד של הפרדס, ומסתבר שגם השחלת הקטע אודות האפיקומן (עמ' נג-נד) - שמקומו הנכון בתוך פירוש ההגדה (שכלל אינו נמצא בפרדס) - לתוך 'הלכות פסח בדרך ארוכה' אינה אלא טעות של מעתיק קדום.

מכאן שעורך 'הפרדס' שאב מתוך ספרי דבי רש"י, תוך שינויים מסויימים אך ללא כוונה מיוחדת. הוא אינו חושש מכך שהשימוש שהוא עושה במקורות שונים עלול לגרום לצרימות או לחזרות מיותרות.

דוגמאות לעיבוד עריכתי והעדרו

הפרק 'סדר ברכות על הפירות' (עמ' קעו-קפג) מופיע בספרים אחרים מבית מדרשו של רש"י. הפרק שלאחריו, 'דברים הבאים מחמת הסעודה' (עמ' קפג-קפז), עוסק בחלקו באותם הדינים, אבל הוא נובע בעיקר מספר מעשה הגאונים. הזדמנות שני הפרקים המקבילים האלו לאכסניה אחת מהווה הזדמנות לבחון את מידת הערנות של עורך הפרדס למעשה המרכבה שלו.

שתי שיטות מופיעות בתוך אותו הפרק בנוגע לברכה על אגוז המטוגן בדבש:¹¹ אגוז בדבש ר'¹² מברך עליו¹³ בתוך הסעודה ומברך עליו שהכל לפי שנשתנה אגוז מכמות שהיה. (הפרדס עמ' קעו)¹⁴

¹⁰ פרק זה מצוי גם בכתב יד פריס, הספריה הלאומית 327, דף 71א ואילך.

¹¹ על סתירה זו בין השיטות עמד כבר ר' יהודה שיר ליאון בתוספותיו לברכות (לח ע"ב, ד"ה וכי מה, מהד' ניסן זקס, ירושלים תשל"ב, עמ' תכב-תכג): 'וכן אגוז מטוגן בדבש מברך ב"פ העץ, וכן כתוב במחזור ויטרי שנסדר לפני רבינו שלמה, ולא כמו שכתוב שם בענין אחר שהדבר עקר ומברך שהכל'.

¹² פ ליתא.

¹³ מ ליתא.

¹⁴ מחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' פג; סידור רש"י סימן קח.

פעמים ראיתי¹⁵ את רבי שהביאו לפניו על השולחן אגוזים בדבש [ומברך עליהן בורא פרי העץ כי הוה אומי' אע"ג שמטוגנות הן¹⁶ בדבש]¹⁷ לא נשתנה פרי מהוויתו ואין זה בישול והאגוזין עיקר וביעיני¹⁸ דבש הוי עיקר אלא כדי¹⁹ לסמוך עליו.²⁰ (הפרדס עמי' קפב)²¹
שתי השיטות הועמדו זו לעומת זו בכתב יד ו :

אגוז בדבש נחלקו בו הגאונים יש שאומר צריך לברך עליו בתוך הסעודה שהכל לפי שנשתנה מכמות שהיה. ואחרים אחר אומי' מברך עליו בורא פרי העץ אע"פ שמטוגנות בדבש לא נשתנה מהוויתו ואין זה בישול והאגוזין הם עיקר.
לאחר שצירף את שתי השיטות בראש הפרק, הסופר השמיט את השיטה השנייה כאשר הגיע אליה בהמשך. אולם, בשאר עדי הנוסח של הפרדס, שתי השיטות לא זזו ממקומן.

מקרה דומה של השמטה שהיא עריכה מופיע באותו פרק, בכל עדי הנוסח של הפרדס. הדין אודות הברכה על שתיית מים,²² נמצא במחזור ויטרי²³ ובסידור רש"י (סימן קכ):²⁴
והשותה מים בסעודה חייב לברך על פעם ופעם שהוא שותה שהכל, דכל שעתא ושעתא נמלך הוא. שאין אדם שותה אלא לצמאו ועל ידי הדחק. לפיכך אין קבע למים לפטור כל שתייותיו ראשונה, אבל יין שאדם שותה לתאוותו ולהשביעהו ולהברותו אפילו בלא צמא... כך ראה רבי.

דין זה נשמט מספר הפרדס במקום שהיה אמור להופיע בפרק 'סדר ברכות על הפירות'.²⁵ אבל להלן, בתוך הפרק 'דברים הבאים מחמת הסעודה', מופיע קטע דומה מאד, שגם הוא נמצא בסידור רש"י:²⁶

¹⁵ **מפ** : ראיתי. **ד** : רעיתי.

¹⁶ אע"ג שמטוגנות הן – **מ** : אע"פ שהן מטוגנות.

¹⁷ נשמט בדפוס מחמת הדומות, והושלם על פי **מפ**.

¹⁸ מפ : ובעיני.

¹⁹ מפ נ' : ר'.

²⁰ פעמים... לסמוך עליו – ו ליתא.

²¹ מחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' צא-צב; סידור רש"י סימן קכב, עמ' 59-60.

²² על היחס לשתיית מים בצרפת בימי הביניים, ראו חיים סולוביצ'יק, ספרו על יין נסך, פרק 'הפרי', (בדפוס). המקורות הללו הוזכרו שם בסוף סעיף 12.

²³ מהד' גולדשמידט, עמ' צ.

²⁴ לעיל שם, סימן עה (מחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' סד; איסור והיתר, סימן נו), הועתק דין דומה מתוך סדר רב עמרם גאון (מהד' דניאל גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' מג [השוו תשובות הגאונים החדשות, מהד' שמחה עמנואל, ירושלים תשנ"ה, סימן קצג, עמ' 263]): 'והשותה מים בתוך סעודתו אפילו פעמים הרבה, צריך לברך על כל פעם ופעם, ואע"פ שהן לפניו, שכך שנינו השותה מים לצמאו אומר שהכל נהיה בדברו. ואמרינן למעוטי מאי, אמר רב אידי בר אבין למעוטי דחנקתיה אומצא דלא מברך, הא לאו הכי מברך הוה ליה כנמלך, ואית מרבנן דאמרי כיון דאיכא קמיה מים בסעודתא מברך זימנא קמא ותו לא צריך לברוכי, מידי דהוה אחמרא דכי בריך זימנא קמא לא צריך למברוכי עליה זימנא אחריתי. וכשהוא שותה מברך לפניהם...'

²⁵ ראו דברי בובר, סידור רש"י, סימן קכ, עמ' 58, הערה א, וממנו נטל ערנרייך, הפרדס, עמ' קפא, הערה סג.

השותה מים בסעודה אפילו מאה פעמים מברך על כל פעם ופעם, אע"פ שאין לו יין וקובע
סעודתו במים, לפי שהוא כנמלך על כל פעם ופעם. שאין לך [אדם]²⁷ ששותה מים כי אם
בפחות שיכול להעמיד עצמו ולהרויח דעתו ממנו²⁸ (ספר הפרדס, עמ' קפה).²⁹
בסידור רש"י, הדין מופיע שלש פעמים, בניסוחים כמעט זהים. בספר הפרדס הוא מופיע פעם אחת
בלבד.

בספר הפרדס נוספו מספר לשונות פתיחה וסיכום שאינם נמצאים בספר איסור והיתר ודומיו:³⁰

וגרסנה לתאוה ואל תשגה בה (עמ' קעו)

גם אלה לא תשכחנה (עמ' קעז)

כללא דמילתא (עמ' קעח)

כותרות אלה אינן צופנות, כמובן, משמעות הלכתית כלשהיא. אבל יש בכוחן לסמן את שלבי המסירה
של הטקסט.³¹ לדוגמא, המלים 'כללא דמילתא' מופיעות בשבלי הלקט (סימן קסא), ומכאן שהציטוט
שם הוא אכן מתוך ספר הפרדס, ולא מן המקורות המקבילים. הן גם מלמדות על סגנון ספרותי
בומבאסטי ועשיר יותר מן החיבור המקורי מבית מדרשו של רש"י.

לסיכום – מסתבר שקיימת מידה מסוימת של ערנות צורנית מצידו של עורך הפרדס. הוא איננו מקפיד
שכל הדברים שהוא מעתיק יעלו בקנה אחד. אבל לעיתים הוא משתדל שלא לחזור על אותם הדברים
יותר מפעם אחת. הוא גם מוסיף נופך סגנוני מסוים לחומר שהוא מעתיק. להלן, בפרק ה, נראה
דוגמאות נוספות לפעילות זו.

²⁶ סידור רש"י, סימן קז; איסור והיתר, סוף סימן נו (במחזור ויטרי ליתא). בכ"י מ דף 264א מופיע נוסח אחר קמעא:
'המוסב בסעודה. ואין לשתות כי אם מים צריך לברך בכל פעם שישתה משום דאין קביעות לשתייתו שכל [264ב] פעם
שהוא שותה היה לו למשא ונראה לו שלא ישתה עוד. ומה שהוא שותה ושותה לא מפני חביבות המים אלא מפני שצמא.
ולכך צריך לברך בין כל פעם ופעם דוודאי אסח דעתיה בינתיים אבל יין וכל משקה שהוא חב (אולי צ"ל: חביב) לו כגון
שכר ושאר משקין יש קביעות לשתייתו שכמה פעמים הוא שותה מהן ואינו צמא אלא מתוך חביבות המשקה הוא שותה
אותו הילכך אין צריך לברך אלא אחת.' ובדומה לכך בשבלי הלקט, סימן קמג: 'ורבינו שלמה זצ"ל כתב השותה מים
בסעודה ואין לו יין כי אם מים צריך לברך על כל פעם ופעם שישתה משום שאין קבע לשתייתו שבכל פעם ופעם שהוא
שותה מחשב בדעתו שלא ישתה עוד בסעודה ומה שהוא חוזר ושותה לא מפני חביבות המים אלא מפני צמאתו ולכן צריך
לברך אבל יין ושכר וכל שאר משקין החשובין לו יש קביעות לשתייתן שהרי כמה פעמים הוא שותה מהם ואינו צמא אלא
מתוך חביבות המשקה הוא שותה אותם. הלכך אינו צריך לברך אלא פעם אחת.'

²⁷ כ"ה בכ"י פ.

²⁸ ולהרויח דעתו ממנו - בכ"י פ: ולהזיח דעתו. סידור רש"י ואיסור והיתר: ולהסיח דעתו.

²⁹ בכ"י פ, סידור רש"י ואיסור והיתר: מ"ר.

³⁰ כותרות אלה נמצאות גם בכתבי היד של הפרדס על אתר.

³¹ השוו: שרגא אברמסון, 'על הלכות תפילין שבספר המנהיג', סיני פג (תשל"ח), עמ' קצט.

מקורות מספרות הגאונים

מרכיב חשוב בפועלו של עורך ספר 'הפרדס' אשר משך אליו את תשומת לבם של חוקרים רבים הוא המגוון הרחב של מקורות שהוא הוסיף על הבסיס העיקרי של ספרות אשכנזית קדומה. בין המקורות הללו נמנים ספרים שאבדו, ואשר המובאות מהם בתוך ספר הפרדס מהוות שרידים יקרים מתוכנם.³² אמנם, קיימת סבירות מסוימת שחלק מן המקורות הללו נובעים מתוך מעשה המכירי, שלא נשתמר בשלמותו ושספר הפרדס הוא לפעמים עד הנוסח היחיד שלו.

קטעים ארוכים מגלים את סימני ההיכר של ספרות ההלכות של הגאונים. לפי מחקריו של נחמן דנציג, הקטעים הללו נובעים כולם מ'הלכות גדולות' – אף לא אחד מהם מהלכות פסוקות.³³ פרקים אחרים מקורם באותו חיבור מיסתורי שמכונה 'הלכות קצובות'.³⁴ לפחות קטע אחד נובע מספר 'וזההיר',³⁵ וייתכן שיש למצוא מספר פסקאות שצוטטו מתוך ספר המתיבות.³⁶

³² ב"מ לויין כתב: 'והנה ספר הפרדס המיוחס לרש"י ולבית מדרשו אוצר בלום הוא של הרבה ספרים קדמונים ובו נשקעו גם הלכות קדמוניות של אלדד הדני וכמה פסקאות מספר המתיבות הקדמון' (ב"מ לויין, 'מעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ א [תר"ץ], עמ' 81). אברהם עפשטיין הזכיר שתי הלכות מאלדד הדני המוזכרת בפרדס (עמ' קלז וקמט; אברהם עפשטיין, 'ספר אלדד הדני', כתבי ר' אברהם עפשטיין, מהד' א"מ הברמן, א, ירושלים תשכ"ח, עמ' קיג-קיד, הערה 3 ועמ' קכה, הערה 13). אולם ראיותיו קלושות, והמקום השני (עמ' קמט) מקורו במעשה הגאונים (עמ' 85). במקום אחר הוסיף לויין על דבריו אלה, וטען שספר הפרדס מכיל גם קטעים מהערוד של רב צמח גאון ומספר הנר של ר' יצחק אבן גיאת – ב. לויין, 'ספר הפרדס', גנזי קדם ג (תרפ"ה), עמ' 87. אברמסון טען ש'הערוד' של רב צמח לא היה ולא נברא – שרגא אברמסון, 'ספר הערוד לרב נתן ב"ר יחיאל מרומא', סיני צה (תשמ"ד), עמ' כח-כט.

³³ נחמן דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק תשנ"ט, עמ' 386-388. על מקומו של ספר הלכות גדולות אצל רש"י לעומת מיעוט השימוש בו באשכנז הקדומה, ראו אברהם (רמל) ריינר, 'להתקבלותו של ספר "הלכות גדולות" באשכנז', לימוד ודעת במחשבה יהודית, ערך חיים קרייסל, באר-שבע תשס"ו, עמ' 95-121. אמנם, בעמ' 108 ריינר טוען שהחיבור אינו מוזכר ולו פעם אחת במונוגרפיות ההלכתיות מבית מדרשו של רש"י. אבל ברור שאם ניקח בחשבון העתקות בלתי מפורשות, התמונה תשתנה. שאלה זו שנויה במחלוקת החוקרים – ישראל תא-שמע סבור היה שהלכות גדולות נקלטו עמוקות בשיח ההלכתי באשכנז כבר בראשית המאה הי"א – ראו ישראל תא-שמע, כנסת מחקרים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 53-61.

³⁴ ראו מרדכי מרגליות, ספר הלכות קצובות מיוחס לרב יהודאי גאון, ירושלים תש"ב, עמ' 49-50; עזריאל הילדסהיימר, 'מבוא לספר הלכות קצובות המיוחס לרב יהודאי גאון', סיני יד (תש"ד), עמ' פב-פג. אך ראו לעיל, פרק ב.

³⁵ הפרדס, עמ' יד-טו, 'ענין יולדת', לקוח מתוך ספר וזההיר, חלק ב, מהדורת ישראל מאיר פרימן, לייפציג תרמ"א, עמ' 116-117.

³⁶ בנימין מנשה לויין, מתיבות, ירושלים תרצ"ד, עמ' XIX-XVIII, ולפי המפתח בעמ' 151. על מיעוט תפוצתו של ספר המתיבות תעיד העובדה שזוהו רק שני טפסים ממנו בגניזת קהיר. ראו: Ezra Chwat, 'Danzig's Catalogue of Halakhah and Midrash Fragments in the E. N. Adler Collection and Its Usage as a Research Tool', *JQR* 90 (2000), p. 411

קטעים רבים מסדר רב עמרם גאון כלולים בספר הפרדס, ומקורם ככל הנראה בספרות דבי רש"י, המשופעת במובאות מן החיבור הזה והמהווה את אחד המקורות החשובים לשיחזור הסיודור.³⁷ גם תשובות רבות של הגאונים מפוזרות בפרדס. חלקן מצויות בספרים אחרים מדבי רש"י, חלקן יחידאיות לספר הפרדס, וחלקן מצויות בקבצים ידועים של תשובות הגאונים. קובץ אחד אשר זיקתו לספר הפרדס ניכרת במיוחד הוא קובץ חמדה גנוזה. עובדה זו ראויה לציון מיוחד משום שחיבור אחר בעל זיקה מיוחדת ל'חמדה גנוזה' הוא תשובות ר' ישעיה די טראני, שהכיר היטב את ספר הפרדס.³⁸ מיצירותיהם של תלמידי הגאונים יש לציון מספר חטיבות מתוך הלכות הרי"ף³⁹ וקטע אחד ממגילת סתרים של רב נסים גאון.⁴⁰ הפרדס מכיל גם שתי מובאות מנוסח ייחודי של ספר יצירה אשר מופיע במקומות ספורים בכתבים אחרים של רש"י.⁴¹

עניין מיוחד יש במקורות הארץ-ישראליים בספר הפרדס. ראשית, נמצא בו פרק שלם של ליקוטים מן התלמוד הירושלמי.⁴² אברהם עפשטיין הקדיש שני מחקרים לתשובות של גאון ארץ ישראל שהוא זיהה בתוך ספר הפרדס.⁴³ מעניינים במיוחד הם הקטעים אשר נובעים, לפי דעות החוקרים, מתוך ספר המעשים לבני ארץ ישראל.⁴⁴ קובץ זה, אשר נכתב לטענת החוקרים בארץ ישראל בתקופת

³⁷ דניאל גולדשמידט, סדר רב עמרם גאון, ירושלים תשל"ב, עמ' 15.

³⁸ ראו שלמה זלמן הבלין, 'על כתב יד אחד שנחלק', עלי ספר א (תשל"ה), עמ' 81-90; שם, ב (תשל"ו), עמ' 65-78. וראו להלן, הערה 64.

³⁹ 'קריאות של רבינו יצחק פאסי (עמ' שלו-שלח – רי"ף, מגילה פרק ד, דף י ע"ב-יא ע"א ודף יג ע"א); 'נידה דאורייתא לרבי יצחק פאסי (כ"י מ, 101-102א; ליקוטי הפרדס כ"י פרנקפורט, 29 – השו"ר רי"ף, שבועות פרק ב, דף ג ע"ב).

⁴⁰ הפרדס, עמ' קצב-קצד; שמואל אברהם פוזננסקי, 'מגלת סתרים', הצופה לחכמת ישראל ז (תרפ"ג), עמ' 29-33. שרגא אברמסון, רב נסים גאון: חמשה ספרים נפתחים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 242 ציין לעמ' שלב, ולא הבנתי כוונתו. וראו גם בהערה הבאה.

⁴¹ ראו שניאור זקש, היונה או כנסת ישראל, ברלין תרי"א, עמ' 43; הנ"ל, כרם חמד ח (תרי"ד), עמ' 101-102 (הסבור שציטוטים אלה נובעים מפירוש ר' שבתי דונולו לספר יצירה); אברהם עפשטיין, 'לקורות הקבלה האשכנזית', מקדמוניות היהודים, מהד' א"מ הברמן, ירושלים תשכ"ה, עמ' רכו-רלא; Nicolas Sed, 'Rashi et le Pseudo-Sepher Yesirah', *Rashi 1040-1990: Hommage à Ephraim E. Urbach*, ed. Gabrielle Sed-Rajna, Paris 1993, pp. 237-250; יהודה ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, ירושלים תשס"א, עמ' 211 ('קטע שנוסף בתקופה מאוחרת לס"י, הממשיך ומפתח את רעיונות הספר'); אפרים קנרפוגל, 'היכרותו של רש"י את ספרות ההיכלות ותורת הסוד', בר-אילן ל-לא (תשס"ו), עמ' 296, הערה 27.

⁴² הפרדס, עמ' שלא-שלה; אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 209-211. י"נ אפשטיין התייחס לחטיבה זו (עמ' שכז-שלה) בתור מובאה ממגלת סתרים של רב נסים גאון – יעקב נחום אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונו שמיית, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 611, 617 הערה 3.

⁴³ ראו אברהם עפשטיין, 'תשובה ירושלמית בספר הפרדס', הגרן כו (תרס"ו), עמ' 69-73; Abraham Epstein, 'Die aharonidischen Geonim Palästina's und Meschullam b. Mose aus Mainz', *MGWJ* 47, 4 (1903), pp. 340-345.

⁴⁴ הגדיל לעשות בהקשר הזה יעקב מאן, אשר מנה קטעים רבים בספר הפרדס השייכים לדעתו לספר המעשים. ראו יעקב מאן, 'ספר המעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ א (תר"ץ), עמ' 4. לרשימת ההלכות בפרדס שזוהו בידי חוקרים שונים

הגאונים,⁴⁵ הוזכר בשמו פעם אחת בלבד, בתשובה של רב האי גאון שהועתקה בידי ר' ישעיה די טרני:⁴⁶

ואין אנו יודעין מאין נסח ר"ש דברים הללו, אלא ששמענו כי מעשים לבני ארץ ישראל שנמצאו בהם דברים הללו ומשם נסחם (ספר המכריע, סימן לו).

על איזכור בודד זה של חיבור אשר אפילו המדבר בו לא ראהו מימיו נבנה השיחזור של ספר המעשים. אין פלא שרוב מה שנאמר בנושא אינו יוצא מגדר ההשערה. במיוחד אמורים הדברים לגבי הנסיון לקבוע אילו דברים בספר הפרדס נובעים מן החיבור הזה.⁴⁷

עניין איסור והיתר

הפרק הקצר הזה (הפרדס, עמ' עא-עב) משך את תשומת ליבם של חוקרים רבים, אשר העלו השערות שונות לגבי אופיו ומקורו. ראשון להם היה בנימין מנשה לוי, אשר טען – מיד עם פרסום הקטעים הראשונים מ'ספר המעשים לבני ארץ ישראל' – שפרק זה כולו לקוח מתוך ספר המעשים.⁴⁸ אביגדור אפטוביצר, אשר התנגד לכלל שיטתו של לוי אודות 'ספר המעשים',⁴⁹ טען שאלה פסקים של רב יהודאי גאון שנתווספו עליהם תשובות מחכמי אירופה.⁵⁰

כשרידים מספר המעשים, ראו דוד לוי, המעשים לבני ארץ ישראל והלכות ארצישראליות, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"א, עמ' 161.

⁴⁵ לסיכום הידוע על ספרות זו, ראו: Zeev Safrai, 'Post-Talmudic Halakhic Literature in the Land of Israel', *Literature of the Sages*, part 1, ed. Shmuel Safrai, Assen 1987, pp. 404-409; Robert Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven 1998, pp. 110-111 לאחר מותו, הציע ישראל תא-שמע שספר המעשים נכתב בביזנטיון (ולא בארץ ישראל) – ישראל תא-שמע, כנסת מחקרים, כרך ג, ירושלים תשס"ו, עמ' 255-258.

⁴⁶ ראו לוי, מעשים (לעיל, הערה 32), עמ' 79.

⁴⁷ מתוך הרשימה שערך דוד לוי (לעיל, הערה 44), שני קטעים בלבד נמצאים בכתבי יד שזוהו בתור 'מעשים לבני א"י'. האחד (בפרדס, עמ' פג) מצוי אמנם בין קטעי הגניזה (ראו מרדכי מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' צג), אבל הוא מופיע גם במקורות אחרים מתקופת הגאונים (הלכות קצובות [לעיל, הערה 34], עמ' 134; שמחה אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 122). ראו עוד בעניין הלכה זו, שקטן פחות מבן י"א אינו יכול לקדש: אביגדור אפטוביצר, 'ספר חפץ וספר מתיבות', תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 152; יצחק דב גילת, 'נישואי קטן', יד לגילת: אסופת מאמרים של יצחק דב גילת, עורכים: ישראל משה תא-שמע וישראל צבי גילת, ירושלים תשס"ב, עמ' 36-33. האחר הוא 'עניין איסור והיתר', אשר יידון מיד להלן.

⁴⁸ לוי, מעשים (לעיל, הערה 32), עמ' 82.

⁴⁹ ראו: אפטוביצר, 'ספר חפץ וספר מתיבות' (לעיל, הערה 47), עמ' 142; הנ"ל, 'קטעים שנתפרסמו בשם ספר מעשים לבני ארץ ישראל', מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תש"א, עמ' 150-165; יעקב זוסמן, 'אביגדור אפטוביצר: יובל לפטירתו', מדעי היהדות 35 (תשנ"ה), עמ' 90.

⁵⁰ אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, עמ' 91-96.

קטע גניזה שפורסם בשנות השבעים (פעמיים – בידי צבי מאיר רבינוביץ ומרדכי מרגליות)⁵¹ מכיל כמה מן הפסקים שנמצאים בפרדס. מרגליות טען⁵² שהפסקים המופיעים בקטע הגניזה וחסרים בפרדס עוסקים כולם במצוות התלויות בארץ, ולכן הם הושטו במכוון. בכל מקרה, 'עניין איסור והיתר' מכיל פסקים אשר אינם נמצאים בקטע הגניזה. החטיבה נמצאת בשני כתבי יד של ספר הפרדס – **מנ** – ללא הבדלים משמעותיים מן הדפוס.

מקורות נוספים מספרות הראשונים

כאמור, אחד המקורות העיקריים שעמד לפני עורך ספר הפרדס היה קובץ 'מעשה המכירי'. קובץ זה הגיע לידינו באופן חלקי בלבד, בעיקר בתוך הספר 'מעשה הגאונים'. ספר הפרדס מכיל קטעים מן החיבור המקורי שלא נשתמרו במקורות אחרים.⁵³

ספר הפרדס משמר גם תשובה של ר' יהודה הכהן, בעל ספר הדינים.⁵⁴ בכתב יד **מ** נמצאת תשובה נוספת שיש לייחסה, כנראה, לר"י הכהן.⁵⁵ קטע מפירוש רש"י לתלמוד מועתק תחת הכותרת 'יסוד דכתובו' בפר' קמאי (עמ' קג-קד). פרק אחד בספר קרוי על שמו של הרשב"ם – 'הילכות שחיטה ובדיקה שחיבר רבינו שמואל זק"ל' (עמ' קכג). בשני כתבי יד הוא נקרא 'רבינו שמואל דרמרו'.⁵⁶

פרק ה'ליקוטים'

פרק הליקוטים כפי שהוא לפנינו בדפוס (עמ' פט-קכג) נמצא כצורתו בכ"י **נ** בלבד. בכ"י **מ** הוא נמצא בצורה אחרת ומקוטעת, וכתב היד הזה מסייע לנו לנתח את המרכיבים השונים המשמשים בו בערבוביה:

א. עמ' פט-צו (כ"י **מ**, דפים 264-268ב), בענייני מנהג ותפילה. חלק מן הפסקאות מובאות בליקוטי הפרדס ובשבלי הלקט.⁵⁷

⁵¹ מרדכי מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' לט-נג; צבי מאיר רבינוביץ, 'ספר המעשים לבני ארץ ישראל – שרידים חדשים' תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 275-305.

⁵² הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, עמ' מ; ראו גם ישראל מ' תא-שמע, הלכה מנהג ומציאות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 283.

⁵³ לדוגמא, הקטע (הפרדס, עמ' שי-שיא) שדן בו נפתלי וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 301-302.

⁵⁴ הפרדס, עמ' קסח; אברהם גרוסמן, 'ר' יהודה הכהן וספרו "ספר הדינים"', עלי ספר א (תשל"ה), עמ' 31.

⁵⁵ התשובה תראה אור בקרוב במאמר של פרופ' שמחה עמנואל ב'תרביץ'.

⁵⁶ כ"י **מ**, דף 280א; כ"י פרנקפורט של לקוטי הפרדס, דף 15א. הפרק עצמו נמצא במעשה הגאונים, עמ' 97-99 עם הכותרת 'הילכות שחיטה ובדיקות טבח'. אמנם, עפשטיין דחה את הייחוס הזה לרשב"ם – A. Epstein, 'Glossen zu Gross', *Gallia Judaica*, *MGWJ* 41 (1897), p. 473. משום שמקורו של הפרק במעשה הגאונים. אפטוביצר סבר שהייחוס מוצדק, למרות דבריו של עפשטיין (אביגדור אפטוביצר, מבוא לספר ראב"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 410).

⁵⁷ ראו למשל שבלי הלקט סימן טו (הפרדס, עמ' צ); שם, סימן ריח (הפרדס, עמ' צב); לקוטי הפרדס, ז ע"ג (הפרדס, עמ' צב-צג).

- ב. עמ' צו-ק (כ"י מ, דפים 287א-289ב) – 'תשובות הללו השיב רבי שלמה לרבי נתן'. כמה מן התשובות נמצאות בקובץ 'חפש מטמונים'⁵⁸.
- ג. עמ' ק-קא (כ"י מ, דפים 249ב-250א), הלכות חתנים.⁵⁹
- ד. עמ' קב-קג, קה (לא מצאתי בכ"י מ), חלק מן הדברים נמצאים ב'חפש מטמונים' ובספר איסור והיתר.⁶⁰
- ה. עמ' קג-קד (כ"י מ, דף 185א), מתוך פירוש רש"י לתלמוד, כתובות ז ע"ב-ח ע"א.
- ו. עמ' קה-קכב (ליתא בכ"י מ), תשובות הגאונים.⁶¹ חלק נכבד מן התשובות נמצא בקובץ 'חמדה גנוזה'.⁶²

שני מקורות בולטים כאן מבחינת חשיבותם וחריגותם – 'חפש מטמונים' ו'חמדה גנוזה'. אלה מקורות שאינם מופיעים תכופות בספרים האחרים מדבי רש"י,⁶³ וגם לא בחלקים האחרים של הפרדס. לכן מעניין ביותר לגלות ששני הקבצים נדפסו מתוך כתבי יד איטלקיים.⁶⁴

לסיכום – פרק הליקוטים מכיל מרכיבים שונים. חלקם נובעים מתוך המקורות הרגילים בספר הפרדס – מעשה הגאונים וספרי דבי רש"י. אחרים מקורם עלום יותר, אבל מבין אלה שניתן לזהות, בולטת השפעתם של שני קבצי תשובות שמקורם באיטליה - קובץ תשובות הגאונים 'חמדה גנוזה' וקובץ תשובות רש"י 'חפש מטמונים'.

⁵⁸ הפרדס, עמ' צו-צח = בער גולדברג, חפש מטמונים: קבוץ דברים עתיקים ויקרים לחכמי ישראל קדמונים, ברלין 1845, חטיבה א, סימנים א-ד, ז, י, יג.

⁵⁹ מעשה הגאונים, עמ' 53; האורה ח"ב, סימנים י-יא.

⁶⁰ חפש מטמונים סימן כ, כח; האורה ח"ב סימן קנה; מחזור ויטרי, עמ' 446 – 'ורש"י הורה כן'.

⁶¹ ראו נחמן דנציג, 'ליקוטי תשובות הגאונים בחיבורי הראשונים', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ג, (ירושלים תשמ"ו), עמ' 76, הערה 24.

⁶² חמדה גנוזה, סימנים ה-ז, לז-מ, מט, נא-נה, קכ, קנ. על תופעה זו הצביע מורי, פרופ' י' ברודי: רוברט ברודי, תשובות הלכתיות של רב נטרונאי בר הילאי גאון, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, תשמ"א, חלק ו, עמ' 9. הוא מצא שני גושים של תשובות המופיעים באותו הרצף בשני הספרים – שניהם בפרק הליקוטים. ראו גם שמחה אסף, 'א. אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים [ביקורת]', קרית ספר יח (תש"ב), עמ' 326, הערה 15.

⁶³ ראו למשל רשימת תשובות הגאונים שבמחזור ויטרי שערך לוי גינצבורג: Louis Ginzberg, *Geonica*, I, New York, 1909, pp. 197-199.

⁶⁴ חמדה גנוזה: שלמה זלמן הבלין, 'על כתב יד אחד שנחלק', (לעיל, הערה 38); ישראל תא-שמע, 'רבי ישעיה די טראני וספרו "תוספות רי"ד"', כנסת מחקרים, כרך ג, ירושלים תשס"ו, עמ' 39. 'חפש מטמונים' נדפס כתב יד ברלין 685, Qu. כתב יד קדום מאוד שנכתב ככל הנראה באיטליה - עדנה אנגל, 'לשאלת זמנו ומוצאו של כתב-יד ברלין 160', איטליה יא (תשנ"ה), עמ' נג-נה; תא-שמע, 'רבי ישעיה די טראני', עמ' 39, הערה 32. אבל הדפים בכתב היד אשר הכילו את הקובץ ושמתוכם הוא נדפס חסרים היום - יעקב נחום אפשטיין, מחקרים בספרות התלמודית ובלשונות שמיות, כרך א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 141, הערה 10.

מסקנות

רוב בניינו של ספר הפרדס הינו ליקוט מתוך 'מעשה המכירי' והספרות דבי רש"י. לכך התווספו מקורות מספרות הגאונים, ומעט מובאות מן הספרות האשכנזית הקדומה, עד זמנו של רש"י ונכדו הרשב"ם.

לגבי אופי מלאכת הליקוט, ראינו שאין מדובר בפעולה מדוקדקת ועקיבה, ועל כן קבענו שמדובר בליקוט, ולא באנתולוגיה שהורכבה בהקפדה ובאופן מתוכנן.⁶⁵ שאלת המעמד הספרותי והעריכתי של הילקוט נידונה אך מעט במחקר, אבל ברור שאין בקביעת השם כדי לפגוע בחשיבות הספר.⁶⁶ לדוגמא, חשיבות מרובה טמונה בחקר דרכי עריכתו של ילקוט שמעוני, למרות היותו נציג מובהק של סוגת הילקוט.⁶⁷ דרכי העריכה הטמונים בספר הפרדס ומשמעותם ייבדקו בפרק הבא.

⁶⁵ להבחנה בין miscellany לבין anthology, ראו Theo Semmler, 'Miscellany or Anthology? The Structure of Medieval Manuscripts: MS Harley 2253, for Example', *Studies in the Harley Manuscript*, ed. Susanna Fein, Kalamazoo 2000, pp. 111-120

⁶⁶ ראו דבריו של דוד סטרן: David Stern, 'The Anthology in Jewish Literature: An Introduction', *The Anthology in Jewish Literature*, ed. D. Stern, Oxford 2004, p. 10, n. 1.

⁶⁷ על דרכי העריכה של ילקוט שמעוני, ראו עמוס גאולה, 'חידת מפתח הפסוקים שבכ"י מוסקוהו, גינצבורג 1420/7 : הזמנה לבית היוצר של הילקוט שמעוני לתורה', תרביץ ע (תשס"א), עמ' 429-464

פרק ה – עיונים בדרכי העריכה

הממצאים מן הפרקים הקודמים מאפשרים לנו את הנחת העבודה שיש לספר הפרדס מצב טקסטואלי יציב, אשר מתגלה בכתבי היד ובציטטות אצל הראשונים. גם התבררו המקורות מהם שואב ספר הפרדס את ההלכות המובאות בו. עתה עלינו לבדוק מה עבר על המקורות הללו כאשר הם שולבו בתוך ספר הפרדס. בפרק הנוכחי יידונו חטיבות אשר קיימים עבורן לפחות שני עדי נוסח – ספר הפרדס הנדפס, ואחד (או יותר) מכתבי היד (ולעתים גם ליקוטי הפרדס). הנחת העבודה היא שהסכמה בין עדי הנוסח הללו מעידה על מעשה עריכה מכוון בשלב העריכה העיקרי של החיבור. שינויים אשר מופיעים אך ורק במהדורת הדפוס יידונו בפרק הבא, מתוך הנחה שהם משקפים שלב מאוחר יותר בעיבוד הספר.

הלכות נדה

בהלכות נידה ניתן למצוא מספר נקודות בהם ניכר שינוי נוסח המבדיל בין הפרדס לבין מקבילותיו. חלק מן ההבדלים הללו נעלמים לאחר עיון בכתבי היד,¹ אבל חלקם נותרים, ומהווים מכאן ואילך עזר לקביעה בשאלה האם עד נוסח מסוים משקף את ספר הפרדס או מקור אחר.

מה פשרם של שינויים אלה? ראשית, עלינו לשאול האם הנוסח המקורי הוא זה שמופיע בספר הפרדס או בשאר ספרי דבי רש"י. לאחר מכן, נבקש לגלות האם השינוי משקף תפיסה הלכתית אשר חולקת על זו של מחבר ההלכות. נשתדל להציע אפשרויות היכן ומתי חל שינוי זה, ומתוך כך נגיע להבנה בהירה יותר של גלגולי הספרות הזו.

כניסת נידה לבית הכנסת - השמטה

התחושה שיש לאסור את כניסתן של נשים לבית הכנסת בשעת נידתן מעוגנת בקטגוריות דתיות בסיסיות של קדושה וטהרה.² איסור כזה נהג בחברות שונות ובקרב דתות שונות במשך הדורות, ואין

¹ לדוגמא, בספר הפרדס הנדפס כתוב: 'ולובשת חלוק לבן ומצעת מצעות לבנים פרושין על מיטתה'. אולם בכתבי היד ופ כתוב: 'ולובשת חלוק לבן ומצעות לבנים פרוסות על מיטתה', נוסח מתוקן יותר מצד הלשון וזהה לנוסח בשאר המקורות.

² חוקרים רבים כתבו על הנושא הזה בשנים האחרונות. ראו: ידידיה דינרי, 'חילול הקודש ע"י נידה ותקנת עזרא', תעודה ג (תשמ"ג), עמ' 17-37; דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, ב, ירושלים תשנ"א, עמ' עט; Shaye J. D. Cohen, 'Menstruants and the Sacred in Judaism and Christianity', *Women's History and Ancient History*, ed. Sarah B. Pomeroy, Chapel Hill 1991, pp. 273-299; idem, 'Purity and Piety: The Separation of Menstruants from the Sancta', *Daughters of the King: Women and the Synagogue*, ed. S. Grossman and R. Haut, Philadelphia 1992, pp. 103-115; Steven Fine, *This Holy Place: On the Sanctity of the Synagogue during the Greco-Roman Period*,

בהימצאותה באופק ההלכתי של רש"י כדי להפתיענו.³ האיסור המפורש מופיע במובאה מתוך מעשה הגאונים בספר הרוקח, אך אינה מצויה לפנינו בספר מעשה הגאונים : מצאתי במעשה הגאונים... ואסורה ליכנס בבית הכנסת עד שתטבול במים, שהרוק מטמא בנדה (ספר הרוקח, סימן שיח)

אם נקרא את התנגדותו של רש"י⁴ לאיסור הזה כפי שהיא מופיעה בספר הפרדס, נמצא שהוא רואה בהנהגה זו חומרא שאין בה צורך : ויש נשים שנמנעות⁵ מליכנס בבית הכנסת בנידותן ומליגע בספר חומרא בעלמא הוא מקום טהרה להן ויפה עושות ואשריהן⁶ (הפרדס, עמ' ג).

הוא מציין את התופעה – "יש נשים שנמנעות". הוא קובע את המעמד ההלכתי של התופעה – "חומרא בעלמא". אבל הוא מוסיף שזו חומרא יפה.

Notre Dame 1997, pp. 83-84; Sharon Koren, 'The Woman From Whom God Wanders': *The Menstruant in Medieval Jewish Mysticism*, Ph.D. diss., Yale University 1999, p. 111 ; יוסף (גיפרי) וולף, 'בית הכנסת באשכנז – בין דימוי להלכה', כנישתא ב (תשס"ג), עמ' ט-ל. ישראל מ' תא-שמע, 'מקדש מעט', התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשס"ג, עמ' 208-210 ; Evyatar Marienberg, 'Menstruation in Sacred Spaces: Medieval and Early-Modern', *Nordisk Judaistik* 25 (2004), pp. 7-16 ; דניאל שפרבר, דרכה של הלכה, ירושלים תשס"ז, עמ' 185-192.

³ הנצרות הקדומה אסרה את כניסתן של נידות לכנסיה, אבל בימי הביניים איסור זה דעך. ראו *Gratian: The Treatise on Laws (Decretum DD. 1-20) with the Ordinary Gloss*, trans. Augustine Thompson and James Gordley, Washington DC 1993, Distinction V, Palea C.2-4, p. 17-18 (אני מודה לפרופ' חיים סולוביציץ על ההפניה לגרטיאן). פנים הספר (מהוספות ה'פאליאה') קובע נחרצות שאין לאסור כניסתה של אישה יולדת או נידה לכנסיה. Rob Meens, "'A Relic of Superstition": Bodily Impurity and the Church from Gregory the Great to the Twelfth Century Decretists', *Purity and Holiness: The Heritage of Leviticus*, ed. M.J.H.M. Poorthuis and J. Schwartz, Leiden 2000, pp. 281-293

⁴ לצורך הדיון אני מניח ש'הלכות נידה לרבינו שלמה' משקפות את דעתו של רש"י, למרות שהוא מצוטט בהם בשמו (הפרדס, עמ' ד ; עמ' ט). גם מהלכות אחרות אנו למדים שרש"י התנגד לחומרות עממיות בתחום איסורי נידה. ראו בטחה הר-שפי, נשים בקיום מצוות בשנים 1050-1350 : בין הלכה למנהג, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשס"ב, עמ' 134-146 : 'דרכו של רש"י בעיצוב דיני הנידה וטהרתה'. לעומתה, שעיה כהן התייחס לדברים האלה בתור דבריו של 'בעל התוספות'; ראו *Shaye J. D. Cohen, 'Purity, Piety, Polemic', Women and Water: Menstruation in Jewish Life and Law*, ed. Rahel R. Wasserfall, Hanover and London 1999, pp. 84-87

⁵ כתבי היד **פ** : שמונעות עצמן.

⁶ 'ואשריהן' מופיע גם בשבלי הלקט, אך חסר בכתבי היד של הפרדס.

לעומת זאת, בספר האורה ובמחזור ויטרי⁷ באה כאן אריכות דברים. ראשית, רש"י שואל מדוע לא עלה על דעת המחמירים לחייב יולדות להקריב קרבן לפני שתיכנסנה לבית הכנסת. שנית, הוא שואל כיצד אותם מחמירים מתירים לעצמם להיכנס לבית הכנסת בטומאתם.⁸ שתי הקושיות מניחות שהנהגה זו רואה בבית הכנסת מקום קדוש, מעין בית המקדש. מסתבר שרש"י צדק בהנחה זו, שכן תפיסת בית הכנסת כמקדש מעט משתקפת אף במקורות אשכנזיים נוספים.⁹

תגובתו של רש"י לתפיסת 'מקדש מעט' משקפת את אי-הנוחות שהוא מרגיש ביחס להרחבה הלכתית זו. הקיום הדתי לאחר חורבן הבית אינו מותיר מקום לגינוני טהרה, משום שאלה פוגעים הן בשלמות המערכת הפולחנית של המקדש (שכן מרכיב הקרבת הקרבן חסר מתהליך ההיטהרות) והן במערכת הפולחנית של בית הכנסת (שכן מתפללים רבים עלולים למצוא את עצמם מנועים מלהיכנס). רק בנקודה אחת הוא מוכן לקבל את עמדת המחמירים – "אבל מקום טהרה". בית הכנסת אמנם אינו מקדש ולא קדוש, אבל זהו אכן מקום טהור. לכן יש מקום לקבל הקפדה מסויימת, אך לא בתורת חיוב.

אין הבדל בפסיקה ההלכתית הצרופה בין הנוסחים של ספר הפרדס וספר האורה. אבל המשמעות הרטורית שונה לחלוטין, והמסקנה שהקורא אמור להסיק משתנית בהתאם. לפי ספר האורה, אין סיבה ממשית לנהוג כחומרא הזאת. לפי ספר הפרדס, מנהג יפה הוא.

טענתי היא שהנוסח בספר האורה מקורי הוא, והנוסח בספר הפרדס הוא מעובד. סימני העיבוד נותרו בטקסט והם מתגלים ביתר אורה מעיון בכתבי היד:

א. לפי הגירסה של ספר הפרדס, רש"י מסיים את דבריו בארבע הערות על המנהג – חומרא בעלמא הוא, מקום טהרה להן, יפה הן עושות, אשריהן. ההערה הראשונה ('חומרא בעלמא') אינה מופיעה בספר האורה. ההערה האחרונה מופיעה רק בפרדס הנדפס ובשבלי הלקט. מוזר הוא שהכותב יכביר בדברים שחוזרים על עצמם. סביר יותר שרק שני ביטויים מקוריים הם – מקום טהרה, ויפה הן עושות.

ב. לפי ספר הפרדס, 'מקום טהרה' מתייחס לנשים ('מקום טהרה הוא להן'). מסתבר שהמשמעות היא שהנהגה זו מבורכת היא, מעין 'מקום הניחו לנו רבותינו להתגדר בו'. אבל לפי ספר האורה ודעימיה, הנוסח הוא 'מקום טהרה הוא'. כפי שכתבתי לעיל, מהקשר

⁷ ספר האורה ח"ב, סימן א, עמ' 167-168; מחזור ויטרי, סימן תצח, עמ' 606. הלכות נידה נמצאות בספר איסור והיתר, בחלק שטרם נדפס. אין שם שינויים לעומת הנמצא בספר האורה.

⁸ אותה טענה נמצאת בפי 'התלמידים בזמן הזה', המוזכרים בשאלה לרב שרירא גאון (אוצר הגאונים, כתובות, חלק התשובות, סימן תנט, עמ' 182; מרדכי עקיבא פרידמן, 'הרחקת הנידה והמינות אצל הגאונים, הרמב"ם ובנו ר' אברהם על פי כתבי גניזת קהיר', *Maimonidean Studies*, vol. 1 [1990], עמ' 6-10).

⁹ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשס"ג, עמ' 213-199.

הדברים ברור שהכוונה לבית הכנסת – בית הכנסת הוא מקום טהרה, ולכן ראוי לנהוג בו בטהרה. משמעות זו נוחה יותר מבחינת השימוש במילה 'מקום'.

מי שעיבד את הגירסה בספר הפרדס השמיט את הדין הביקורתי. הוא שינה את משמעות המלים 'מקום טהרה', הסב אותם לדברי שבח לנשים, ואולי אף הוסיף עליהם את הברכה 'אשריהן'. זאת משום שהוא רצה דווקא לעודד את הנוהג המחמיר של הדרת נידות מבית הכנסת. מדוע אם כן הוסיף את המלים 'חומרא בעלמא היא'? מסתבר שהוא לא רצה לעוות לחלוטין את דבריו של רש"י. הוא הסתפק בנטילת העוקץ מתוך הדברים, כך שהשורה התחתונה נותרה כשהייתה, אבל הריח הנודף מהם הוחלף.

שינוי נוסף שחולל המעבד הוא הוספת עניין מגע הנידה בספר תורה. עניין זה אינו מופיע בספר האורה, ודברי התגובה שם אינם מתייחסים לחומרא זו. כנראה שהמעבד ניצל את ההזדמנות להוסיף חומרא נוספת, אשר סביר להניח שגם אליה רש"י היה מתנגד, אבל המעבד עצמו רצה לעודד.

שלב נוסף בהתפתחות העיבוד הזה נמצא בלקוטי הפרדס (ד ע"א):¹⁰

ויש נשים שנמנעות מלבא ומלכנס לבית הכנסת בעת נדוּתן **מלראות ספר תורה** ומליגע בספר. חומרא בעלמא הוא ומקום טהרה להן ויפה הן עשות. אשריהם **חלקן בעולם הזה ולעולם הבא**.

כאן התווספו למסורת שני מרכיבים חדשים – עצם ההסתכלות בספר תורה, והוספת ברכה לעולם הבא.

לסיכום – בנוסח המקורי של דבריו, רש"י הביע זלזול מסוים בנשים הנוהגות איסור בכניסה לבית הכנסת בעת נידותן. ספר הפרדס, כבר ברובד המקורי ביותר שלו, עימעם את הנימה הביקורתית בדבריו של רש"י ואף היטה אותם לכיוון של תמיכה במנהג המחמיר. אולם, עימעום זה נעשה באופן עדין ביותר, כך שהקורא בשני הנוסחים – המקורי והמעובד – כמעט שאינו מרגיש שיש כאן יותר מאשר שינויי נוסח רגילים.

¹⁰ וכן 'פסקי נידה שחברנו ושלקטנו', בכתב יד לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27129, דפים 1131-1136ב, בדף 1134א. זהו כתב יד איטלקי מן המאה הטי"ז, אשר מכיל גם מובאה מבריייתא דמסכת נידה (פורסמה בתוך S[olomon] Schechter, 'Jewish Literature in 1890', *JQR* O.S. 3 (1891), pp. 340-341; עידן דשא הלוי, ילקוט מדרשים, חלק שלישי, צפת תשס"ה, עמ' רכד-רכו). תודתי נתונה לד"ר עזרא שבט, אשר בירר את הסיגנטורה הנכונה של כתב היד (המופיעה בשיבוש אצל קורן [לעיל, הערה 2 שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת]), ואף העתיק עבורי את הפיסקה הרלבנטית. הוא הודיעני שהדברים נמצאים גם בכתב יד מקביל, בודפשט קאופמן A 89, עמודים 25-42.

דם טוהר - תוספת

הנקודה השנייה בה נמצא שינוי משמעותי בין הלכות נידה שבפרדס להלכות נידה שבשאר הספרים היא בנוגע לדין דם טוהר.¹¹ על פי דין התלמוד, הדם שזב מאישה בשבועות שלאחר הלידה שונה הוא באופן מהותי מדם הנידה. דם נידה הופך את האישה לנידה, ועליה להימנע ממגע פיזי עם בעלה. אך דם יולדת אינו יוצר שינוי כלשהוא במעמד האישה, והיא מותרת אף לקיים יחסי מין עם בעלה, כל עוד היא מוגדרת 'יולדת'.

בתקופה הבתר-גאוונית אנו מוצאים שלש גישות שונות לשאלת דם טוהר:

- א. דם טוהר טהור הוא לחלוטין.
- ב. דם טוהר מחייב את האישה לטבול, אך היא מותרת ביום למחרת.
- ג. דם טוהר דינו כדם נידה.

הגישה הראשונה, המטהרת, הייתה הרווחת בצרפת.¹² הגישה השלישית, האוסרת, נמצאת אצל הרי"ף ומקצת הגאונים, וכן בין חכמי אשכנז במאה הי"א.¹³ הגישה השנייה, שאיננה מתאימה לקטגוריות הלכתיות מוכרות (כלומר, האישה אינה נידה אך גם איננה טהורה), נמצאת במעשה הגאונים, כאשר המקור לדבריו הוא כנראה ספר והזהיר.¹⁴

רבים מן הדוגלים בשיטה המטהרת ראו את השיטה המחמירה כמסוכנת וחשודה במינות. הרמב"ם כינה את השיטה הזו טעות ודרך מינות ושיער שהמחמירים ינקו את שיטתם "מן הצדוקים".¹⁵ ר' ירוחם בן משולם קורא לו "מנהג בטעות הוא ומינות גדולה היא",¹⁶ וחותנו של ר' חיים אור זרוע העיד "כי בצרפת היו תופסים מינות ושטות להחמיר".¹⁷

¹¹ דב רבל, 'החלופים בין בני בבל ובין בני ארץ ישראל ומקורות ההלכה של הקראים', חורב א (תרצ"ד), עמ' 17; דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, ב, עמ' עו-עח; יצחק (אריק) זימר, 'ימי הטוהר של היולדת', עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 227; 220-239; Haym Soloveitchik, 'Olam ke-Minhago Noheg: Review Essay', *AJS Review* 23 (1998), p. 227; 220-239; ישראל מ' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 56-53.

¹² זימר, עמ' 229-231.

¹³ זימר, עמ' 221, 224, 230-231. השיטה האוסרת רווחה גם בין קהילות יהודיות בלתי-רבניות. ראו למשל לגבי יהודי אתיופיה: יוסי זיו, מנהגי טומאה וטהרה קדומים שרידי הלכות קדומות במנהגי טמאה וטהרה של יהודי אתיופיה, עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן תש"ס, עמ' 62-71.

¹⁴ זימר, עמ' 231. ראו לעיל, פרק ב, לגבי נוסח הלכות קצובות בכ"י ו. ראו עוד שפרבר, דרכה של הלכה (לעיל, הערה 2), עמ' 210-214.

¹⁵ רמב"ם, משנה תורה, הלכות איסורי ביאה, יא: טו.

¹⁶ זימר, עמ' 227; ספר תולדות אדם וחוה לר' ירוחם ב"ר משולם, ונציה שי"ג, נתיב כו, חלק ג, מהד' יאיר חזן, ירושלים תשס"ז, עמ' רמ.

¹⁷ זימר, עמ' 233, על פי כתב יד פרנקפורט 4^o של תשובות ר' חיים אור זרוע. במהדורה הנדפסת (גם במהדורה החדשה של מנחם אביטן, ירושלים תשס"ב) כתוב בטעות "היו תופסים מצות ושטות להחמיר".

יצחק זימר, במחקרו על ימי הטוהר של היולדת' ציין שני מקורות בלבד המעידים על קיום השיטה המחמירה בצרפת.¹⁸ מקור אחד הוא דברי ראב"ן הירחי על "מנהג צרפת ופרובינציי", בניגוד למנהג אניוב המיקל.¹⁹ המקור השני הוא הקטע הנידון בספר הפרדס.

הפיסקה הקריטית נמצאת בכל עדי הנוסח של ספר הפרדס העומדים לרשותינו – שני כתבי יד (מפ) ושבלי הלקט חלק ב. נוסח הדפוס הוא כדלהלן:

ויש מבני אדם הפרושים שאינן נוהגין כן, ולא משום איסור אלא הפרשה עושין לעצמן. ומנהגם אינו נראה לכמה בני אדם, דאין לחוש שמא תטעה. והירושלמי אומר בכל קודש לא תגע זה אשה שנאמר קדש ישראל (הפרדס, עמ' יא-יב).

נוסח הפיסקה דומה הוא מאד בכל עדי הנוסח,²⁰ למעט הנקודות הבאות:

א. בשבה"ל (לפי מהד' חסידה) נמצא שינוי קטן – 'שפורשין', במקום 'הפרושים'. אברהם גרוסמן הבין שמדובר בתואר מיוחד, 'פרוש', המיוחס כאן לר' שלמה בר שמשון, ושיש לו משמעות רוחנית רחבה.²¹ יצחק זימר חלק על זיהוי זה.²² לפי הנוסח של שבה"ל, אין המדובר בתואר כלל, אלא בפועל – יש כאלה שפורשים, ויש כאלה שאינם פורשים. אולם, הנוסח 'שפורשים' נמצא רק בשבה"ל, ומסתבר שהנוסח המקורי הוא 'הפרושים', שהוא אכן תואר. אולם, עדיין ספק בעיניי אם ניתן להסיק מכך מסקנות תרבותיות מרחיקות לכת. גם אם הם פרושים, ייתכן בהחלט שהם פרושים רק לדבר אחד. ייתכן ש'בני הפרושים' שבנוסח מפ משקף השתייכות קבוצתית כלשהי על בסיס התנהגות פרושית.

ב. 'ומנהגם אינו נראה לכמה בני אדם'. לפי הממצאים שהעלנו בפרק ב, יש להעדיף את הנוסח של כתב יד פ, שהוא הקרוב ביותר ל'פרדס המקורי', ולגרוס 'אינו נראה בעינינו'. יש כאן העדפה ברורה של הכותב נגד העמדה המחמירה. ממנו נוצר הנוסח של מ: בעיני אדם –

¹⁸ זימר, עמ' 230.

¹⁹ ספר המנהיג, מהד' יצחק רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' תקנו.

²⁰ פ (דף 163א): יש מבני הפרושים שאין כן ולא משו' איסור אלא הפרשה בעלמ' לעצמן בלא מנהגם אינו נרא' בעינינו דאין לחוש שמא תטעה.

מ (דף 99א): ויש מבני הפרושים שאינן נוהגין כן ולא משום איסור אלא הפרשה עושין לעצמן. ומנהגם אינו נראה בעיני אדם. דאין לחוש שמא תטעה. וירושלמי אמ' בכל קודש לא תגע זו אישה שני קודש ישר' ליי.

שבלי הלקט, חלק ב, עמ' 163: ויש בני אדם שפורשין ואינן נוהגין כן ולא משום איסור אלא הפרשה בעלמא ומנהגם אינו נראה בעיני בני אדם דאין לחוש שמא תטעה. וירוש' אומר בכל קודש לא תגע זה אישה שנאמר קדש ישראל לוי ראשית וגו'.

²¹ אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים עמ' 247, 334-336. קנרפוגל תמך בהבנתו של גרוסמן, מתוך בחינת ההקשר הרחב יותר של פרישות והחמרה אצל חכמי אשכנז הראשונים. ראו Ephraim Kanarfogel, *Peering Through the Lattices: Mystical, Magical and Pietistic Dimensions in the Tosafist Period*, Detroit 2000, p. 38, n. 38

²² זימר, עמ' 231, הערה 45.

והשינוי יוסבר בכך שהסופר עצמו לא התנגד למנהג. לפי נוסח הדפוס (ושבלי הלקט), שני הצדדים החולקים בעניין זה קרויים 'בני אדם' – אלה הפרושים, ואלה שאין המנהג נראה בעיניהם. וייתכן שכוונת המנסח להוסיף לגיטימציה לעמדת הפרושים.

ג. 'והירושלמי אומר בכל קדש לא תגע זה אשה שנאמר קדש ישראל'. המשפט אינו מופיע בכתב יד פ. מובאה כזאת אינה נמצאת בירושלמי, ורוב החוקרים מסכימים שהכוונה לברייתא דמסכת נידה.²³ הדרשה מופיעה באחד מן הנוסחים של הברייתא בלבד, בנוסח שונה במעט:²⁴ בכל קדש לא תגע, אין לה רשות לעלות למטתו של בעלה. ואין קדש אלא מטת בעלה. ואל המקדש לא תבא – אין לה רשות להכנס לבתי מדרשות ולבתי כנסיות. דרשה זו מובאת במספר מקורות נוספים בנוסח של ספר הפרדס. אחד מהם הוא מדרש לקח טוב:²⁵

והשוטים אשר באו וחדשו דתות מקרוב באו לא שערום אבותינו ז"ל וטעו לאמר בכל קדש לא תגע זה בעלה.
היא נמצאת גם במספר חיבורי הלכה איטלקיים – בספר תניא,²⁶ במחזורים כמנהג בני רומא, ובספר התדיר:²⁷

²³ בובר קיבל ידיעה זו מפיו של בער רטנר – שלמה בובר, ספר האורה, עמ' 117. ערנרייך הפנה לברייתא דמסכת נידה, אבל הוסיף הסבר אחר – 'והירושלמי אומר' פירושו שהירושלמים, דהיינו הקראים, אומרים כך. ראו ספר הפרדס, עמ' יא, הערה קמא ועמ' שנח-שנט. תא-שמע הציע שהכינוי 'ירושלמי' בא כאן משום שהברייתא הועתקה בסוף התלמוד הירושלמי – תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 55, הערה 64. ראו גם ישראל תא-שמע, 'מדרש לקח טוב – רקעו ואופיו, כנסת מחקרים ג, ירושלים תשס"ו, עמ' 274, שם הוא קבע ש"הכוונה היא ליספר ירושלמי הנודע שרווח בין האשכנזים הקדמונים, ומקורו ככל הנראה בדום איטליה. יש להניח אפוא שמנהג הלכה זה, והדרשה שביסודו, מקורם בהלכות ארץ ישראל, ומשם נתפשט המנהג לביזנטיון וממנה לאשכנז." ראו גם יעקב זוסמן, 'פרקי ירושלמי', מחקרי תלמוד ב (תשנ"ג), עמ' 252-255.

²⁴ חיים מאיר הורוויץ הלוי (מהדיר), תוספתא עתיקתא, פראנקפורט תר"ן, ברייתא דמסכת נדה, עמ' 30-33. המשפט הזה נמצא במקור אחד בלבד, כתב יד שהשתמש בו הורוויץ ומאז נעלם – ראו תיאורו שם, עמ' 39; זוסמן, פרקי ירושלמי, עמ' 253, הערה 187. חלוקים החוקרים האם לראות את הברייתא כשיקוף מאוחר של שיטות טהרה מחמירות שקיימות היו ביהדות בית שני, או שמא תוצר של מפגש עם תרבויות זרות. אין כמוכן סתירה מוכרחת בין שתי הגישות, שכן ייתכן שהחיבור מאוחר אך מכיל מקורות קדומים. לגישה הראשונה ראו למשל מנחם י" כהנא, ספרי זוטא לדברים, ירושלים תשס"ג, עמ' 372, הערה 26. לגישה השנייה, ראו Eliezer Diamond, *Holy Men and Hunger Artists: Fasting and Asceticism in Rabbinic Culture*, Oxford 2004, p.132.

²⁵ טוביה בן אלעזר, מדרש לקח טוב המכונה פסיקתא זוטרתא, מהד' שלמה בובר, וילנה תר"ם, פרשת תזריע, עמ' 68-69 - צוטט בידי ערנרייך, הפרדס, עמ' יא, הערה קמא; תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 54; זימר, עמ' 225.

²⁶ בספר תניא שלפנינו ליתא, אבל הוא הובא אצל מהרי"ק, שורש קמד (מהד' שמואל ברוך הכהן דויטש ואליקים שלזינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' רצא; המהדירים הוסיפו הפניה – 'בתניא הוצאת הורוויץ [צל"ח]', ואינני יודע מה פתרון ראשי תיבות אלו): 'שכתבת (כלומר, הוא מסתמך על ידיעה שקיבל מן השואל, ר' יוסף) שפסקני אחד אשר נקרא תניא כתב שאפשר שהראשונות שהחמירו על כך בקעה מצאו וגדרו בה גדר... וגם כתבת דהלועזים עושים כל עניניהם על פיו של אותו הפוסק'. ראו Jeffrey R. Woolf, 'The Authority of Custom in the Responsa of R. Joseph Colon (Maharik)',

Diné Israel 19 (1997-1998), pp. 69-71

ואחר ספירת שבעה נקיים הרי היא ראויה לטבול ומותרת לבעלה. אלא שיש מקומות שנהגו לנהוג בה טומאה כל ימי טוהר שהם ל"ג לזכר ול"ג לנקבה, וסומכין על הכתוב שנאמר בכל קודש לא תגע ודורשין אותו על בעלה שנאמר קודש ישראל לה' ראשית תבואתו. ואפשר שהראשונים אשר הנהיגו בה כן מצאו בקעה וגדרו בה גדר. מסתבר שתפוצת הדרשה הייתה בעיקר באיטליה וביזנטיון. גם שם היא לא זכתה לתמיכה בלתי מסוייגת, אך היא הוזכרה שוב ושוב.

בליקוטי הפרדס לא מצינו דרשה דומה. אך ההלכה המובאת שם עולה בקנה אחד עם הגישה האוסרת דם טוהר.²⁹ לגבי יולדת זכר כתוב:³⁰

ואחר אילו ז' ימים אם אינה רואה דם, תמיד תבדוק עצמה בתוך שלשים ושלשת ימי שהיא צריכה לישב ולשמור כמו שני' תשב בדמי טהרה... ועד שאינה טהורה כדן תורה אסור לשמש.

ובדומה לכך לגבי יולדת נקבה:³¹

דזה וטמא' נקראת והיא צריכ' לשמור ולישב עצמ' תמיד ששים וששת ימים. ובתוך ס"ו ימים אם אינה רואה תמיד תבדוק עצמה יום ולילה עד שהיא טהורה, שני' תשב על דמי טהרה.

לסיכום – עורך ספר הפרדס הוסיף בתוך הלכות נידה של רש"י פיסקה זרה, המזכירה מנהג לטמא אשה יולדת כאילו הייתה נידה. הוא דחה מנהג זה, אבל לא בשתי ידיים. סופרים מאוחרים יותר שינו את לשון הפיסקה על מנת שתתמוך יותר בעמדה המחמירה. הם גם הוסיפו לה מקור הנובע מברייתא דמסכת נידה. עמדה מחמירה זו, והדרשה מברייתא דמסכת נידה, מוכרות היו באיטליה בימי הביניים, אך אין אנו מוצאים אותן כמעט בשום מרכז יהודי אחר בתקופה זו.

ברכת בתולים - השמטה

גם במבנה הפרק נבדל ספר הפרדס מאחיו דבי רש"י. חטיבת הלכות נידה מסתיימת בפרדס עם הלכה בנוגע לפטור חתן מקריאת שמע. בשאר הספרים בא כאן דיון אודות ברכת בתולים, ולאחר מכן דינים לגבי קידושין על ידי שליח.³² אמנם, גם בין עדי הנוסח של הפרדס שורר חוסר אחידות בסיום

²⁷ ישראל צבי פיינטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 71-72.

²⁸ ספר התדיר, עמ' רפ. ראו תא-שמע, כנסת מחקרים ג, עמ' 117, הערה 69.

²⁹ והעיר על כך תא-שמע, הלכה מנהג ומציאות באשכנז, ירושלים תש"ס, עמ' 285.

³⁰ ליקוטי הפרדס, דף ג ע"ג.

³¹ שם, דף ג ע"ד.

³² האורה סוף סימן ב, וסימנים ג-ד (עמ' 178); מחזור ויטרי סימנים תסו-תסז (עמ' 586).

ההלכות. בכתבי היד **מפ**,³³ החטיבה מסתיימת בדברים שצויינו לעיל, "אבל קריאת שמע של שחרית וערבית חייב".³⁴ בשבלי הלקט,³⁵ שם מובאות כל "הלכות נידה לרבינו שלמה" כחטיבה מוגדרת, נוספו שני פסקים – "נדה שעברו עליה כל ימיה אלא שלא טבלה", "ועל שאינן טובלות בימות החורף". ובפרדס הנדפס באים כאן שני פסקים ארוכים. האחד, בענין יולדת, מקורו בספר והזהיר והוא מובא בספר מעשה הגאונים.³⁶ השני, פסק של רב יהודאי גאון, לא נמצא באף מקור נוסף.³⁷ לא ברור כיצד יש להתייחס לערבובייה זו, וייתכן שיש ללמוד ממנה שהפסקים הנוספים – הן בפרדס הנדפס והן בשבלי הלקט – אינם מקוריים בספר הפרדס.

בספר איסור והיתר ומקבילותיו, מופיעה לאחר דין קריאת שמע פסקה אודות ברכת 'אשר צג אגוז':³⁸

הרואה דם בתולים אומר 'ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר צג אגוז בגן עדן שושנת העמקים בל ימשול זר במעי חתום. על כן אילת אהבים זרע קודש שמרה בטרהרה וחוק לא הפירה. ברוך אתה ה' הבוחר באברהם ובזרעו אחריו מקדש בני ישראל. בליקוטי הפרדס, לאחר מובאה מתוך מדרש לקח טוב, נמצא נוסח דומה:³⁹

ברכת בתולים לברך החתן בליל זיווגו עם הכלה ואומר כך: ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם אשר צג אגוז בגן עדן ואל ימשול זר במעין חתום. על כן איילת אהבים ויעלת חן דדיה ירווך בכל עת באהבתה תשגה תמיד וזרע קדושים תן לה בשמחה ובטהרה חוק לא הופרה. ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם הבוחר באברהם אבינו ובזרעו אחריו. ויש אומ' שצריך לברך שהחיינו.

טרם התבררו לגמרי תולדותיה של דעיכת הברכה הזאת.⁴⁰ ברור שהיא הייתה רווחת בצפון אירופה, לא רק בזמנו של רש"י אלא גם מספר דורות מאוחר יותר.⁴¹ עם זאת, קמו לה מתנגדים – החר"ק

³³ בכ"י ו סדר הדברים שונה, אבל בכל מקרה הפסקה בעניין ברכת בתולים אינה מופיעה. דפים 268-269 מכילים את הדינים המופיעים בספר הפרדס בעמ' יב-יד – עד המלים 'אבל בקריית שמע של שחרית וערבית חייב' – ומשם ואילך מועתקים דינים המופיעים בספר הפרדס בעמודים פג-פז.

³⁴ בכ"י מ מופיע לאחר מכן ציטוט מתוך הרי"ף – "נידה דאורייתא לרבי יצחק פאסי". אותה המובאה נמצאת בסוף הלכות נידה בליקוטי הפרדס, כ"י פרנקפורט, דף 229ב.

³⁵ שבלי הלקט חלק ב, מהד' מ' חסידה, עמ' 165.

³⁶ הוא מועתק בכ"י מ בנפרד מההלכות נידה, דפים א263-א264.

³⁷ ראו מאמרו של אפטוביצר - V. Aptowitzer, 'Deux Consultations des Gueonim', *REJ* 57 (1909), pp. 245-252.

³⁸ האורה, חלק ב, עמ' 178. בענין ברכת הבתולים, ראו ישראל תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, עמ' 181-187; Ruth Langer, 'The Birkat Betulim: A Study of the Jewish Celebration of Bridal Virginity', *PAAJR* 61 (1995), pp. 53-84; ענת קוטנר, 'ברכת אשר צג: גלגולי ברכה שנעלמה', גרנות ג (תשס"ג), עמ' 179-187.

³⁹ ליקוטי הפרדס, דף ב ע"א.

⁴⁰ לנגר, עמ' 85.

⁴¹ ראו מאמרה של קוטנר.

שבהם הלא הוא הרמב"ם.⁴² ייתכן שהשמטת הברכה מתוך 'הלכות נידה' נעשתה בידי מאן דהוא אשר נמנה גם הוא על מתנגדי הברכה.

לסיכום – ברכת בתולים נשמטה מספר הפרדס, וייתכן שיש לראות בכך תוצאה של התנגדות לאמירת הברכה.

הילכות טריפות לרבינו שלמה

פרק ארוך זה מכיל פיסקאות רבות הנמצאות במקורות מקבילים – בעיקר, בספר איסור והיתר (ומקבילותיו – ספר האורה חלק ב וסידור רש"י) ובמעשה הגאונים. הפרק מצוי לפנינו בפרדס בשלשה כתבי יד – **מנפ** – ובאופן חלקי בשני קטעי גניזה (ג¹ג²). אשר על כן, הוא מאפשר בדיקה מדוקדקת למדי של שינויי הנוסח האופייניים לפרדס. רבים מן השינויים האלה סגנוניים הם, ולא נתעכב עליהם באופן פרטני. אולם, לעתים השינוי משקף הבדל הלכתי.

כך אנו מוצאים בפיסקה הבאה:

והלב⁴³ בין שצלאו בין שבישלו בין תלוש בין מחובר⁴⁴ **ובלבד שלא יהא הנקב שמעל הלב פתוח אלא סתום וסגור**⁴⁵ וזורקו והשאר מותר משום דלב מישע שיע ולא פליט ממנו⁴⁶ כשאינו פתוח הלב כלל⁴⁷ כדאמר (חולין ח, ג) הלב קורעו ומוציא את דמו⁴⁸ לא קרעו קורעו לאחר בישולו⁴⁹ ומותר.⁵⁰ **אבל הוה הלב פתוח מלמעלה במקום קנה הלב במקום תלישתו ובישלו עם הדם שבתוכו אסור לפי שהדם יוצא דרך הנקב ואוסר כל המאכל אם אין**⁵¹ **ששים כנגד הלב עצמו לשער בו (הפרדס, עמ' קנג).**

⁴² לכך הוקדש מאמרו של תא-שמע.

⁴³ השוו איסור והיתר סימן סא = האורה ח"ב סימן עג, תשובות רש"י, סימן קלט (והובא בראבי"ה, חולין, סימן אלף וקיי"ב; אור זרוע ח"א סימן תסד; מרדכי חולין תרצט); מעשה הגאונים סימן א. בפרדס, זהו החלק האחרון מתשובה של ר' יצחק בר יהודה – 'ועל הכבד כך הוא דינו' (עמ' קנב) – אשר נמצאת בשלמותה בתשובות חכמי צרפת ולותיר סימן עא. הובא מתוך הפרדס בשבלי הלקט ח"ב, סימן טו, עמ' סד ובכתב יד וטיקן 45, דף 91.

⁴⁴ בין מחובר – פ ליתא.

⁴⁵ פ נ': בין דבוק במקומו. בין מחובר... סתום וסגור - איסור והיתר סימן סא (וסימן סט); האורה ח"ב, סימן עג; תשובות חכמי צרפת ולותיר סימן עא: בין דבוק.

⁴⁶ מ, שבה"ל: מיניה. כתב יד וטיקן 45: מינה.

⁴⁷ ממנו כשאינו פתוח הלב כלל – ליתא במקבילות (איסור והיתר, האורה, מעשה הגאונים, תחצו"ל).

⁴⁸ הלב קורעו... דמו – פ ליתא. וכן ליתא באו"ה ותחצו"ל.

⁴⁹ קורעו לאחר בישולו – פ: לא בשלו.

⁵⁰ עד כאן במקבילות. וראה על כך הערת המהדיר, שבלי הלקט ח"ב, עמ' סד, הערה 3.

⁵¹ פ: יש.

כל עצמו של החילוק בין נקב שמעל הלב לנקב בכל מקום אחר בלב אינו מצוי בשלל המקורות המקבילים.⁵²

פירוש התפילות לרבינו שלמה

הפרק אודות פירוש התפילה בספר הפרדס מקביל לקטעים שונים הנמצאים במחזור ויטרי ובסידור רש"י.⁵³ לעיתים קרובות, הנוסח בספר הפרדס שונה מן המקבילות בחסר וביתר. אולם, אפשרות בדיקת הנוסח של הפרק מוגבלת, משום שהפירוש נמצא רק באחד מכתבי היד של הפרדס, כתב יד פ. ייתכן שמבחר רחב יותר של עדי נוסח היה מבטל חלק מן השינויים הללו משום שהם נמצאים רק בשתי מקורות. אבל בהעדר עדי נוסח נוספים, אין לנו אלא לומר את דברינו ולהוסיף להם הסתייגות זו.

סיגנון הכותרות

בפירושי התפילה מבית מדרשו של רש"י נמצאים לעיתים כותרות ופתיחות לפסקאות מסוימות. בספר הפרדס, חלק מן הכותרות הללו מקבלות מידה נוספת של חגיגות. לדוגמא:

גדולים הם מעשי אבותינו ז"ל, שהוגדלו⁵⁴ בזאת שיש בה גדולות ונוראות אלהינו. בא והבן במאמריה⁵⁵ גם בפירושיה ובתיקוניה, ושימיה לפניך⁵⁶ בעת תפילתך ואז אתה בכוונה עליה. כל התיבות שבאבות⁵⁷ אע"פ שנראין מעניינין הרבה, כולן על יסוד הוקבעו ועניין אחד לכולנה⁵⁸ (ספר הפרדס, עמ' רצח).

ואילו במחזור ויטרי הדברים פשוטים הרבה יותר:⁵⁹

והבא להרגיל את דעתו פן ישגה בכוונתה יסביר את לבו בכינוי תיבותיה ובפירוש מטבע שלה בכל שעה שאומרה בתפילה אז יצא ידי חובתו. כולה מעין פתיחה נוסדה אע"פ שהתיבות נראות של פרקים, ועניין כולם על יסוד אחד הוקבעו ועניין אחד לכולנה.

⁵² ייתכן שחילוק דומה נמצא בהגהות שערי דורא, סימן כז, ס"ק ב מכתב יד: "י"ל דשייך לחלק בין קנה לפנים או פי קנה לחוץ...".

⁵³ ראו דבריו של תא-שמע אודות פרק זה – התפילה האשכנזית הקדומה, עמ' 42-40. הוא אינו קובע מסמרות בשאלה האם צורת הדברים בספר הפרדס מקורית לעומת המקבילות. בובר בהערותיו לסידור רש"י מניח בעקביות שנוסח הפרדס תנייני, ואילו אריה גולדשמידט, המהדיר של מחזור ויטרי, מניח כנראה את ההיפך. ראו במהדורתו, עמ' כח, הערה 1: 'כל הסימן מקורו בפרדס'.

⁵⁴ כ"י פ: שהורגלו בתפילה.

⁵⁵ פ: באמירתה. השוו ספר יצירה א, ד: הבן בחכמה וחכם בבינה.

⁵⁶ ושימיה לפניך – פ: לפיכך כל כך.

⁵⁷ כ"ה פ. ד: שבאות.

⁵⁸ כ"ה פ. ד: לכולן.

⁵⁹ מחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' כח.

הנשמה והגוף בזמן השינה - תוספת

סוג אחר של שינויים הם דיונים ארוכים החסרים במקבילות, בנושאים הנראים מעט מוזרים או בלתי קשורים לעניין. כך, למשל, בהסברו לנוסח 'אמת ואמונה', ספר הפרדס מוסיף דיון ארוך אודות 'אותם שמאחרים להקיץ משנתם' (עמ' שג):⁶⁰

ולפיכך כשמצטער הישן בכלום עניין מיד הוא מרגיש וחוזרת אליו באותה באותה השעה והוא עומד ומבין ושומע ורואה, שכבר הקב"ה צוה לו שתחזור אליו מיד כשהגוף מצטער. ואותם שמאחרים להקיץ משנתם אע"פ שאתה מצערם והורגם אל תתמה למה אינה חוזרת מיד קודם שיהרג, לפי שכך נגזרה גזירה למות בעניין זה, אעפ"כ היא חוזרת לאחר הריגה, ועל כן הוא מפרכס. אלא שאינו מוצא מקום בנייה כי ביתה נהרסה ובכלות הרוח מן הדם נשאר הגוף בלא נשמה. ולפי מעשה דרכי הגוף הנשמה אתו לשומו – אם פעל טובה הנה הוא מתקיים עד בוא גבורות אלהינו ובונה הרוס והיא חוזרת למקומה כאשר עושה באמנה אתו...

מאה ברכות וטהרת הידיים - תוספת

קטע אחר שהתווסף בספר הפרדס נוגע לדין מאה ברכות. רשימת מאה ברכות, עם מבוא המבוסס על סדר רב עמרם גאון, נמצאת בראש סידור רש"י ומחזור ויטרי. אותה הפתיחה הועתקה בספר הפרדס, אלא ששם התווסף הקטע הבא:⁶¹

ומשום שהידיים⁶² עסקניות הם ומכל דבר הן⁶³ מלוכלכות והן בכל שעה לפני⁶⁴ האדם וקרא כתיב 'לא יראה בך ערות דבר' לפיכך צריך לנטלם ולנקותם מכל טינוף כדי שאם יביט בהם לא יראה[ה] ערות דבר.⁶⁵ 'והיה מחניך קדוש כי עם קדוש אתה ליי אלהיך ובך בחר יי וגוי אם תקדש עצמך⁶⁶ מכל חילול וטינוף להיות נקי וטהור לפניו אז בחר בך ובתפילתך שהוא קדוש ומשרתיו קדושים וישראל שבגלות שאינן⁶⁷ יכולין להגיע לכל⁶⁸ זה מה יעשו, ולמנוע⁶⁹ עצמן שלא ללמוד ושלא לברך⁷⁰ אי אפשר דאם כן למה⁷¹ נבראו ומוטב להן שיתנו דין על טהרה ונקיות שאינן יכולין לעשות ואל יתבטלו מתלמוד⁷² תורה⁷³ ומן הברכות (עמ' שיח).

⁶⁰ ישראל תא-שמע, הנגלה שבנסתר, תל-אביב 2001, עמ' 37-38; אריה גולדשמידט, מחזור ויטרי לרבינו שמחה מויטרי, ירושלים תשס"ד, עמ' 38.

⁶¹ העיר על כך נחמיה רפל, מקורה של ההלכה 'לברך בכל יום מאה ברכות' והשתלשלותה, עבודת גמר, טורו קולג', ירושלים תשנ"ז, עמ' 87-88.

⁶² כ"י מ: שידים.

⁶³ כ"י מ: הם. וכן להלן.

⁶⁴ כ"י פ: לעיני.

⁶⁵ לפיכך צריך... ערות דבר – כ"ה בכ"י פ. בדמ נשמת מחמת הדומות.

⁶⁶ ד נ': להיות.

⁶⁷ כ"ה בכ"י מ.פ. ד: אינן.

⁶⁸ כ"י מ: בכל.

⁶⁹ כ"ה בכ"י מ.פ. ד: למנוע.

⁷⁰ כ"י מ: שלא לברך ושלא ללמוד.

תוספת זו מבטאת רגישות מוגברת לענייני טהרה, אשר מלמדת אולי על אחד המרכיבים בתפיסת עולמו של עורך הפרדס'.

פטום הקטורת, אין כאלהינו ופרקי אבות - שינוי

בתוך פירוש תפילות לרבינו שלמה נמצא דיון אודות ההזדמנויות השונות בתפילה בהן ראוי לומר קדיש:

כשהציבור אומרים פסוק או משנה צריך לומר קדיש מיד אחריהם. ולפיכך אומר קדיש אחר פסוקי דזימרה ואחר קדושה ואחר תפלה במנחה, ואף לאחר משנה כגון במה מדליקין ואבות (הפרדס, עמ' שא).

מנהג לימוד מסכת אבות בשבת (בהזדמנות זאת או אחרת) ידוע מימות הגאונים, ולכן אין זה מפתיע שהוא מופיע כאן.⁷⁴ אולם מסתבר שהנוסח הזה ייחודי הוא למהדורת הדפוס של ספר הפרדס. בסידור רש"י אנו מוצאים:

ואף לאחר משנה כמו במה מדליקין ואין כאלהינו ופטום הקטורת וכן בשבת לאחר שקראו בתורה (סידור רש"י, סימן תיט).

בכתב יד פ (דף 165ב) כתוב רק:

ואף לאחר משנה כגון במה מדליקין ואין כאלהינו

ובליקוטי הפרדס (ח ע"א):

כגון במה מדליקין ואבות ואין כאלהינו

אנו רואים שבשלב ראשון נשמט איזכור 'פטום הקטורת'. בשלב שני, המיוצג בליקוטי הפרדס ובד, התווספה אמירת 'פרקי אבות'. בשלב השלישי, הנמצא בדפוס בלבד, גם 'אין כאלהינו' נפל.

לפי מנהג צרפת, אמרו 'פיטום הקטורת' בכל יום, בוקר וערב.⁷⁵ אולם מסתבר שלא נהגו כך בכל המקומות.⁷⁶ לפי סדר רב עמרם גאון (בנוסח שלפנינו!), אומרים 'אין כאלהינו' בסיום התפילה בכל יום, וכך נפסק על פיו בסידור רש"י.⁷⁷ אולם, בהלכות חול המועד במחזור ויטרי כתוב:⁷⁸

⁷¹ כ"ה בכ"י מ.פ. ד: לא.

⁷² כ"ה בכ"י מ. ד: מדברי. פ: מלימוד.

⁷³ פ ליתא.

⁷⁴ שמעון שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות ונספחים, ירושלים תשס"ד, עמ' 261-262.

⁷⁵ סידור רש"י, סימן ד; מחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' ו. ראו מאיר רפלד, 'ר' יצחק קלויבר – הנהגותיו, מורשתו ומסביב לה', בתוך: דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, ח, ירושלים תשס"ז, עמ' קפו-קפח.

⁷⁶ כלבו סימן לח, מהד' דוד אברהם, כרך ב, ירושלים תש"ן, עמ' רכג: 'נהגו במקצת מקומות לומר בכל יום פטום הקטורת, ומנהג יפה הוא'. ראו רפלד, עמ' קפז, הערה 22.

⁷⁷ סדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, עמ' לט; סידור רש"י, סימן ד.

⁷⁸ מחזור ויטרי, מהד' הורוביץ, עמ' 445. על שתירה זו העיר ישראל יעקב סטל, ספר קושיות, ירושלים תשס"ז, סימן קיב, עמ' פט, הערה 591.

ת'. קדיש כו'. שלא תקנו לומי אין כאלהינו אלא ביום שאין אומי י"ח ברכות ובא אין כאלהינו להשלים הי"ח, כאשר פי' רב עמרם גאון בתחילת המחזור שלו. נ"ל יקר.
מכל מקום, מסתבר שבצרפת לא אמרו 'אין כאלהינו' בכל יום, אלא רק בשבתות וימים טובים.⁷⁹

לגבי פרקי אבות, רווחו מנהגים שונים לגבי אמירתו – באיזה שלב ביום השבת, ובמשך איזו תקופה בשנה.⁸⁰ קשה להסיק מסקנות לגבי המנהג המשתקף מהכללתו בנוסח ד' כאן.

שבת הגדול - תוספת

ידועה השאלה מדוע נקראת השבת שלפני פסח שבת הגדול. תשובה אחת נמצאת בספר 'איסור והיתר' לרש"י, בשמו של ר' אברהם נ"ע – על שם הניסים שנעשו לישראל במצרים באותה שבת.⁸¹ טעם אחר מוסף עליו בספר הפרדס (עמ' שמג), בשמו של ר' יצחק יוסקונטינו מארץ הגר.⁸² הטעם שהוא נותן מתמקד בכך שהקהל נשאר בשבת זו בתוך בית הכנסת זמן ארוך והוא 'נראה בעיניהם היום גדול וארוך יותר מדאי מיום אחר'. בנוסח המוכר מן הדפוס, כתוב רק 'שמאחרים העם בשבת שלפני הפסח בבית הכנסת עד שדורשים שם הילכות ביעור חמץ...', אולם בפ' ושבלי הלקט (סימן רה) הנוסח הוא: '...בבית הכנסת לשמוע הדרשה עד לאחר חצות סמוך למנחה עד שדורשים שם...'.⁸³ זהו האיזכור הראשון של דרשה לשבת הגדול.⁸⁴ חשוב לציין שהנוסח בכתב יד פ' מקורי יותר, ונוסח דמ' מקורו כנראה בטעות מחמת הדומות (עד...עד).

שינוי נוסף בקטע הזה הטומן בחובו עניין חשוב של מנהג מופיע בסוף דבריו של ר' אברהם. לפי הנוסח של ספרי דבי רש"י, הקטע מסתיים:
לפיכך נקרא שבת הגדול שבת שלפני הפסח.
אולם, בכתב יד פ' ובשבלי הלקט כתוב:
לפיכך נקרא שבת הגדול, וכך נהגו העם לקרוא לשבתות שלש רגלים.
אלא שבד' משפט זה השתבש:

⁷⁹ מחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' ה, רח.

⁸⁰ ראו שרביט, שם; גדליה אבערלאנדער, 'מנהג אמירת ולימוד "פרקי אבות" בשבתות הקיץ, אור ישראל מד (תשס"ו), עמ' קנו-קעד.

⁸¹ איסור והיתר, סימן נו; האורה ח"ב, סימן סב; סידור רש"י סימן שנב; מחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' שעח; וכן בליקוטים מספרי דבי רש"י, כתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים, רביניקה 1475 דף 385: "שבת הגדול שלפני הפסח... ועל שום הנס הזאת נקרא שבת הגדול. ואמ' ר' אברהם היכן נקרא חמדה שבת ויכל אלהים תרגם הירוש' וחמיד ייי ביומא שביעאה."

⁸² לנסינות לזיהוי חכם זה, ראו שמואל הכהן וינגרטן, 'זהויה של משפחת גרים באונגריה במאה העשירית לאלף הרביעי', המעין ט, ד (תשכ"ט), עמ' 39-35; אברהם נפתלי צבי רות, 'יהדות הונגריה בספרות ההלכה מהמאה הי"א והי"ב', תלפיות ט, ג-ד (תש"ל), עמ' 846-845; אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ס, עמ' 226.

⁸³ ראו שמחה עמנואל, רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, ירושלים תשס"ו, עמ' 42, הערה 164.

⁸⁴ עמנואל, שם, עמ' 43-42.

לפיכך נקרא שבת הגדול של⁸⁵ הפסח וכן נהגו לקרות שבת הגדול.

משפט זה חסר מובן לחלוטין, וברור שהוא אינו משקף את הנוסח המקורי של 'איסור והיתר' אלא את הנוסח המעובד של כתב יד פ.

כפי שהעיר כבר אפטוביצר,⁸⁶ המנהג לקרוא לשבת שלפני שלש הרגלים 'שבת הגדול' ידוע רק מאיטליה.⁸⁷ מסתבר שכתב יד פ משקף מקום אשר נקט במנהג זה, ואילו דמ משקפים קהילות אשר לא הכירו מנהג כזה, ולכן הם שיבשו את הדברים.

הלכות פסח

כוס חמישי - תוספת

התלמוד מזכיר כוס חמישית בסדר ליל פסח – 'חמישי גומר עליו את ההלל ואומר עליו הלל הגדול'.⁸⁸ ואולם, רש"י מחק את המילה 'חמישי' והכניס במקומו 'רביעי', ורשב"ם בעקבותיו.⁸⁹ מחוץ לאשכנז מסתבר שהמשיכו להתיר שתיית כוס חמישי, וכך מופיע במחזורי רומא ורומניא – 'ואם רוצה לשתות כוס חמישי'.⁹⁰ בהלכות פסח שבספרי ההלכה של רש"י כבר מצינו שאין לשתות כוס חמישי. אולם, ספר הפרדס⁹¹ הוסיף עליהם אמירה נחרצת: 'אין לנו כוס חמישי!'

חומץ בחרוסת - תוספת

אביי קבע (פסחים קטז ע"א) שאת החרוסת 'צריך לקהוייה וצריך לסמוכיה'. מנהגים שונים התעוררו במהלך הדורות ובמקומות שונים לגבי הרכיבים המדויקים שיש להכניס לחרוסת. בספר איסור והיתר לרש"י (סימן לח) נאמר 'ואף צריך לתת בו דברי קיהוי זכר לתפוח שנאמר תחת התפוח עוררתיד'. ספר

⁸⁵ מ: שלפני.

⁸⁶ ראו V. Aptowitzer, 'Zu Raschi's Pardes', *ZfHB* 20 (1917), pp. 14-15.

⁸⁷ אפטוביצר מסתמך על יצחק אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם יהושע עמיר, תל-אביב תשל"ב, עמ' 163, ומפנה לדברי ר' שלמה בן היתום, פירוש למסכת משקין, מהד' צבי פרץ חיות, ברלין תר"ע, עמ' 15 (אפטוביצר העיר על הקשר בין המקורות כבר בדברי הביקורת שלו על מהדורת הפירוש, *MGWJ* 56 [1912], p. 499). מצאנו עוד מקור (ביזנטי?) הקורא לשבת שלפני שבועות שבת הגדול. ראו 'זולת לשבת הגדול של שבועות' שפורסם בידי שמעון ברנשטיין, 'פיוטים ופייטנים חדשים מהתקופה הביזנטינית', חורב ה (תרצ"ט), עמ' 114 (מוזכר אצל עקיבא בן-עזרא, 'מקורות השם "שבת הגדול"', שנה בשנה תשמ"ב, עמ' 277, הערה 28).

⁸⁸ לעניין כוס חמישי, ראו מנחם מ' כשר, הגדה שלמה, ירושלים תשכ"ז, עמ' קסא-קעח.

⁸⁹ רש"י פסחים קיח ע"א, ד"ה ה"ג; רשב"ם שם, קיז ע"ב, ד"ה ה"ג.

⁹⁰ דניאל גולדשמידט, הגדה של פסח – מקורותיה ותולדותיה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 66, הערה 25. על הנוהג באיטליה, ראו גם Leon J. Weinberger, 'On the Provenance of Benjamin B. Samuel Quštani', *JQR* 68 (1977), pp. 48-49.

עזרא פליישר, 'אזהרות לר' בנימן (בן שמואל) פייטן', קבץ על יד יא, א (תשמ"ה), עמ' 32-33.

⁹¹ חלק זה חסר בד, אבל מופיע בכתבי היד מ. לנוסח המקורי שאינו כולל משפט זה, ראו איסור והיתר, סימן לא.

הפרדס מוסיף 'קיהוי – כגון חומץ'.⁹² הוספת חומץ לחרוסת מוזכרת במקורות רבים, ביניהם תוספות לפסחים שם: 'ובשעת אכילה מקלשין אותו ביין וחומץ'.⁹³

המצה הפרוסה - תוספת

מנהג אשכנז הוא שמניחים בליל הסדר שלש מצות, כאשר אחת מהן נחצית ב'חץ' ונותרים שניים שלמים. מנהג זה עורר את השאלה מה לעשות בכל אחת מן המצות, שכן בעקרון יש צורך בשניים בלבד.⁹⁴ רש"י בפירושו לפסחים הציע פתרון – לברך 'המוציא' על שתי השלמות, ויעל אכילת מצה' על הפרוסה.⁹⁵ פתרון זה משתקף גם בספר איסור והיתר (סימן לט):

ומברך המוציא על המצה שלמה העליונה ובוצע ואינו אוכל עד שיבצע מן הפרוסה שתחתיה ומברך אשר קדשנו במצותיו וצונו על אכילת מצה.

אולם, בספר הפרדס נוסף כאן משפט:

ואומר המוציא על המצ' השלימה העליונה ועל הפרוסה משום לחם משנה, וכדרכו של עני שאין כל לחמיו שלמין. ולפי שברכת המוציא תדורה מברכין אותה על השלימה. ובוצע ואינו אוכל עד שיבצוע מן הפרוסה שתחתיה. (הפרדס, עמ' נב)

המנהג המתואר כאן הוא שמברכים 'המוציא' על אחת השלמות ועל הפרוסה, ולא כפי שמתואר בפירוש רש"י.

הסבר האפיקומן – העברת מקום

לקראת סוף הלכות פסח מתרחשת תופעה טקסטואלית מעניינת בספר הפרדס, אשר מתקיימת בכל עדי הנוסח שלו (ג'דמפ) ומבדילה אותם מן המקורות המקבילים. בתוך הלכות פסח "וגם זה דרך ארוכה" נכנס קטע מפירוש רש"י להגדה:

א. כך אין מפטירין אחר המצה השמורה לשם מצוה, שאינו אומר הביאו מיני מאכל בקינוח הסעודה

ב. פירוש ר' קלונימוס איש רומי, אף אתה אמור לו כהילכות הפסח... ד"א בלשון יון אפיקומין כלום שום דבר אין מפטירין גרסינן ולא גרסינן [ואין].⁹⁶

ג. ועל כורחינו אנו מברכין על אכילת מצה...

⁹² הפרדס, עמ' נ, וכן הוא בכתבי היד מ.פ.

⁹³ תוסי' פסחים קטז ע"א ד"ה צריך; רמב"ם, משנה תורה, הלכות חמץ ומצה ז, י; מרדכי יהודה ליב זק"ש, פירושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו, ירושלים תשט"ז, עמ' קנג; הגדה שלמה, עמ' 64-62; אנציקלופדיה תלמודית, ערך חרסת, כרך יז, ירושלים תשמ"ג, עמ' תצב, הערה 100, 106, 110.

⁹⁴ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 260-270.

⁹⁵ רש"י, פסחים קטז ע"א, ד"ה אף כאן; הגדה שלמה, עמ' 154-157.

⁹⁶ 'ואין' – על פי כ"י מ.

פיסקה ג הינה ההמשך הישיר של פיסקה א, והדברים נמצאים ברצף הזה בשאר ספרי דבי רש"י.⁹⁷
ואילו פיסקה ב נמצאת בכולם בתוך "פירושי אגדה של פסח".⁹⁸

ברור שדבריו של ר' קלונימוס הובאו בפרדס אגב הדיון ההלכתי על האפיקומן. אלא ש"פירושי אגדה של פסח" אינם נמצאים – מלבד הקטע הזה – בספר הפרדס! מסתבר, אם כן, שלפני עורך הפרדס עמדו שתי החטיבות במלואן – הלכות פסח בדרך ארוכה, ופירוש ההגדה – והוא שילב ביניהן.

לסיכום, מצאנו בהלכות פסח מספר משפטים שנוספו לטקסט של ספר הפרדס. לא ברור עדיין אם ניתן לייחס להם משמעות הלכתית החורגת מן הקו ההלכתי המקורי של רש"י.

מסקנות

מסקנה ראשונה וחשובה העולה מתוך שלל הממצאים בפרק זה היא שמסורת הנוסח של ספר הפרדס אחידה היא. מדובר בחיבור אחד, מגובש, ולא אוסף של כתבי יד יחידאיים. מכאן שניתן אכן לדבר על 'ספר הפרדס' בתור חיבור יש להתייחס ברצינות לנוסחיו.

ייחודו של הספר מתבטא בשורה של שינויים שנעשו בחומר קדום יותר מבית מדרשו של רש"י. את השינויים הללו ניתן לסווג באופן הבא:

- א. תוספת משפט בעניין פרט הלכתי שלא נידון בנוסח המקורי.
 - ב. תוספת משפט – לעתים יחד עם שינוי מזערי של הלשון המקורית – המשנה את המשמעות ההלכתית של הקטע.
 - ג. תוספת משפט או המרת הסגנון ללשון ציורית יותר.
- תופעה זו מלמדת אותנו שלמרות שלא ניתן לומר שספר הפרדס הינו יצירה ערוכה היטב, ניתן לגלות בו סימנים רבים של עיבוד. דבר זה מלמד אותנו שמדובר ביצירה מוגדרת ולא בהעתקה מזדמנת של חומר הידוע ממקורות נוספים. ייתכן שהמשך המחקר בנושא זה יבהיר את המגמה העומדת מאחורי השינויים.

⁹⁷ סידור רש"י סימן שפח; מחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' תכ-תכא; איסור והיתר סימן מא.

⁹⁸ סידור רש"י סימן שצא; מחזור ויטרי, עמ' תכה-תכו; איסור והיתר סימן לג. למקורות נוספים בהם הובא פירושו של ר' קלונימוס, ראו מחז"ו שם, עמ' תכה, הערה 28.

פרק ו: עריכה – מהדורת הדפוס

כאשר ספר הפרדס נדפס לראשונה, בשנת 1802, הוא לבש צורה חדשה. החידוש העיקרי היה שילוב הספר עם קטעים מספר האורה. אולם, כפי שהודיע המדפיס, קטעים אלה נוספו על פי כתב יד אחר, ואינם מעניינינו כאן. מתוך השוואה לכתבי היד של ספר הפרדס, ניתן לזהות מוקדים אחרים בהם עבר הספר שינויים.

השמטות וקיצורים

שני פרקים בספר הפרדס נדפסו באופן מקוטע, ללא סיבה הנראית לעין – הלכות פסח והלכות חתנים. הפרק הראשון נמצא בספר הנדפס במרוכז (עמ' מ-נה), כאשר החלק הראשון של החטיבה חסרה. הפרק השני מפוזר במקומות שונים בספר (עמ' עד-עה, פג-פז, ק).

הלכות פסח בספר הפרדס מבוססות על ההלכות שבספר איסור והיתר של רש"י, ואין קושי מיוחד לשחזר את צורתן המקורית. יתר על כן, הן מופיעות במרוכז וכסדר בשני כתבי יד של החיבור – הלא הם **מפ**. חטיבה אחת הנמצאת בד' (עמ' מו-מז) ומקורה בהלכות קצובות אינה נמצאת בכתבי היד, אך היא נמצאת בסידור רש"י (סימנים תרלא-תרלד). מסתבר שכתב היד של ספר הפרדס שעמד לפני המדפיס לקה בחסר בתחילת 'הלכות פסח מבוארות מבית מדרשו של רש"י, ולכן הן מופיעות בדפוס כשראשן קטוע.

המצב לגבי הלכות חתנים סבוך יותר. בכתב יד ו' (דפים 66-69) מופיעה חטיבה רצופה של הלכות חתנים. רוב ההלכות הללו מקורן בספר מעשה הגאונים (עמ' 55-52 ועמ' 61), וחלקן נדפסו בספר הפרדס.¹ אולם, בדפים 68-69 מופיעה חטיבה של הלכות שנמצאות בפרדס לאחר הלכות נידה, בעמ' יב-יד.² הלכות אלה הועתקו בסמוך לשאר הלכות חתנים גם במחזור ויטרי (עמ' 584-586). אם כן, צורתה המקורית של החטיבה עמומה. בכל מקרה, המעשים שמופיעים בתחילת היחידה (מעשה הגאונים, עמ' 55-52) נמצאים, מלבד בכ"י ו', גם בכ"י מ' ובשבלי הלקט ח"ב. השמטתם מתוך ספר הפרדס הנדפס צורם ומסתבר ששוב מדובר בליקוי שנפל בכתב היד שעמד לפני המדפיס.

מקרה נוסף שבו ספר הפרדס הנדפס מכיל קיצור של פיסקה הנמצאת בשלמותה בכתבי היד של החיבור היא הפירוש לקדיש. בבית מדרשו של רש"י נפוצים היו שני פירושים על הקדיש. לפי סברתה

¹ בכ"י מ' הן מופיעות בשני ריכוזים – דף 179ב-185ב ודף 248א-250א. חלק מן ההלכות מופיעות במחזור ויטרי, עמ' 588-592.

² ובמיקום הזה בסוף הלכות נידה אף בכ"י מ', דפים 99ב-101ב; בשבלי הלקט ח"ב, עמ' 164-165; ספר האורה ח"ב, סימן ב, עמ' 176-178.

של חביבה פדיה,³ פירוש אחד – פירוש 'גוג ומגוג' – מבוסס על מסורות תלמודיות, ואילו הפירוש השני – פירוש 'עמלק' – מחודש הוא, ומקורו בצפון צרפת בימי הביניים.⁴ פירוש 'גוג ומגוג' נמצא במחזור ויטרי ובספר הפרדס,⁵ ועניינו הפער שבין כתיבת שמו של הקב"ה לבין אופן הגייתו – פער אשר ייסגר לעתיד לבוא, לאחר מלחמת גוג ומגוג.

הפירוש השני מציע הסבר נועז ללשון הקדיש. נקודת המוצא שלו דומה – דברי הקדיש מכוונים לזמן מלחמת גוג ומגוג. אולם, הפגם שיבוא על תיקונו לעתיד אינו בהכרת גדולתו של הקב"ה בעולם, אלא בשמו ממש. בעטיו של עמלק, שמו של הקב"ה אינו שלם, אלא נחצה לשניים. זו פגיעה של ממש בכבוד של מעלה, ובעל הפירוש מודע לכך. כשהקב"ה שומע את דברי הקדיש, הוא מתמלא עיזבון, והמלאכים מזדעזעים. אילו הבינו המלאכים את פירוש הדברים הנאמרים בארמית,⁶ לא היו מרשים לעם ישראל לומר את הקדיש כלל על מנת למנוע מן הקב"ה את הצער הזה. וכל זה בא לעולם בגלל עמלק, ולא יבוא על תיקונו עד שיינקם ה' מזרעו של עמלק.

הפירוש הזה נדפס תחילה בלקוטי הפרדס, ולאחר מכן בספר הפרדס, בנוסח מקוצר.⁷ הוא נמצא בשלמותו בספר ארחות חיים ובאחיו תאומו, הכלבו.⁸ במאה העשרים הוא נדפס פעמיים מתוך כתב יד וטיקן – פעם אחת בידי מ"ז חסידה, בכתב העת 'הסגלה',⁹ ופעם שנייה במהדורת פירושי התפילה לרוקח.¹⁰ לאחרונה הוא אור בתוך מהדורה חדשה של מחזור ויטרי, על פי שני כתבי יד.¹¹ אולם,

³ חביבה פדיה, השם והמקדש במשנת ר' יצחק סגי נהור, ירושלים תשס"א, עמ' 179-185. ראו גם ישראל מ' תא-שמע, הנגלה שבנסתר: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, תל-אביב תשס"א, עמ' 31; Leon Wieseltier, *Kaddish*, New York, 1998, pp. 427-431.

⁴ על הקישור לצפון צרפת, ראו פדיה שם, עמ' 183, הערה 18.

⁵ מחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' יד-טז; הפרדס, עמ' שכג-שכד; כ"י מ, דף 123א; כ"י פ, דף 190א; לקוטי הפרדס, דף ז ע"א-ע"ב. על מקורותיו של פירוש זה, ראו פדיה שם, עמ' 180.

⁶ ראו על כך Joseph Yahalom, 'Angels Do Not Understand Aramaic: On the Literary Use of Jewish Palestinian Aramaic in Late Antiquity', *Journal of Jewish Studies* 47 (1996), p. 34.

⁷ לקוטי הפרדס, דף ז ע"ג-ע"ד; ספר הפרדס, עמ' שכה-שכו.

⁸ ארחות חיים, ירושלים תשט"ז, עמ' כב-כג; ספר כלבו, סימן ז, מהד' דוד אברהם, כרך א, ירושלים תשס"ז, עמ' פא-צב.

⁹ מנחם זאב חסידה, 'פירוש הקדיש לרש"י, הסגלה שנה א, חוברת יב (תרצ"ד), עמוד אחרון; חוברת יג, עמוד אחד; חוברת יד, פרק ה (לפי הכותרת, אך בפועל לא נדפס בתוך החוברת).

¹⁰ פירושי סידור התפילה לרוקח, מהד' משה ויהודה אלטר הרשלה, ירושלים תשנ"ב, עמ' רנא-רנג. על מהדורה זו, ראו שמחה עמנואל, 'הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה', מחקרי תלמוד ג, ירושלים תשס"ה, עמ' 593-594.

¹¹ מחזור ויטרי, מהד' גולדשמידט, עמ' נ-נו; הנ"ל, 'פירוש הקדיש לבעל מחזור ויטרי', ירוון ג (תשנ"ז), עמ' ה-יד. ראו

עוד: Andreas Lehnardt, *Qaddish: Untersuchungen zur Entstehung und Rezeption eines rabbinischen Gebetes*, Tübingen 2002, pp. 260-263. אלימלך הורוביץ העלה את האפשרות שחסרון הפירוש במחזור ויטרי הנדפס

נובע מצנזורה פנימית - Elliott Horowitz, *Reckless Rites: Purim and the Legacy of Jewish Violence*, Princeton 2006, p. 128.

מסתבר שהפירוש הופיע במקור גם בספר הפרדס, שכן הוא מועתק בשני כתבי יד – כתב יד ו (דף 71א-ב) וכתב יד פ (דף 190א-191א).

הוספות

חשובים יותר לשאלת היווצרות ספר הפרדס הם הקטעים שנמצאים במהדורת הדפוס אך אינם מתועדים בכתבי היד. בין הקטעים הללו נמצאים שמות של דמויות היסטוריות, ויש לתת את הדעת לשאלה באיזה שלב הם התווספו אל הטקסט. חלק מן הדמויות הללו משמשים במחקר בשני תפקידים הסותרים זה את זה. אם נוכל לקבוע את זמנם ומקומם ההיסטורי, יש בכוחם ללמד על ה-terminus ad quem, על התאריך המוקדם ביותר שבו יכול היה הפרדס להתחבר. אבל משבאו ללמד נמצאו למדים, משום ששאלת הזמן והמקום של האישים נשארה פתוחה, והמקור העיקרי שניתן להסתמך עליו הוא ספר הפרדס בעצמו. אם נכונה קביעתנו שהקטעים נוספו בשלב מאוחר, הרי שהוסר הבסיס לכל דיון היסטורי שמסתמך על הופעתם בספר הפרדס, ויש לשוב ולהעלות את השאלות מעיקרן.

ר' יהודה החסיד

בסוף הפרק העוסק בהלכות ומנהגי מזוזה, ספר הפרדס הנדפס מוסר :
ובמזוזה שכתב ר' יהודה חסיד היה כתוב ג' פעמים יה ובסוף שיטה ראשונה ובסוף שיטה והיה אם שמוע ד' פעמים יה. ובסוף שיטות בכל יורה סימן כזה. ובסוף שיטה והשתחיותם שני פעמים יה יה (הפרדס, עמ' כו).
קטע זה אינו נמצא בכ"י מ (הוא כתב היד היחיד המכיל חטיבה זו), ומסתבר שהוא נוסף בשלב מאוחר יותר, מתוך חיבור של אחד מחסידי אשכנז.¹²

רבינו יוסף בן פלאט

ספר הפרדס הנדפס מכיל פרק (עמ' קצה-ריא) הנושא את הכותרת: 'פיסקי ברכות לרבינו יוסף בן פלט זצ"ל'. פרק זה אינו נמצא באף אחד מכתבי היד של הפרדס, ולמעשה גם לא בשום מקור אחר (לציטוטים בודדים, שיידונו בהמשך).

הרב יוסף אבן פלאט הותיר את רושמו הספרותי במקומות פזורים, אך תולדות חייו רחוקים מלהיות נהירים. התעודה ההיסטורית היחידה שבה הוא מוזכר היא בתוך ספר מסעותיו של בנימין מטודלה. זמנו של מסע זה שנוי במחלוקת החוקרים, אבל נתון אחד עולה ממנו בבירור – בנימין מזכיר את אבן פלאט בין נושאי המשרות של ישיבת גאון ארץ ישראל בדמשק:¹³

¹²ראו: V. Aptowitzer, 'Les Noms de Dieu et des Anges dans la Mezouza', *REJ* 60 (1910), pp. 51-52, esp.

p. 52, n. 1

¹³ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל [מטודלה], מהד' מרדכי אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' לא.

ויש בה שלשת אלפים יהודים וביניהם תלמידי חכמים ועשירים ושם ראש הישיבה של ארץ ישראל ושמו ר' עזריה... ור' מצליח ראש הסדר הדרשן ור' מאיר פאר החברים ור' יוסף בן אל פלאת יסוד הישיבה...

חכם בשם זה מוזכר בכתביו של ר' יוסף אלמדארי, אשר ישב בדמשק.¹⁴ הוא מוזכר גם בידי חכמים שונים שישבו במצרים בזמן הרמב"ם ובנו.¹⁵

אבל ר' יוסף בן פלאט מופיע גם בין חכמי פרובנס, כבעל דעה וסמכות בתחום מטבע ברכות. הוא השיב על שאלה אשר שלח לו ר' אברהם בן יצחק אב בית דין מנרבונה – אותה השאלה נשלחה גם לר' יצחק בן אבא מארי, בעל העיטור.¹⁶ שמועות בשמו של אבן פלאט נמסרות בידי ר' אשר בן משולם מלוניל ב'ספר המנהגות'.¹⁷

מנתונים אלה עולה הרושם שר' יוסף אבן פלאט הרחיק נדוד בימי חייו, מפרובנס ועד המזרח התיכון. לכשנבחן את תוכן דבריו במקומות שונים, נגלה עקבות של נדידות נוספות. בתשובה אחת, ראב"י אב"ד מזכיר את 'חכם גדול אחד שבנרבונה ושמו ר' יוסף בר יהודה מקלע חמיה'. אם נניח שגם כאן מדובר באותו אדם, הרי שמוצאו מצפון אפריקה.¹⁸ בספר 'האשכול', ראב"י מוסר שמועה בשמו על הנעשה באליסנה, בספרד.¹⁹ גם בחיבורו 'פיסקי ברכות' ר' יוסף מוסר מידע שנאסף ממקומות שונים – ארץ לותר (עמ' רא, ריא), רומי (עמ' רג, רח, ריא), ארץ יון (עמ' רח), ארץ ספרד וארץ לנגוברדיאה (עמ' ריא). גם אם הוא לא ביקר בעצמו בכל המקומות הללו, ברומא הוא בודאי היה, שכן נאמר במפורש

¹⁴ יעקב הלוי ליפשיץ, 'מבוא לפירושי רבינו יהודה אלמדארי', סנהדרי גדולה למסכת מכות, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 26; ישראל תא-שמע, 'שיטותיו של רבי יהודה אלמדארי על הרי"ף', רבי יהודה אלמדארי – פירוש שחיטת חולין רבת, ירושלים תשנ"ג, עמ' כה-כו (הרב יוסף בן פלאת, ר' יוסף בן יהודה). ראו עליו: יעקב פוקס, 'פירושי רבי יהודה אלמדארי על הרי"ף לסדר מועד', *JSIJ* 6 (2007), עמ' 219-228.

¹⁵ פירוש רבינו פרחיה ב"ר נסים על מסכת שבת, מהד' אברהם שושנה וברוך חיים הירשפלד, ירושלים תשמ"ח, עמ' יד (ר' יוסף בן פלטו); שרגא אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 31. שני חיבורים שלו מוזכרים ברשימות הספרים של רב יוסף ראש הסדר – פירוש הלכות (הרי"ף?) והלכות שחיטה. ראו שרגא אברמסון, 'רב יוסף ראש הסדר', קרית ספר כו (תש"ל), עמ' 92, הערה 143; נחמיה אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים: רשימות ספרים מגניזת קהר, ירושלים תשס"ו, עמ' 338, 357.

¹⁶ לתשובה מפורסמת זו, ראו ספר רבינו דוד אבודרהם, מהד' אור הספר, ירושלים תשס"א, עמ' לט-נד. הרב קאפח פרסם ארבע תשובות נוספות שכתרתן 'שאלות ששאל הראב"י אב"ד מרבו הרי"ר יוסף ב"ר יהודה בן פלאת ז"ל' – שאלות ותשובות רבינו אברהם ב"ר יצחק אב בית דין, מהד' יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ב, סימנים רטז-ריט, עמ' קסז-קעא.

¹⁷ שמחה אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 133, 142, 169, 173. על הכינוי 'חסיד' המדובק לשמו בידי ר' אשר, ראו חביבה פדיה, השם והמקדש במשנת ר' יצחק סגי נהור, ירושלים תשס"א, עמ' 26, הערה 108.

¹⁸ ראו שו"ת ראב"י אב"ד, סימן קמ, עמ' קיח, הערה 4; שם, מבוא, עמ' י; ישראל שציפנסקי, רבינו אפרים, ירושלים תשל"ו, עמ' 30-31; Israel Moses Ta-Shma, 'Ibn Plat, Joseph', *Encyclopedia Judaica*, Detroit 2007², vol. 9, pp. 687-688.

¹⁹ ספר האשכול, מהד' אלבק, עמ' 15: ואני הכותב שמעתי בשם רבי יוסף אבן פלאת שהי ונהגין באליסנה שהיו אומרים שמע יחד בקול ובנועם גדול במתינות והיו מפסיקין בין כל תיבה ותיבה עד אחד.

שהוא שמע שם דברים ושוחח שם עם אנשים (עמ' רא, רג). לכן אין זה קשה כל כך לקבל את האפשרות שגם הדיווחים מן המזרח מתייחסים אליו.

קשה לקבוע את זמנו, שכן לא ידוע מתי בדיוק ביקר בנימין מטודלה בסוריה. ר' אברהם אב"ד היה בין החיים בזמן ביקורו של בנימין בפרובנס, והמאירי דיווח שראב"י נפטר בשנת 1158.²⁰ ומכך אין להסיק יותר מאשר שר' יוסף אבן פלאט היה בחיים זמן מסוים לאחר שנה זו, עת הגיע בנימין לסוריה.²¹

החיבור אשר נדפס בספר הפרדס מוכר היה לראשונים. כך עולה מתוך שלש מובאות, שתיים באיטליה במאה ה-13 והשלישית בגרמניה במאה ה-15.

א. ר' ישעיה די טראנז, ספר המכריע, ערך סא: עוד ראיתי לאחד שחיבר ספר על [מ]טבע ברכות, וחילק אנה צריך לעשות ואנה צריך לברך על המעשה, והרבה דברים על כל ברכה וברכה הבל הבלים הכל הבל. אך ראיתי בו דבר אחד טוב אם היה לו מעמד. כתב... זה הכלל אין לו מעמד.

הדברים שציטט הר"ד נמצאים בספר הפרדס, עמ' קצו, ומכאן שכוונתו לחיבור שלפנינו, למרות שאיננו קורא לו בשמו. סביר להניח שהניח שהנימה הביקורתית הקשה היא שהעלימה את שמו של המחבר ולא חוסר ידיעה מצד המצטט.

ב. שבלי הלקט, סימן קפה: ובמטבע ברכות שטבע רבינו יוסף זצ"ל מצאתי ברכת חנוכה שטיבעה להדליק טעות סופר הוא...

הציטוט הוא מתוך ספר הפרדס, עמ' רה-רו. בניגוד לר"ד, ר' צדקיה מזכיר את שמו של ר' יוסף ואף מכתיר אותו בתואר "רבינו".²²

ג. שאלות ותשובות מהרי"ל, סימן יח:²³ והא לך לשון רבי יוסף בן פלט בתקון ברכות שלו ובתשוב' הגאונים מצא'. אבי הבן מאי איכא למימר הכי נמי. וכולי עלמא מפרשי ליה הי"נ למול. ואני שמעתי מרבי נחום ברבי יהודה ברומי אבי הבן הי"נ על המילה.

הדברים נמצאים בספר הפרדס עמ' רג. אולם, יש לשים לב לדבריו של מהרי"ל – "ובתשוב' הגאונים מצא'". אם יש להשלים "מצא[תי]", הרי שמצא את חיבורו של אבן פלאט בתוך קובץ של תשובות הגאונים, ולא בתוך ספר הפרדס.

²⁰שלמה זלמן הבלין, סדר הקבלה לרבינו מנחם המאירי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 136 והערה תריח.

²¹ישראל תא שמע, בעל המאור – רבי זרחיה הלוי ובני חוגו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 39 הערה 22.

²²ציטוט נוסף בשמו (הר"ר יוסף אבן פלאד זצ"ל) נמצא בשבלי הלקט חלק ב, סימן כט, עמ' קא, מתוך דברי הראב"ד.

²³מהד' יי סך, ירושלים תש"ס, עמ' יב.

לגבי שני הציטוטים הראשונים, אין לנו די נתונים לקבוע מניין לקוחה המובאה – האם מתוך ספר הפרדס, או שמא מתוך קונטרס עצמאי. אמנם, העובדה שכל המצטטים הללו הכירו גם את ספר הפרדס מושכת לכיוון הראשון, אך העובדה שאין הפרק נמצא באף לא אחד מכתבי היד של ספר הפרדס מטה את הדעת לכיוון השני. חיזוק מסוים לאפשרות השנייה, המפקיעה את אבן פלאט מתוך הפרדס, הוא בכך שהקטע האחרון שנדפס בפרק ('כך פירש רב האי גאון', עמ' ריב-ריג) מצוי בשני כתבי יד (מפ).

ר' בנימין הקוסטני

הפרק העוסק בהלכות ראש השנה מופיע בכ"י מ בנוסף לדפוס (עמ' ריג-רלא). אולם, תוכן הפרק כפי שהוא מופיע בכתב היד נובע כולו ממעשה הגאונים (עמ' 36-39). בדפוס נמצאים מספר קטעים נוספים, כאשר העיקרי בהם הוא תשובה ארוכה בנושא היתר אמירת פיוטים בתוך חזרת השי"ץ. התשובה פותחת בכותרת 'תשובת הלוי'. אברהם עפשטיין סבר שתשובה זו, וכן הקטע הקודם לה, יצאו מעטו של הרב יוסף אבן פלאט.²⁴ אולם, רוב החוקרים מייחסים את התשובה לרב יצחק הלוי, רבו של רש"י, או לדמות אחרת בלתי-מזוהה מסביבתו של רש"י.²⁵

שאלת ייחוס התשובה נעשית סבוכה הרבה יותר לאור האיזכור בתוכה של "זקנינו הרב ר' בנימין בר' שמואל מקוסטני זק"ל" (הפרדס, עמ' רכח). בנימין בן שמואל הינו פייטן ידוע, אך רבו הדעות והמחלוקות בשאלת מוצאו וזמנו.²⁶ מרבית הדיונים בשאלה זו מניחים כדבר המובן מאליה שהימצאות התשובה בתוך ספר הפרדס מלמדת שהתשובה נכתבה בסביבתו של רש"י, בצרפת או

²⁴ראו: A. Epstein, 'Joseph ibn Plat und der Pardes', *MGWJ* 44 (1900), pp. 289-296. לחוקרים נוספים שהילכו בעקבותיו של עפשטיין, ראו Israel Davidson, *Mahzor Yannai: A Liturgical Work of the VIIIth Century*, New York 1919, p. xvi; Leon J. Weinberger, 'A Note on Jewish Scholars and Scholarship in Byzantium', *Journal of the American Oriental Society* 91 (1971), pp. 142-144; idem, 'Shirim Hadashim meha-Tekufah ha-Bizantit', *HUCA* 43 (1972), p. 308; idem, 'On the Provenance of Benjamin B. Samuel Quštani', *JQR* 68 (1977), pp. 46-60; idem, *Jewish Hymnography: A Literary History*, London 1998, pp. 203-207

שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 421-422.

²⁵ראו למשל: אליעזר לנדסהוט, עמודי העבודה, ברלין תר"ץ (ד"צ ירושלים תשכ"ח), עמ' 53; H. Graetz, 'Die Anfänge der neuhebräischen Poesie', *MGWJ* 9 (1860), p. 24; Henri Gross, *Gallia Judaica*, Paris 1897, p. 553; Ruth Langer, *To Worship God Properly: Tensions Between Liturgical Custom and Halakhah in Judaism*, Cincinnati 1998, pp. 137-141; ישראל תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תש"ן, עמ' 91, הערה 131.

בתחילה, גם פליישר קיבל זיהוי זה – עזרא פליישר, פיוטי שלמה הבבלי, ירושלים תשל"ג, עמ' 23.

²⁶עזרא פליישר, היוצרות, ירושלים תשמ"ד, עמ' 616, הערה 27: "עניין מקומו של ר' בנימין בר שמואל רחוק מלהיות מוכרע ויש בו פנים לכאן ולכאן".

גרמניה במאה הי"א. לכן הם הסיקו ששם המקום 'קוסטני' מכוון לעיירה Coutances שבנורמנדיה.²⁷ אולם, לאור הממצא שהתשובה חסרה כליל בכתב היד, יש להטיל ספק בהנחה זו.

במחקרו אודות יצירתו הפייטנית של בנימן בן שמואל,²⁸ עזרא פליישר העלה שיקולים פנימיים המוכיחים לדעתו שמוצאו של הפייטן בצפון אירופה, ושהוא חי בין זמנם של שלמה הבבלי לבין ר' יוסף טוב עלם. מסקנה זו מסתייעת גם מאיזכורו של בנימן בקרב פייטני צרפת ברשימה הגניאולוגית המועתקת בסימן כ"ט בשו"ת מהרש"ל:²⁹

ומהם ר' יעקב הזקן בר יקר ורבינו יצחק בר יהודא הנקרא מורי צדק ורבי יצחק הלוי הנקרא סגן לויה מגרמיז"א. ורבינו קלונימו' איש רומי היה בימיו ורבינו אברהם הכהן שעשה ברכת חתנים ור' יהודא הכהן שעשה ספר הדינין ורב יוסף ט"ע קדמו להם הרבה וגם רבינו בנימין הפייטן בר שמואל קדם ובימיו היה ר' מאיר ש"ץ, ורבינו שלמה הנקרא רש"י קבל מרבי יצחק בר יקר ומרבינו יצחק סגן לויה ומר' יצחק בר יהודא.

לשון הרשימה הזאת קשה מכמה סיבות, ולענייננו נציין שתיים מהן. ראשית, על מי מוסבות המלים 'קדמו להם הרבה' – על ר' יהודה הכהן, על מוריו של רש"י, או אחד האישים הנוספים המוזכרים? שנית, כפי שהעיר פליישר,³⁰ קשה לפרנס מבחינה כרונולוגית את האפשרות שר' מאיר ש"ץ היה בימיו של בנימין בר שמואל. את נוסח הרשימה ניתן לתקן כעת על פי גירסה מקורית יותר הנמצאת בכתב יד אוקספורד 847:³¹

ומהם קבלו רבי יעקב הזקן בר' יקר ור"י בר' יהודה ור"י הלוי הוא הנקר' סגן לויה. ומהם קבל רש"י אביר הרועי והזכירם בפירושו בכמ' מקומות. לרבי יעקב קורא רבי הזקן. לר"י בר' יהודה קורא מורה צדק בפ"ק דיומ' בשמוע' דהטבת נרות. ולרבי יצחק קורא לויה. ובפ' אין צדין מזכיר ר' קלונימוס איש רומי שהיה בימיו. ור"י טוב עלם קדם לו הרבה והזכירו בפ"ק דכתובו' בשמועת' דאלמנת עסה. ורבי בנימין הפייט בר' שמואל גם הוא קדם לו מאד.

²⁷ראו: Norman Golb, *The Jews in Medieval Normandy: A Social and Intellectual History*, Cambridge 1998, pp. 131-132

²⁸עזרא פליישר, 'אזהרות לר' בנימן (בן שמואל) פייטן', קבץ על יד יא, א (תשמ"ה), עמ' 3-44. ראו עוד אברהם פרנקל, פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, ירושלים תשס"ז, עמ' 67-68, המקבל את מסקנתו של פליישר לגבי מקומו של בנימן, אך מעיר (בהערה 334) שמקצת מקורותיו באו לו מדרום איטליה.

²⁹פליישר, אזהרות, עמ' 39.

³⁰פליישר, אזהרות, עמ' 39, הערה 138.

³¹כתב יד אוקספורד Mich. 283 (קטלוג נויבאוואר, מס' 847), דף 36א בגליון. לאיזכוריה המעטים של רשימה חשובה זו במחקר, ראו אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ס, עמ' 253, הערה *4; Kenneth R. Stow, *The "1007 Anonymous" and Papal Sovereignty: Jewish Perceptions of the Papacy and Papal Policy in the High Middle Ages*, Cincinnati 1984 (=Hebrew Union College Annual Supplement 4), p. 81; Golb, *The Jews in Medieval Normandy*, p. 405; שלם יהלום, 'ר' יהודה בר יקר – תולדותיו ומקומו במשנת הרמב"ן', סידרא יז (תשס"א-תשס"ב), עמ' 83, הערה 21.

מעשה, התמונה ההיסטורית מתבהרת. ר' יוסף טוב עלם מוזכר בפיסקה הזאת משום שהוא מופיע בפירוש רש"י לתלמוד. לכן בעל הכרוניקה מוכרח להבהיר שריט"ע חי זמן רב קודם לרש"י, שלא כמו הדמויות האחרות המוזכרות בפירושו.³² אגב ר' יוסף טוב עלם, עולה זכרונו של רבי בנימין, שעליו נמסרות שתי ידיעות – היותו פייט, וזמנו, אשר קדם לרש"י "מאד". מאליה עולה השאלה, מדוע בנימין בן שמואל מוזכר כלל?

ניתן לתרץ שאף הוא, בדומה לר' יוסף טוב עלם, פייטן צרפתי שחי לפני זמנו של רש"י. אלא שלפי רשימה גינאולוגית אחרת מצרפת במאה ה-14, השניים היו אחים:³³ ואני חפשי משפחתי בנרות... הנ"ר שמשון הוליד יהוספיה בנימן, אשר נקרא בשם הגאונים האחים רבנו יוסף טוב עלם ואחיו רבינו בנימן... ורבנו בנימן סדר וחיות בוערות וכמה סלודים לאדון הכל ית' וית'.

צונץ, ואחריו פליישר, פקפקו במסורת זו, ופליישר אף ביסס את דבריו בניתוח מפורט של התכנים ההלכתיים המנוגדים שביצירותיהם של השניים לפסח.³⁴ אברהם גרוסמן הטיל ספק בנימוקיו של פליישר, מאחר שייתכן ששני אחים יחלקו זה על זה בענייני הלכה, ואף ייתכן פער של עשרים שנה בפעילותם של אחים. אך גם הוא לא הכריע בדבר.³⁵ הקושי העיקרי שחש גרוסמן בביטול הידיעה על האחוה הייתה מדוע מאן דהוא יחבר דווקא שתי דמויות אלה בקרבה משפחתית. יש מקום לשקול שמא הקישור הראשוני נעשה בכרוניקה המוקדמת שבכתב יד אוקספורד,³⁶ וכך נוצר הרושם המוטעה ששררה ביניהם אף קרבה משפחתית. מכל מקום, הדבר נראה ברור שר' בנימין פעל בצפון צרפת, שכן זהו הרושם העולה מכל הנתונים שבידינו.

³²לאחרונה התברר שמעמדו של ר' יוסף טוב עלם כמנהיג קהילתי היה מבוצר כבר בשנת 1015. ראו אברהם (רמי) ריינר, 'לכניסתו של ספר "הלכות גדולות" לאשכנז', לימוד ודעת במחשבה יהודית, ערך חיים קרייסל, באר-שבע תשס"ו, עמ' 105, הערה 46. לזיקה עלומה בין ריט"ע לבין ספרות דבי רש"י, ראו שמחה עמנואל, רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, ירושלים תשס"ו, עמ' 107, הערה 293.

³³כתב יד מינכן, ספרית מדינת בווריה 95, דף 576א. פורסם תחילה בידי שטיינשניידר, 'Handschriften des Talmuds', *Hebraeische Bibliographie* 6 (1863), p. 40, n. 1. ברכות, מינכן תרכ"ח, עמ' 30-31, הערה ט.

³⁴ראו: Leopold Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 115; פליישר, אזהרות, עמ' 30-35.

³⁵אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 49-51.

³⁶האירוע האחרון המוזכר ברשימה הוא משנת 1229. בסוף הרשימה מוזכר ר' שמואל בן אלחנן בין החיים, וחכם זה נפטר בשנת 1230. ישראל תא-שמע, כנסת מחקרים, כרך א, ירושלים תשס"ד, עמ' 131, הערה 31. כתב יד מינכן נכתב בשנת 1342, על פי קולופון שנמצא בו. על כתב יד זה, ראו בין היתר: מרדכי סבתו, כתב-יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח, עמ' 9-10; Hermann L. Strack, 'Einleitung', *Talmud babilonicum codicis*; 95, Leipzig 1912, pp. III-VII; Guiseppe Veltri, 'Watermarks' in the Ms. Munich 95: 'Magical Recipes in Historical Context', *Jewish Studies Between the Disciplines*, ed. Klaus Herrman, Margarete Schluter and G. Veltri, Leiden 2003, pp. 243-256.

נדמה שאחת ההערות המועילות ביותר שנאמרו בפרשיית תשובת הלוי הייתה של פליישר: 'אין שום בטחון בכך שהטכסט עשוי עוד אחד, ושהייחוס הבא בראשו... חל על כל חלקיו'.³⁷ סיוע ממשי לחשד זה נמצא בהערת אגב של אליעזר שמשון רוזנטל.³⁸ הוא העיר שסוף התשובה (עמ' רל) הועתק בתוך 'לקוטים שונים' שפורסמו בידי ח"מ הורביץ.³⁹ הלקוטים הללו פורסמו מתוך כתב יד פרמה 2785 (דה רוסי 327, ריצ'לר 1540), אשר נכתב בעיירה Uncastillo שבספרד בשנת 1289.⁴⁰ רוזנטל מניח שמקורו של הקטע בתוך התשובה שבספר הפרדס. לפי זה יש לתהות מדוע וכיצד הקטע הזה הוצא מתוך הקשרו ושולב בתוך מבחר הערות על קטעי ירושלמי בספרד. אולם, נראה לי אפשרי לטעון שההיפך הוא שקרה. עורך התשובה מצא קטע נוסף, בתוך ליקוטי פירושים על הירושלמי, אשר נגע לענייני פיוטים, ובחר בו לחתימת התשובה.

אם כן, אין בידינו אפשרות ללמוד על בנימין בן שמואל מתוך ספר הפרדס. האם ניתן ללמוד בכיוון ההפוך? כאמור, מסתבר על פי נתונים פנימיים שבנימין אכן בן צרפת היה, והוא חי בדורות שלפני רש"י. ייתכן שהתשובה המזכירה אותו שולבה בספר הפרדס בצרפת. אבל מאידך, ייתכן שהשילוב נעשה בשלב מאוחר הרבה יותר, ולכן אין התשובה נמצאת בכתב יד מ ואף לא בשום מקור אחר.

מעתה, ניתן לשוב ולהעלות הצעה שדן בה ישראל תא-שמע. הוא הראה שהפולמוס שבתשובת הלוי נוגדת בדיוק את דבריו של ר' יהודה הברצלוני בספר העיתים. הסיבה שבגללה הוא סירב לזהות את ספר העתים כמושא ביקורתו של 'הלוי' הייתה הימצאותה של התשובה בתוך ספר הפרדס, שכן ר' יהודה הברצלוני נפטר בערך בשנת 1130, כחמישים שנה לאחר פטירתו של ר' יצחק הלוי – ואם כך, כיצד ישיב ר' יצחק הלוי על שיטתו של אדם שחי בארץ אחרת כשתי דורות לאחריו?⁴¹

אולם, לאור דברינו כאן, אין שום סיבה לדחות אפשרות זו על הסף. מהימצאותה של התשובה בתוך ספר הפרדס הנדפס אין ללמוד דבר. ייתכן שהתשובה נכתבה בספרד במאה ה-12 ושולבה בכתב היד

³⁷ פליישר, אזהרות, עמ' 9, הערה 25.

³⁸ אליעזר שמשון רוזנטל, 'פירושים וניסיונות ללקסיקון התלמודי', לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 168 (הפנה אליו תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 90, הערה 129א).

³⁹ חיים מאיר הורוויץ, בית נכות ההלכות או תורתן של ראשונים, חלק ראשון, פרנקפורט תרמ"ב, עמ' 54-55.

⁴⁰ על כתב יד זה ראו מלאכי בית-אריה, פרק שירה: מבואות ומהדורה ביקורתית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 112-116; מנחם קיסטר, עיונים באבות דר' נתן: נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ח, 233; Benjamin Richler, ; Max Schloessinger, *The Ritual of Eldad ha-Dani*, Leipzig 1908, pp. 11-12; Hans-Jürgen *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma*, Jerusalem 2001, pp. 457-458; Becker, *Avot de-Rabbi Natan: Synoptische Edition beider Versionen*, Tübingen 2006, pp. xvii-xviii.

⁴¹ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 91, הערה 131.

ממנו נדפס ספר הפרדס בראשית המאה ה-19. היכן הועתק אותו כתב יד ומניין השיג את תשובת הלוי? אין לדעת.

פרק שביעי – מסקנות

המטרה העיקרית של עבודה זו הייתה להוכיח שאין לראות בספר הפרדס ליקוטי מקרי של מסורות שונות מבית מדרשו של רש"י. מדובר אמנם בספר בעל אופי לקטני, שאחד המקורות העיקריים שלו הוא שמועות מדבי רש"י. אבל יש לספר הזה זהות ספרותית שבאה לידי ביטוי במסורת טקסטואלית מגובשת, כפי שעולה מתוך כתבי היד והציטוטים בספרי הלכה שונים מימי הביניים. המסורות שנקלטו לתוך הספר עברו לעיתים עיבוד מגמתי אשר שינה את משמעותן ההלכתית מן הקצה אל הקצה. המשימה עתה היא לנסות להסיק מסקנה – מתוך הנתונים השונים שנאספו ונבדקו – לגבי השאלה מתי והיכן נעשה העיבוד הזה, ואילו מסקנות היסטוריות ניתן ללמוד מכך.

שאלת ה'טקסט המקורי'

מאז הרבע האחרון של המאה העשרים חלה התפתחות גדולה וענפה בחשיבה הביקורתית על נושא חקר טקסטים ספרותיים.¹ אחת השאלות המרכזיות שהועלו היא כיצד להתייחס לנוסחים השונים של חיבורים מסויימים, המתגלים בתוך כתבי יד או במקורות נוספים.² האם נכון לדבוק באמונה שקיים היה טקסט מקורי אחד, אשר ניתן לשחזר אותו מתוך בדיקת הנתונים העומדים לרשותינו? העמדה הקיצונית המתנגדת לכך טוענת שניסיון כזה מוטעה מיסודו – אם בגלל שמחקר פילולוגי כזה

¹ ראו David C. Greetham, *Theories of the Text*, Oxford 1999

² בתחום חקר הספרות הרבנית, מחלוקת זו נסובה בעיקר בין פטר שפר לחיים מיליקובסקי. ראו Peter Schäfer, 'Research into Rabbinic Literature: An Attempt to Define the Status Quaestionis', *Journal of Jewish Studies* 37 (1986), pp. 146-152; Chaim Milikowsky, 'The Status Quaestionis of Research in Rabbinic Literature', *Journal of Jewish Studies* 39 (1988), 201-211; Peter Schäfer, 'Once Again the Status Quaestionis of Research in Rabbinic Literature: An Answer to Chaim Milikowsky', *Journal of Jewish Studies* 40 (1989), pp. 89-94. מיליקובסקי ביטא לאחרונה את עמדתו ביתר הרחבה: חיים מיליקובסקי, 'החיפוש אחר "הטקסט המקורי"', מחקרים בתלמוד ובמדרש: ספר זיכרון לתרצה ליפשיץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 349-384, בעיקר בעמ' 362-355. (גירסה מקבילה, ללא הדוגמאות הטקסטואליות, התפרסמה באנגלית: Chaim Milikowsky, 'Reflections on the Practice of Textual Criticism in the Study of Midrash Aggada, the Legitimacy, the Indispensability and the Feasibility of Recovering and Presenting the (Most) Original Text', *Current Trends in the Study of Midrash*, ed. Carol Bakhos, Leiden 2006, pp. 79-109. עמדתו של שפר זכתה לביקורת לא רק מחוקרי הספרות הרבנית כדוגמתו של מיליקובסקי, אלא גם מקרב חוקרי ספרות המיסטיקה היהודית – James R. Davila, 'Prolegomena to a Critical Edition of the Hekhalot Rabbati', *Journal of Jewish Studies* 45 (1994), pp. 208-226; Daniel Abrams, 'Critical and Post-Critical Textual Scholarship of Jewish Mystical Literature: Notes on the History and Development of Modern Editing Techniques', *Kabbalah* 1 (1996), pp.

לא יניב תוצאות מדויקות מספיק,³ ואם מפני שמעולם לא היה בנמצא טקסט מקורי אותו נשאף לשחזר.

ההבדל העיקרי בין העמדות יתגלה ביחסם לשינויי הנוסח השוררים בין כתבי היד השונים.⁴ אם הם מהווים חומר למחקר סטמאטי, ברגע שהם סיפקו את המידע הדרוש על מנת לקבוע את הנוסח המקורי, החוקר עשוי לאבד בהם עניין משום שהם אינם מייצגים את הטקסט המקורי אלא טעויות שנפלו בו במשך הזמן. ואילו החוקר שאינו מאמין בטקסט המקורי יתייחס בכובד ראש לכל כתב-יד באשר הוא, משום שהוא מהווה יצירה בזכות עצמה שאין לה באופן עקרוני נחיתות כלפי כל כתב-יד אחר.

דרך אחת לצאת מן המחלוקת הזאת היא להתמקד באותם מקרים בהם ניתן להצביע על נוסחים שונים של חיבור, כאשר כל אחד מהם מהווה טקסט מקורי - כלומר, כאשר מחבריהם ערכו יותר ממהדורה אחת של החיבור.⁵ חוקרים חשובים של הספרות הרבנית מימי הביניים נקטו בדרך זו, וישראל תא-שמע טען שהיא מתאימה במיוחד לתרבות האשכנזית, בה נהגו חופשיות כללית בטקסט.⁶

³ לעמדה זו, המקבלת באופן עקרוני את קיומו של 'הטקסט המקורי' אך כופרת באפשרות לשחזר אותו, ראו Malachi Beit-Arie, 'Publication and Reproduction of Literary Texts in Jewish Medieval Civilization: Jewish Scribability and Its Impact on the Texts Transmitted', *Transmitting Jewish Traditions: Orality, Textuality and Cultural Diffusion*, ed. Yaakov Elman and Israel Gershuni, New Haven 2000, pp. 225-247; idem, A. Peter Hayman, 'The Unveiled Faces of Medieval Hebrew Books', Jerusalem 2003, pp. 60-66 "Original Text" of Sefer Yesira or the "Earliest Recoverable Text"?, *Reflection and Refraction: Studies in Biblical Historiography in Honour of A. Graeme Auld*, ed. Robert Rezeteko et. al., Leiden 2007, pp. 175-186

⁴ ראו Nadia Altschul, 'The Genealogy of Scribal Versions: A "Fourth Way" in Medieval Editorial Theory', *Textual Cultures* 1, 2 (2006), pp. 114-136; Eldon Jay Epp, 'It's All About Variants: A Variant-Conscious Approach to New Testament Textual Criticism', *Harvard Theological Review* 100 (2007), pp. 275-308. Lewis M. Barth, 'Is Every Medieval Hebrew Manuscript a New Composition? The Case of *Pirqa Rabbi Eliezer*', *Agendas for the Study of Midrash in the Twenty-First Century*, ed. Marc Lee Raphael, Williamsburg VA 1999, pp. 43-62

⁵ ראו אלטשול (לעיל, הערה 4), עמ' 117, הערה 7. לביקורת על השימוש המופרז בשיטת הורסיות, ראו Ralph Hanna III, *Pursuing History: Middle English Manuscripts and Their Texts*, Stanford 1996, p. 173

⁶ על 'העריכה האשכנזית', ראו ישראל מ' תא-שמע, 'ספרייתם של חכמי אשכנז וצרפת בני המאות ה"א-ה"י"ב', כנסת מחקרים א, ירושלים תשס"ד, עמ' 21-42. על הקשר בינה לבין חיבורים מרובי-עריכות, ראו Israel Ta-Shma, *Creativity and Tradition: Studies in Medieval Rabbinic Scholarship, Literature and Thought*, Cambridge MA 2006, pp. 194-200. לדוגמה אחרת מפורטת, ראו ישראל מרדכי פלס, ספר 'מהרי"ל' [= 'מנהגי מהרי"ל'] על פי כתבי היד האוטוגרפיים שלו וייחודו כחיבור מרובה עריכות, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן תשס"ה. בעמ' 324-328 פלס מנה שבע דוגמאות נוספות לחיבורים מרובי עריכות, וניתן להוסיף עליהם עוד. לגבי הסמ"ג, ראו דבריו של

הבדיקה שערכנו בעבודה זו העלתה שניתן לדבר על נוסח מקורי של ספר הפרדס. כמובן, ספר הפרדס הינו ילקוט. החומר הכלול בו הינו בעיקרו קדום לספר הפרדס, והוא הובא אל תוכו, תוך מידה מסויימת של עיבוד. כאשר נדבר על הטקסט המקורי של ספר הפרדס, כוונתינו לעיבוד שנעשה בשלב ליקוט הספר.

אולם, יחד עם זאת, מן הראוי שלא נתעלם מהמשכו האורגני של תהליך זה, כאשר מסורות אלה המשיכו להתגלגל בכתבי היד של ספר הפרדס. כל עדי הנוסח של ספר הפרדס חשובים בתור שלבים בתהליך הזה. אבל עדיין נשמר מקום מרכזי לנסיון להגיע לראשיתו של התהליך.

חיבור הספר על ידי עיבודו של ספר קודם

לאור העובדה שבשלב עריכת ספר הפרדס הוכנסו שינויים רבים – שינויים סגנוניים ושינויים בהלכה ובמנהג – עולה השאלה מדוע בחר העורך בדרך זו. למה לא לכתוב ספר חדש? על מנת לענות על שאלה זו, נסקור בקצרה מספר חיבורים בהם מתגלה תופעה דומה.

אחד הספרים החשובים ביותר בתחום המשפט הקנוני בימי הביניים באירופה הינו ספר *Decretum* של המשפטן גרטיאן. לאחרונה התברר שהספר הידוע הינו בעצם עיבוד צרפתי של החיבור האיטלקי המקורי. ידיעתו של גרטיאן בחוק הרומי הייתה מצומצמת ביותר, והבאים אחריו הרגישו חובה לעצמם להוסיף על יצירתו את המידע שהתחדש להם מתוך מקור זה. הנוסח המעובד היה כה נפוץ עד שכמעט שלא נותרו שרידים בכתבי היד לנוסח המקורי.⁷

בתחום הספרות העברית מימי הביניים, הועלתה לאחרונה במחקר האפשרות ששני ספרי היסוד של הקבלה – ספר הבהיר וספר הזוהר – נעבדו באירופה על בסיס של חיבורים שמוצאם מן המזרח.⁸

פלט בתוך: ספר מצוות גדול, מהד' מכון שלמה אומן, כרך א, ירושלים תשנ"ג, עמ' 17-25; כרך ב, ירושלים תשס"ג, עמ' 17-24; אברהם יעקב גולדמינץ, 'ספר מצוות גדול – מהדורות ונוסחאות חדשות', מוריה כח, ח-ט (תשס"ז), עמ' ה-יח. יהודה גלינסקי עסק במספר חיבורים מרובי עריכות. ראו יהודא דוב גלינסקי, 'מהדורות ספר הטור לרבינו יעקב בן אשר: עיון בהלכות פסח וסוכה דרך כתבי היד של ספר טור אורח חיים', ישרון ז (תש"ס), עמ' תשס-תשעז; הנ"ל, 'הרא"ש האשכנזי בספרד: "תוספות הרא"ש", "פסקי הרא"ש", ישיבת הרא"ש', תרביץ עד (תשס"ה), עמ' 414-421. לסקירה נרחבת של תכונות הספרים מרובי העריכות, ראו יעקב שמואל שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת-גן תשס"ה, עמ' 109-227.

⁷ זו תגליתו של Anders Winroth, *The Making of Gratian's Decretum*, Cambridge 2000.

⁸ ראו הצעתה של רונית מרוז, 'אור בהיר הוא במזרח: על זמנו ומקומו של מקצתו של ספר הבהיר', דעת 49 (תשס"ב), עמ' 137-180; Ronit Meroz, 'The Middle Eastern Origins of Kabbalah', *The Journal for the Study of Sephardic* & Mizrahi Jewry 1 (2007), pp. 39-56. לדחיית דבריה של מרוז לגבי הבהיר ראו יצחק ש' פנקובר, 'זמנם של הסעיפים על טעמי המקרא בספר הבהיר', קבלה 14 (תשס"ו), עמ' 329-345.

לבסוף נעיר על הקיצור/עיבוד של ספר יראים שנעשה באיטליה בידי ר' בנימין בן אברהם הרופא, אחיו של בעל שיבולי הלקט.⁹

בכל המקרים הללו אנו מוצאים חיבור חשוב, ואף קאנוני במידה מסויימת, אשר עוברה צורתו בידי עורך מאוחר יותר, אשר הוסיף עליו מושגים ומקורות שלא היו ידועים למחבר המקורי. המאפיין את הדוגמאות הללו הוא שעיבוד הספר נעשה במיקום גיאוגרפי שונה ממקום חיבורו של הספר. מסתבר שהתופעה נובעת מצורך לעדכן חיבורים קאנוניים כאשר מורגש פער בין מידת סמכותם העקרונית לבין פרטים בתוכנם שאינם מתאים למציאות המקומית.¹⁰ לכן יש מקום, מבחינת מהות החיבור, להניח שספר הפרדס לא נתחבר בצרפת, אלא במקום אחר ובתרבות הלכתית אחרת.

זמן חיבורו/עריכתו של ספר הפרדס

רשב"ם הוא הדמות המאוחרת ביותר המוזכרת בספר הפרדס. שנות חייו אינן ידועות בבטחה, אבל מקובל במחקר שהוא חי בין השנים 1080 ו-1160 בערך.¹¹ ראשוני המצטטים מן החיבור הם ר' אברהם בן הרמב"ם, שחי במצרים בראשית המאה הי"ג (1186-1237), ור' ישעיה די טראני, חכם איטלקי שחי בערך באותו זמן.¹² ספר הפרדס נוצר, אם כן, לקראת סוף המאה הי"ב.

מקום חיבורו/עריכתו של ספר הפרדס

כפי שראינו בפרק א, שררו בעבר שתי דעות עיקריות לגבי זהותו של 'בעל' ספר הפרדס – ר' שמעיה, תלמידו של רש"י, או ר' שמואל מבמברג. לא הועלו כל הוכחות פנימיות לזיהויים הללו, ונדמה שאופיו הלקטני של החיבור מונע זיהוי כזה, אם כי שערי השערות לא ננעלו. אם לא נצליח לזהות את העורך, האם ניתן לפחות להצביע על איזור שבו נוצר החיבור?

אפשרות אחת שעולה מאליה היא שהעיבוד נעשה בצרפת, בקירוב מקום לבית המדרש שבו הועלו המסורות על הכתב מתחילה. שמא היה זה ר' שמואל בן מאיר, נכדו של רש"י, שערך את ספר הפרדס? ניתן להציע מספר אסמכתאות להצעה זו:

א. שמו של הרשב"ם מופיע במפורש בספר הפרדס, בכותרת של אחד הפרקים – 'הילכות שחיטה ובדיקה שחיבר רבינו שמואל זק"ל' (עמ' קכג).

⁹ יצירה זו לא נחקרה עדיין, אבל העירו עליה משה רייך, 'מבוא ליראים השלם"', סיני: ספר יובל, ירושלים תשי"ח, עמ' שע-שעא; מרדכי מנחם הוניג, 'על מהדורתו החדשה של ספר המשכיל (ספר חסידים) לר' משה ברי אלעזר הכהן, ירושתנו א (תשס"ז), עמ' רלט, הערה 153.

¹⁰ ראו גם מרדכי גלצר, 'יש אם למסורת: על ההגהה בספרות ההלכה', מדעי היהדות 37 (תשנ"ז), עמ' 143-145.

¹¹ שרה יפת ורוברט ב. סולטרס, פירוש רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) לקהלת, ירושלים תשמ"ה, עמ' 11-12. לגבי הופעת שמו של ר' יהודה החסיד בספר הפרדס, ראו לעיל, פרק ו.

¹² ישראל מ' תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד: חלק שני, ירושלים תשס"ד, עמ' 175.

- ב. אותה מסורת עמומה אודות ר' שמואל מבמברג שחיבר את ספר הפרדס¹³ יכולה להתבאר באופן סביר יותר אם נניח שנפלה טעות בשם המקום, וצריך לומר ר' שמואל מרמרו'.
 ג. קטע מתוך 'הלכות נידה לרבינו שלמה' מובא בספר הראב"ה על שמו של הרשב"ם.¹⁴
 ד. כתב יד מ העתיק קטע מתוך פירוש רשב"ם לתלמוד.
 ה. רשב"ם הוא הראשון מבין חכמי צרפת אשר פירש את הלכות הרי"ף.¹⁵ ספר הפרדס מכיל מספר מובאות מתוך הרי"ף אשר, כפי שהעיר ישראל תא-שמע,¹⁶ קדומים לכל מובאה אחרת בצרפת. רשב"ם הוא גם ראשון המשתמשים במדרש לקח טוב.
 ו. רשב"ם ידוע בהעזתו כלפי רש"י. הקרבה המשפחתית ביניהם יצרה אצלו תחושה של עצמאות, אשר איפשרה לו לחלוק על סבו-רבו במפורש ובתקיפות בענייני פרשנות המקרא. מסתבר שהוא חלק גם על עמדות הלכתיות מסוימות שלו, ואת ההסתייגות שלו הוא הביע על ידי שינוי מזערי של לשון המסורת שהגיעה לידו.¹⁷ ההסתייגות שלו ביטאה גם פן אחר באישיותו – שמרנות הלכתית.

הצעה זו מעניינת ומפתה, אך נראה שאין לקבלה. ראשית, אם הרשב"ם מוזכר במפורש בספר, כיצד יהיה הוא מחברה? שנית, הממצאים אודות תפוצת ספר הפרדס – מוצאם של כתבי היד, ומקומם של החכמים המכירים את החיבור – מצביעים על מקור מחוץ לצרפת. בתוך תחומי צרפת – ואף בגרמניה שלפני זמנו של המהר"ם – אין זכר לחיבור בשם הזה.

איטליה

שלושה מתוך ארבעת כתבי היד של ספר הפרדס (מנפ) הועתקו באיטליה. כל המרבים לצטט מספר הפרדס – הרי"ד, בעל 'שבלי הלקט', וכן עורך 'ליקוטי הפרדס' – התגוררו באיטליה. מלבד הנתונים החיצוניים הללו, ניתן למנות לפחות שתי סיבות נוספות לחשוב שצור מחצבתו של ספר הפרדס באיטליה:

- א. השימוש בקבצי תשובות מאיטליה בפרק הליקוטים (ראו לעיל, פרק ה).

¹³ ספר יוחסין... עם הגהות... מה"ר משה איסרלש, קראקא שמ"א, דף קסד ע"א (ראו לעיל, פרק א).

¹⁴ ראב"ה חלק א, סימן קפג, עמ' 204, הערה 27; Henri Gross, *Gallia Judaica*, Paris 1897, p. 229; מאיר גרוזמן, 'להשתלשלותו של דם בתולים – מטהור לטמא', סידרא ה (תשמ"ט), עמ' 58, הערה 99. על כתיבתו ההלכתית של הרשב"ם, ראו אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ם, עמ' 57.

¹⁵ שמא יהודה פרידמן, 'מתוספות הרשב"ם לרי"ף', קבץ על יד ח (תשל"ו), עמ' 187-226; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 56-57; מרדכי סבתו, 'המקיף את חברו משלש רוחותיו' (בבלי, בבא בתרא ד ע"ב-ה ע"א), תרביץ ע (תשס"א), עמ' 209-211.

¹⁶ ישראל מ' תא-שמע, כנסת מחקרים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 46.

¹⁷ ראו חיים סולוביצ'יק, הלכה כלכלה ודימוי עצמי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 66-67. שם, עמ' 67, הערה 27: 'כפי שקרה בכמה וכמה מקרים, לקח הרשב"ם את כתבי דודו [הריב"ן – פר] כבסיס לחיבורו שלו. הוא הישווה אותם כאן עם פירושי הרי"ף, מחק יור' נוהג בו היתר' וכתב במקומו 'וח"ו אין לנהוג היתר בדברי'. על שיטתו של רשב"ם בהגהת ספרים, ראו יעקב שמואל שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, רמת-גן תשס"ה², עמ' 140-141.

ב. דין דם טוהר. כפי שראינו בפרק ה, העמדה ההלכתית ואף ההצדקה בספר הפרדס תואמת עמדות שמוכרות כמעט אך ורק מתוך תחום התרבות האיטלקי-ביזנטי.

אם נכונה השערה זו, שספר הפרדס עובד ולוקט מתוך מקורות שונים – בעיקרם גרמניים וצרפתיים – באיטליה בסוף המאה הי"ב, הרי שיש לראות בספר הפרדס תופעה מקבילה לספר האורה.¹⁸ כפי שהראה שלום אלבק, ספר האורה מורכב אמנם בעיקר מחומרים מבית מדרשו של רש"י. אבל הוא לבש צורה חדשה בפרובנס, שם הוסיפו לו קטעים מתוך ספרות ההלכה המקומית – ספר העיתים לר' יהודה הברצלוני, ועוד.¹⁹ מדובר אם כן בתופעה שחזרה על עצמה ביותר ממרכז אחד, כאשר תורתו של רש"י הובאה מן החוץ והותאמה למנהג המקומי ולספרייה המקומית.²⁰

מעט מאד ידוע על חכמי הלכה באיטליה לפני זמנו של ר' ישעיה די טראני.²¹ אחת הסיבות לכך הייתה מאמץ נוצרי מרוכז למיגור הקהילה, בסוף המאה ה-13.²² מה שידוע עליהם מצביע על השפעה עמוקה של המסורת האשכנזית.²³ אבל ברור שחכמי איטליה עדיין החזיקו במסורות מקומיות והלכו בדרכים עצמאיות. שמא גילינו מקור חדש לתורת קהילה זו?

¹⁸ אם כנים הדברים, ייתכן שהם יסבירו גם את שמו של ספר הפרדס. לפי דעת החוקרים (ראו: Max Schloessinger, [Review of] 'Liber, M., Raschi', *ZfHB* 10 (1906), p. 169; שלום אלבק, ספר האשכול, ירושלים תרצ"ה, עמ' לו; חיים סולוביצ'יק, יינם: סחר ביינם של גויים – על גלגולה של הלכה בעולם המעשה, תל אביב תשס"ג, עמ' 41, הערה 1), השם 'האורה' מכוון לא לתופעה הויזואלית של אור (כמו הספרים הקבליים שנקראו ספר האורה – ראו דניאל אברמס, ספר האורה לר' יעקב בן יעקב הכהן: מהדורה סינופטית על-פי כתבי-יד שונים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ניו יורק תשנ"ג, עמ' 114-121), אלא לבעל המקצוע החקלאי, הבוצר את פירות האילן (על פי משנה שביעית א, ב). העובדה שגם ספר הפרדס מכונה על ידי מונח חקלאי מתחום גידול היין מעלה את האפשרות שמעריצי רש"י בארצות רחוקים סברו שרש"י עסק לפרנסתו בגידול ענבים. על השאלת האם רש"י אכן עסק במקצוע זה, ראו חיים סולוביצ'יק, 'היכולו חיבורים הלכתיים "לדבר היסטוריה"', נטועים ט (תשס"ב), עמ' 27, הערה 53; גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 135; Mayer I. Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, Leiden 2004, pp. 23-27; idem, 'How Did Rashi Make a Living', <http://seforim.blogspot.com/2007/08/mayer-i-gruber-how-did-rashi-make.html>

¹⁹ אלבק, האשכול, עמ' לו-לח; שמחה עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנ"ה, עמ' כח-כט.

²⁰ השוו לדבריו של דניאל גולדשמידט, סדר רב עמרם גאון, ירושלים תשל"ב, עמ' 10-7.

²¹ ראו שמחה עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 81-69; עמוס גאולה, מדרשי אגדה אבודים הידועים מאשכנז בלבד: אבכר, אספה ודברים זוטא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשס"ז, עמ' 321.

²² ראו על כך: מד"א קאסוטו, 'חרבן הישיבות באיטליה הדרומית במאה הי"ג', ספר זכרון לאשר גולאק ולשמואל קליין ז"ל, ערכו שמחה אסף וגרשם שלום, ירושלים תש"ב, עמ' 139-152; Joshua Starr, 'The Mass Conversion of Jews in Southern Italy (1290-1293)', *Speculum* 21 (1964), pp. 203-211; Jeremy Cohen, *The Friars and the Jews*, Ithaca 1982, p. 85

²³ יוסף (ג'פרי) וולף, 'האומנם מסורת הלכה איטלקית?', סידרא י (תשנ"ד), עמ' 58; Moshe Idel, 'From Italy to Ashkenaz and Back: On the Circulation of Jewish Mystical Traditions', *Kabbalah* 14 (2006), pp. 47-94;

Israel Ta-Shma, *Creativity and Tradition: Studies in Medieval Rabbinic Scholarship, Literature and Thought*, Cambridge MA 2006, pp. 70-76

ביבליוגרפיה

כתבי יד

- אוקספורד, בודלי 566 (Opp. 276)
אוקספורד, בודלי 668 (Opp. 60)
אוקספורד, בודלי 678
אוקספורד, בודלי 777 (Mich. 263)
אוקספורד בודלי 778 (Opp. 301)
אוקספורד בודלי 847 (Mich. 283)
בודפשט, המוזיאון הלאומי 2^o
בודפשט, האקדמיה למדעים, אוסף קאופמן A 89
ברלין, ספריית המדינה Qu. 685
וטיקן Ebr. 45
וטיקן, Ebr. 141
וטיקן, Ebr. 318
וטיקן, Ebr. 487 (ו)
וינה, הספרייה הלאומית, Hebr. 2 (קטלוג שוורץ מס' 72)
וינה, הספרייה הלאומית 204 (קטלוג שוורץ מס' 55)
ורצ'יילי, ספריית הסמינר הבישופי C 235
ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 122 (לשעבר: ברסלאו 404)
טורונטו, ספריית האוניברסיטה, אוסף פרידברג 5-011 (לשעבר: ששון 534)
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 28^o6655
לונדון, הספרייה הבריטית 613 (Or 1037)
לונדון, הספרייה הבריטית 1081 (Add. 27129)
לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5554A
לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10578
לונדון, מונטיפיורי 92
לונדון, מונטיפיורי 134
מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 346
מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 587
מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 705 (מ)
מינכן, ספריית מדינת בווריה 95
ניו יורק, בית המדרש לרבנים 8128
ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3248.16-17

EN 3255.1-2 בית המדרש לרבנים ניו יורק,

EN 3798.8b בית המדרש לרבנים ניו יורק,

EN NS 6.43 בית המדרש לרבנים ניו יורק,

ניו יורק, בית המדרש לרבנים, רביניקה 538 (ג)

ניו יורק, בית המדרש לרבנים, רביניקה 1475

ניו יורק, בית המדרש לרבנים, רביניקה 1755

פריס, בית המדרש לרבנים, 39

פריס, הספרייה הלאומית Heb. 327

פריס, הספרייה הלאומית Heb. 369

פריס, הספרייה הלאומית Heb. 387 (פ)

פריס, הספרייה הלאומית, Heb. 407

פריס, הספרייה הלאומית Heb. 716

פריס, הספרייה הלאומית Heb. 1408

פרמא, דה רוסי 147 (פלטינה 2999)

פרמא, דה רוסי 929 (פלטינה 2902)

פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית והאוניברסיטאית 8°69

פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית והאוניברסיטאית 8°81

קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 28.48

קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 35.98

קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Add. 490.1

ספרות מקור

איסור והיתר לרש"י, מהד' יעקב פריימן, ברלין תרצ"ו

הלכות גדולות על פי כתב יד רומי, מהד' עזריאל הילדסהיימר, ברלין תרמ"ח-תרנ"ב

הלכות פסוקות, מהד' סלימאן ששון, ירושלים תשנ"ט

חפש מטמונים, מהד' דוב גולדברג, ברלין 1845

טוביה בן אלעזר, מדרש לקח טוב המכונה פסיקתא זוטרותא, מהד' שלמה בובר, וילנה תר"ם

כל בו, מהד' דוד אברהם, חלק ד, ירושלים תשנ"ג

ליקוטי הפרדס, ונציה רע"ט

מדרש לקח טוב, מהד' שלמה בובר, ווילנא תר"ם

מדרש תהלים, מהד' שלמה בובר, ווילנא תרנ"א

מחזור ויטרי, מהדורת שמעון הורוויץ, נירנברג תרפ"ג

מחזור ויטרי לרבנו שמחה מויטרי, מהד' אריה גולדשמידט, ירושלים תשס"ד

מנהגי ר' אברהם קלאוזנר, מהד' יונה י' דיסין, ירושלים תשל"ח

סדור רש"י, מהד' שלמה בובר, נערך ונסדר לדפוס מאת יעקב פריימאן, ברלין תרע"ב
 סדר רב עמרם גאון, מהד' דניאל גולדשמידט, ירושלים תשל"ב
 סנהדרי גדולה למסכת מכות, א, ירושלים תשל"ג
 ספר אור זרוע, ירושלים תשכ"ח
 ספר אמרכל, מהד' נחמן נתן קורוניל, 'ליקוטים מהלכות אמרכל', חמשה קונטרסים, וינה 1864 (ד"צ
 ירושלים תשכ"ח)
 ספר האורה, מהד' שלמה בובר, למברג תרס"ה
 ספר הישר, חלק התשובות, מהד' שרגא רוזנטל, ברלין תרנ"ח
 ספר הלכות גדולות, מהד' עזריאל הילדסהיימר, שלשה כרכים, ירושלים תשמ"ז
 ספר המכריע לרבינו ישעיה מטראני הזקן ז"ל, מהד' שלמה אהרן ורטהימר, ירושלים תשנ"ח
 ספר המנהגים לר' אייזיק טירנא, מהד' שלמה י' שפיצר, מהדורה שנייה, ירושלים תש"ס
 ספר המנהיג, מהד' יצחק רפאל, ירושלים תשל"ח
 ספר הסדרים, מהד' ישראל אלפנבין, ניו יורק תשי"א
 ספר הפרדס ותרומת הפרדס לרבנו אשר בן רבי חיים נב"ו ממונתשון, מהד' מרדכי ליב הלוי
 קצנלנבוגן, ירושלים תשמ"ה
 ספר הפרדס לרבינו אשר ב"ר חיים ממונתשון... מהדורת משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תשמ"ד
 ספר הפרדס, קושטא תקס"ב
 ספר הפרדס, מהד' חיים יהודה ערנרייך, בודפשט תרפ"ד
 ספר התדיר, בתוך משה יהודה הכהן בלוי, שיטת הקדמונים, ניו יורק תשנ"ב
 ספר והזהיר, מהד' ישראל מאיר פרימן, לייפציג תרמ"א
 ספר יוחסין... עם הגהות... מה"ר משה איסרלש, קראקא שמ"א
 ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל [מטודלה], מהד' מרדכי אדלר, לונדון תרס"ז
 ספר פרדס הגדול, ורשה תר"ל
 ספר קושיות, מהד' ישראל יעקב סטל, ירושלים תשס"ז
 ספר ראבי"ה, מהד' אביגדור אפטוביצר, מהד' שנייה, ירושלים תשכ"ד
 ספר ראבי"ה, מהד' דוד דבליצקי, בני ברק תשס"ה
 ספר רבינו דוד אבודרהם, מהד' אור הספר, ירושלים תשס"א
 ספר שבלי הלקט השלם... חברו רבינו צדקיה ב"ר אברהם הרופא, מהד' שלמה בובר, ווילנא תרמ"ז
 ספר תולדות אדם וחווה לר' ירוחם ב"ר משולם, ונציה ש"יג
 ספר תולדות אדם וחווה, מהד' יאיר חזן, ירושלים תשס"ז
 ספר תשבץ, מהד' שניאורסוהן, ירושלים תשס"ה
 פירוש הריבמ"ץ למשנה זרעים, מהד' ניסן זק"ש, ירושלים תשל"ה
 פירוש התורה לר' אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, מהד' אפרים יהודה ויזנברג, לונדון
 תשי"ח
 פירושי סידור התפילה לרוקח, מהד' משה ויהודה אלתר הרשער, ירושלים תשנ"ב
 פירושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו, מהד' מרדכי יהודה ליב זק"ש ירושלים תשט"ז

פסיקתא דרב כהנא, מהד' דוב מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב
פסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע (דרשות מהר"ח), מהד' יצחק שמשון לנגה, ירושלים תשל"ג
פסקי הרי"ד ופסקי הריא"ז, מהד' יד הרב הרצוג, ירושלים תשכ"ד-תשס"ו
פסקי ריקאנטי, פיעטרקוב תרנ"ד
ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, מהד' נסים דנה, רמת-גן תשמ"ט
ר' שלמה בן היתום, פירוש למסכת משקין, מהד' צבי פרץ חיות, ברלין תר"ע
רשב"א, פסקי חלה, מהד' יששכר דב ברגמן, ירושלים תשס"ג
שאלות דרב אחאי גאון, מהד' שמואל קלמן מירסקי, ירושלים תש"ך-תשל"ז
שאלות ותשובות מהרי"ק, מהד' שמואל ברוך הכהן דויטש ואליקים שלזינגר, ירושלים תשמ"ח
שאלות ותשובות ר' חיים אור זרוע, מהדורת מנחם אביטן, ירושלים תשס"ב
שאלות ותשובות רבינו אברהם ב"ר יצחק אב בית דין, מהד' יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ב
שבולי הלקט חלק שני, מהד' מנחם זאב חסידה, ירושלים תשכ"ט
שבלי הלקט החלק השני, מהד' שמחה חסידה, ירושלים תשמ"ח
שבלי הלקט השלם, מהד' שמואל ק' מירסקי, ניו יורק תשכ"ו
תוספות ר' יהודה שיר ליאון, מהד' ניסן זקש, ירושלים תשל"ב
תוספות ר' ישעיה די טראני, מהד' מכון מערבא, ירושלים תשנ"ז
תוספתא עתיקתא, מהד' חיים מאיר הורוויץ הלוי, פראנקפורט תר"ן
תשובות הגאונים ז"ל עם הגהות איי היס, ליוורנו תרכ"ט
תשובות הגאונים חמדה גנוזה, שאלוניקי תקס"ב
תשובות הרי"ד, מהדורת אברהם יוסף ורטהיימר, ירושלים תשמ"ה
תשובות חכמי צרפת ולותיר, מהד' יואל מילר, יונה תרמ"א
תשובות מהרי"ל החדשות, מהד' יצחק סץ, ירושלים תשל"ז
תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, מהד' אברהם חיים פריימן ושלמה דב גויטיין, ירושלים תרצ"ח
תשובות רבינו יוסף הלוי אב"ן מיגאש, ורשה תר"ל

Gratian: The Treatise on Laws (Decretum DD. 1-20) with the Ordinary Gloss, trans.
Augustine Thompson and James Gordley, Washington DC 1993

מחקרים

דניאל אברמס, ספר האורה לר' יעקב בן יעקב הכהן: מהדורה סינופטית על-פי כתבי-יד שונים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ניו יורק תשנ"ג

שרגא אברמסון, 'הלכות ספר תורה (גנזי מצרים) – ג. מקורות שלאחר התלמוד', סיני צט (תשמ"ו), עמ' קצג-ר"ד

שרגא אברמסון, 'ספר הערוך לרב נתן ב"ר יחיאל מרומא', סיני צה (תשמ"ד), עמ' כז-מב

שרגא אברמסון, 'על הלכות תפילין שבספר המנהיג', סיני פג (תשל"ח), עמ' קצו-רא

שרגא אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד

שרגא אברמסון, 'רב יוסף ראש הסדר', קרית ספר כו (תש"י), עמ' 72-95

שרגא אברמסון, רב נסים גאון: חמשה ספרים נפתחים, ירושלים תשכ"ה

גדליה אבערלאנדער, 'מנהג אמירת ולימוד "פרקי אבות" בשבתות הקיץ', אור ישראל מד (תשס"ו), עמ' קנו-קעד

אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ס

אפרים אלימלך אורבך, מחקרים במדעי היהדות, ערכו משה דוד הר ויונה פרנקל, ירושלים תשנ"ח

אפרים אלימלך אורבך, ספר ערוגת הבשם, ארבעה כרכים, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג

חיים יוסף דוד אזולאי, שם הגדולים השלם, ורשה תרל"ו

אברהם יצחק איגוס, תשובות בעלי התוספות, ניו יורק תשי"ד

משה אידל, כתבי ר' אברהם אבולעפיה ומשנתו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית תשל"ו

משה אידל, ר' מנחם רקנאטי המקובל, ירושלים תשנ"ח

יצחק אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם יהושע עמיר, תל-אביב תשל"ב

שלום אלבק, ספר האשכול, ירושלים תרצ"ה

נחמיה אלוני, הספריה היהודית בימי הביניים: רשימות ספרים מגניזת קהיר, ערכה מרים פרנקל, ירושלים תשס"ו

נחמיה אלוני, 'שתי רשימות ספרים אוטוגרפים של רב יוסף ראש הסדר (המאה הי"ב)', קרית ספר לח (תשכ"ג), עמ' 531-537

נסים אליקים, 'מחברת מנחם בן סרוק כמקור בלשני לפירושי רש"י לתורה', אבי עופרים: קובץ מאמרים לזכרו של צבי כורך, ירושלים תשס"ב, עמ' 23-43

ישראל שנהב אלפנבין, ספר המנהגים דבי מהר"ם, ניו יורק תרצ"ח

עדנה אנגל, 'לשאלת זמנו ומוצאו של כתב-יד ברלין 160', איטליה יא (תשנ"ה), עמ' נג-נה

עדנה אנגל, 'סגנונות הכתב העברי במאה העשירית והאחת-עשרה לאור תעודות הגניזה המתוארכות והמיתארכות', תעודה טו (תשנ"ט), עמ' 365-410

אנציקלופדיה תלמודית, ערך חרסת, כרך יז, ירושלים תשמ"ג

שמחה אסף, 'א. אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים [ביקורת]', קרית ספר יח (תש"ב), עמ' 320-328

שמחה אסף, 'הוצאה חדשה מספר הפרדס לרש"י ז"ל, התור ד, מא (תרפ"ד), עמ' 6-8

שמחה אסף, 'מפתח לתשובות הגאונים המובאות בספר העטור לר' יצחק ב"ר אבא מארי', הצופה לחכמת ישראל ו (תרפ"ב), עמ' 289-309

שמחה אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה

- שמחה אסף, ספר המקצועות, ירושלים תש"ז
- שמחה אסף, תשובות הגאונים ולקוטי ספר הדין להרב ר' יהודה ברצלוני ז"ל, ירושלים תרפ"ז
- שמחה אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב
- אביגדור אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח
- אביגדור אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תש"א
- אביגדור אפטוביצר, 'מספרות הגאונים', ספר היובל לפרופיסור שמואל קרויס, ירושלים תרצ"ז, עמ' 94-109
- אביגדור אפטוביצר, 'ספר חפץ וספר מתיבות', תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 127-152
- אביגדור אפטוביצר, ספר ראבי"ה, ד' כרכים, ירושלים תשכ"ד²
- אביגדור אפטוביצר, 'תיקון מזוזה לפי בעלי הסוד', הצופה לחכמת ישראל ב (תרע"ב), עמ' 102-100
- גרשון אפפעל, ספר הנייר, ירושלים תשנ"ד
- יעקב נחום אפשטיין, מחקרים בספרות התלמודית ובלשונוות שמיות, שלשה כרכים, ירושלים תשמ"ד-תשנ"א
- אהרן ארנד, 'תוספות בכתבי היד ובדפוסים של פירוש רש"י למסכת מגילה', סידרא יד (תשנ"ח), עמ' 5-24
- אהרן ארנד, 'עיונים במסורות הנוסח של פירוש רש"י למסכת ראש השנה', סידרא כ (תשס"ה), עמ' 5-24
- שלמה בובר, 'בקרת תהיה', אוצר הספרות ה (תרנ"ו), עמ' 73-89
- יהודה ליב ביאלר, מן הגנוזים, א, ירושלים תשכ"ז
- מלאכי בית-אריה (עורך), אסופות כתבים עבריים מימי הביניים, כרך א, ירושלים תשמ"ח
- מלאכי בית-אריה, 'זהותו של המקובל מנחם רקנאטי', תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 573-577
- מלאכי בית-אריה, 'כתבי-יד עבריים שהועתקו בירושלים או על-ידי יוצאי ירושלים', פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 244-278
- מלאכי בית-אריה, פרק שירה: מבואות ומהדורה ביקורתית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשכ"ז
- יהושע בלאו ויוסף יהלום, 'כתאב אלדרר – והוא ספר חדש של אלחריוזי על שבחי האל ועל קהילות המזרח', פעמים 108 (תשס"ז), עמ' 19-51
- יעקב בלידשטיין, 'מעמדן האישי של נשים שביות ומשומדות בהלכה של ימי הביניים', שנתון המשפט העברי ג-ד (תשל"ו-תשל"ז), עמ' 35-116

מתניה בן-גדליה, חכמי שפייר בימי גזרות תנ"ו ולאחריהן: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור ויצירתם הרוחנית בשלהי המאה ה-11 ובראשית המאה ה-12, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ז

יצחק אייזיק בן-יעקב, אוצר הספרים, ווילנה תר"ם

יצחק אייזיק בן-יעקב, דברים עתיקים, קונטרס שני, לייפציג תר"ו

עקיבא בן-עזרא, 'מקורות השם "שבת הגדול"', שנה בשנה תשמ"ב, עמ' 272-280

רוברט ברודי, תשובות הלכתיות של רב נטרונאי בר הילאי גאון, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, תשמ"א

ירחמיאל ברודי, תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, ירושלים תשנ"ד

מנחם מ' ברייאר, 'הרב חיים יהודה עהרענרייך', אישים ודמויות בחכמת ישראל באירופה המזרחית לפני שקיעתה, ערך: שמואל ק' מירסקי, ניו יורק תשי"ט, עמ' 437-432

אברהם ברלינר, רש"י על התורה, פרנקפורט תרס"ה

שמעון ברנשטיין, 'פיוטים ופייטנים חדשים מהתקופה הביזנטינית', חורב ה (תרצ"ט), עמ' 122-43

עמוס גאולה, 'חידת מפתח הפסוקים שבכ"י מוסקוה, גינצבורג 1420/7: הזמנה לבית היוצר של הילקוט שמעוני לתורה', תרביץ ע (תשס"א), עמ' 464-429

עמוס גאולה, מדרשי אגדה אבודים הידועים מאשכנז בלבד: אבכיר, אספה ודברים זוטא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשס"ז

אברהם יעקב גולדמינץ, 'ספר מצוות גדול – מהדורות ונוסחאות חדשות', מוריה כח, ח-ט (תשס"ז), עמ' ה-יח

אריה גולדשמידט, 'פירוש הקדיש לבעל מחזור ויטרי', ישורון ג (תשנ"ז), עמ' ה-יד

דניאל גולדשמידט, הגדה של פסח – מקורותיה ותולדותיה, ירושלים תשמ"ב

משה גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, ירושלים תשס"ו

יצחק דב גילת, 'נישואי קטן', יד לגילת: אסופת מאמרים של יצחק דב גילת, עורכים: ישראל משה תא-שמע וישראל צבי גילת, ירושלים תשס"ב, עמ' 49-23

לוי גינצבורג, גנזי שכטר ב, ניו יורק תרפ"ח

ליפא גינת, ר' יוסף ראש הסדר ופירושו למשנה (מן הגניזה), עבודת גמר, אוניברסיטת תל אביב, תש"ן

יהודא דוב גלינסקי, 'מהדורות ספר הטור לרבינו יעקב בן אשר: עיון בהלכות פסח וסוכה דרך כתבי היד של ספר טור אורח חיים', ישורון ז (תש"ס), עמ' תשס-תשעז

יהודה דוב גלינסקי, 'הרא"ש האשכנזי בספרד: "תוספות הרא"ש", "פסקי הרא"ש", ישיבת הרא"ש', תרביץ עד (תשס"ה), עמ' 421-389

מרדכי גלצר, 'יש אם למסורת: על ההגהה בספרות ההלכה', מדעי היהדות 37 (תשנ"ז), עמ' 145-143

דב גנחובסקי, תוספות רבינו יצחק בן יעקב הלבן למסכת יומא, ירושלים תשט"ז

מאיר גרוזמן, 'להשתלשלותו של דם בתולים – מטהור לטמא', סידרא ה (תשמ"ט), עמ' 47-62

צבי גרונר, רשימת תשובות רב האי גאון, עלי ספר יג (תשמ"ו)

אברהם גרוס, 'רש"י ומסורת לימוד התורה שבכתב בספרד', רש"י: עיונים ביצירתו, עורך: צבי אריה שטיינפלד, רמת גן תשנ"ג, עמ' 27-55

אמנון גרוס, אוצר עדן גנוז שחיבר... אברהם אבולעפיה, ירושלים תש"ס

אברהם גרוסמן, 'אימתי פסקה ההגמוניה הארץ-ישראלית באיטליה?', משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, עורכים: עזרא פליישר, מרדכי עקיבא פרידמן ויואל קרמר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 143-157

אברהם גרוסמן, 'זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ-ישראל', שלם ג (תשמ"א), עמ' 57-92

אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט²

אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשס"א

אברהם גרוסמן, 'ר' יהודה הכהן וספרו "ספר הדינים"', עלי ספר א (תשל"ה), עמ' 1-34

אברהם גרוסמן, רש"י – ר' שלמה יצחקי, ירושלים תשס"ו

דוד דבליצקי, 'הגהות מיימוניות', צפונות א, א (תשמ"ט), עמ' מט-נט

אברהם דוד, 'מעורבותם של יהודי מצרים במסחר עם ויניציאה במאה הט"ז על-פי מסמכי הגניזה הקהירית ומקורות אחרים', *PAAR* 60 (1994), עמ' 1-29.

ידידיה דינרי, 'חילול הקודש ע"י נידה ותקנת עזרא', תעודה ג (תשמ"ג), עמ' 17-37

ידידיה דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ד

יוסף דן, הסיפור החסידי, ירושלים תשל"ה

יוסף דן, 'קצה של החסידות הפרומקינאית', מחקרי חסידות, ערכו עמנואל אטקס ואחרים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 261-274

נחמן דנציג, 'ליקוטי תשובות הגאונים בחיבורי הראשונים', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ג, (ירושלים תשמ"ו), עמ' 71-78

נחמן דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק תשנ"ט

נחמן דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת-קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בי המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק תשנ"ח

נחמן דנציג, 'שרטוט ספרי קודש: מקורה של הלכה והשלכותיה', עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ערכו דניאל בויארין ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 283-359

עידן דשא הלוי, ילקוט מדרשים, ארבעה כרכים, צפת תשס"ג-תשס"ז

שלמה זלמן הבלין, סדר הקבלה לרבינו מנחם המאירי, ירושלים תשנ"ה

[שלמה זלמן הבלין], 'ספרים חדשים ונתקבלו במערכת', עלי ספר טז (תש"ן), עמ' 153-187

שלמה זלמן הבלין, 'על הגניזה החרסונית', ישורון ד, עמ' תשנה-תשנו

שלמה זלמן הבלין, 'על כתב יד אחד שנחלק', עלי ספר א (תשל"ה), עמ' 81-90; שם, ב (תשל"ו), עמ' 65-78

א"מ הברמן, המדפיס דניאל בומבירגי ורשימת ספרי בית דפוסו, צפת תשל"ח

מרדכי מנחם הוניג, 'על מהדורתו החדשה של ספר המשכיל (ספר חסידים) לר' משה בר' אלעזר הכהן', ירושתנו א (תשס"ז), עמ' קצו-רמ

אלעזר הורביץ, 'שרידים נוספים מספר משנה תורה כתובים בעצם כ"י קדשו של הרמב"ם', הדרום לח (תשל"ד), עמ' 4-44

יהושע הורוביץ (מהדיר), ר' אברהם ב"ר אפרים, קיצור ספר מצוות גדול, ירושלים תשס"ה

חיים מאיר הורוויץ, בית נכות ההלכות או תורתן של ראשונים, חלק ראשון, פרנקפורט תרמ"ב

נפתלי צבי הילדסהיימר, הקדמת ספר הלכות גדולות, ירושלים תשמ"ז

עזריאל הילדסהיימר, 'מבוא לספר הלכות קצובות המיוחס לרב יהודאי גאון', סיני יג (תש"ד), עמ' רעא-רעז; שם יד (תש"ד), עמ' כא-לב

ברוך חיים הירשפלד ואברהם שושנה (מהדירים), פירוש רבינו פרחיה ב"ר נסים על מסכת שבת, ירושלים תשמ"ח

אביעד הכהן, 'על מידת שימוש של ר' יוסף קארו בתלמוד הירושלמי', הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חלק ג, 1 (תשנ"ג), עמ' 209-216

אברהם הלפרין, מבוא לספר מרדכי השלם, ירושלים תשנ"ב

דוד הנשקה, 'עדים זוממים – לפתרונה של חידה עתיקה (בעקבות ספרי זוטא דברים)', תרביץ עב (תשס"ג), עמ' 345-387

משה הרשקר, 'מנהגי וומיזא ומגנצא, דבי רש"י ורבותיו ומנהגי אשכנז של הרוקח', גנוזות ב (תשמ"ה), עמ' יא-כח

משה הרשקר, 'אמרי אמת ודעת – לקט עתיק של מדרשים ודברי גאונים וראשונים: דברים קצרים מתוך כ"י מס' רפה', גנוזות ב (תשמ"ה), עמ' קנה-קנט

בטחה הר-שפי, נשים בקיום מצוות בשנים 1050-1350: בין הלכה למנהג, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשס"ב

יוסף (גיפרי) וולף, 'האומנם מסורת הלכה איטלקית?', סידרא י (תשנ"ד), עמ' 57-59

יוסף (גיפרי) וולף, 'בית הכנסת באשכנז – בין דימוי להלכה', כנישתא ב (תשס"ג), עמ' ט-ל

נפתלי וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח

ערן ויזל, 'למי מיען רש"י את פירושו למקרא?', בית מקרא נב (תשס"ז), עמ' 139-168

איזיק הירש וייס, 'לתולדות רבנו שלמה בר יצחק', בית תלמוד ב (תרמ"ב), עמ' 33-40, 65-73, 97-101, 129-138, 161-166, 193-206, 225-231, 257-264, 289-297

איזיק הירש וייס, 'שערי ברכות לרב שמואל בן חפני גאון' – בית תלמוד, בית תלמוד ב (תרמ"ב), עמ' 377-386

רפאל שמואל הכהן וינברג, תשובות רב שר שלום, ירושלים תשל"ה

שמואל הכהן וינגרטן, 'זהויה של משפחת גרים באונגריה במאה העשירית לאלף הרביעי', המעין ט, ד (תשכ"ט), עמ' 35-39

ישעיהו וינוגרד, אוצר הספר העברי: רשימת הספרים שנדפסו באות עברית מראשית הדפוס העברי בשנת רכ"ט עד שנת תרכ"ג, ירושלים תשנ"ג

יחיאל דוב ולר, 'ספר שבלי הלקט', זכור לאברהם: קובץ תורני, תשנ"ד-תשנ"ה, עמ'

מנחם זהרי, מדקדקים וחיבוריהם בפירושי רש"י, ירושלים תשנ"ד

יעקב זוסמן, 'אביגדור אפטוביצר: יובל לפטירתו', מדעי היהדות 35 (תשנ"ה), עמ' 83-90

יעקב זוסמן, 'מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי: לביורר נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 12-76

יעקב זוסמן, 'פרקי ירושלמי', מחקרי תלמוד ב (תשנ"ג), עמ' 220-283

אשר זיו, רבינו משה איסרליש (רמ"א), ניו יורק תשל"ב

יוסי זיו, מנהגי טומאה וטהרה קדומים שרידי הלכות קדומות במנהגי טמאה וטהרה של יהודי אתיופיה, עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן תש"ס

יצחק (אריק) זימר, 'גזרות תתנ"ו בספרי המנהגים בימי הביניים ובעת החדשה', יהודים מול הצלב: גזרות תתנ"ו בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, ערכו יום טוב עסיס ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 157-170

יצחק (אריק) זימר, 'מנהגי אפייה בקהילות אשכנז בימי הביניים', ציון סה (תש"ס), עמ' 141-162

יצחק (אריק) זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו

שניאור זק"ש, בית יוסף – הוא רשימה מכל הספרים היקרים כתבי יד הנמצאים באוצר נחמד של הרב... יוסף יוזל גינצבורג, [חמוש"ד]

שניאור זק"ש, הערות לאגרת טו, ספר כרם חמד, מחברת שמינית, ברלין תרי"ד, עמ' 100-102

שניאור זק"ש, היונה או כנסת ישראל, ברלין תרי"א

אברהם יוסף חבצלת, 'ספר שלטי הגבורים – מי חיברו?', מוריה יח, ז-ח (תשנ"ב), עמ' צח-קא

מנחם זאב חסידה, 'חוסן ישועות – מבוא ומאור לספרי רבינו ישעיה די טראני', הסגלה שנה ו, חוברת סה (תי"ש)

מנחם זאב חסידה, 'פירוש הקדיש לרש"י', הסגלה שנה א, חוברת יב (תרצ"ד), עמוד אחרון; חוברת יג, עמוד אחד; חוברת יד, פרק ה

אלעזר טויטו, "הפשטות המתחדשים בכל יום": עיונים בפירוש של רשב"ם לתורה, רמת-גן תשס"ג
שלם יהלום, 'ר' יהודה בר יקר – תולדותיו ומקומו במשנת הרמב"ן', סידרא יז (תשס"א-תשס"ב), עמ'
79-107

יצחק יודלוב, גנזי ישראל, ירושלים תשמ"ד

יצחק יודלוב, 'מי הוא חכם ופוסק איטלקי?', איטליה י (תשנ"ג), עמ' ט-טז

יוסף ינון (פנטון) (מהדיר), מורה הפרישות, ירושלים תשמ"ז

יוסף ינון (פנטון), 'מורשתם הספרותית של צאצאי הרמב"ם', פעמים 97 (תשס"ד), עמ' 5-25

יוסף ינון (פנטון), 'פירוש מיסטי לשיר השירים בידו של ר' דוד בן יהושע מימוני', תרביץ סט (תש"ס),
עמ' 539-589

יוסף ינון (פנטון), 'הפירוש הערבי של ר' דוד בן יהושע מימוני למשנה תורה', מסורת ושינוי בתרבות
הערבית-היהודית של ימי-הביניים, עורכים: יהושע בלאו ודויד דורון, רמת גן תש"ס, עמ' 145-160

עלי יסיף, ספר הזכרונות הוא דברי הימים לירחמאל, תל-אביב תשס"א

אברהם יערי, 'אגרות שליחי ירושלים', ירושלים: רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, ב (תש"ט), עמ'
קלב-קמו

אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז

אברהם יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א

שרה יפת ורוברט ב. סולטרס, פירוש רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) לקהלת, ירושלים תשמ"ה

שמואל כהן, 'ר' מרדכי בן הלל האשכנזי', סיני טז (תש"ה), עמ' רמז-רנה

מנחם י' כהנא, ספרי זוטא לדברים, ירושלים תשס"ג

מנחם מ' כשר, הגדה שלמה, ירושלים תשכ"ז

יהודה לביא, 'אוצר הספרים של מרן הבית יוסף', המעין לד, ב (תשנ"ד), עמ' 21-42

אידה להט, לצבינו של הקודקס הביזנטי – היבטים קודיקולוגיים ופאליאוגרפיים בכתבי היד
העבריים מימי הביניים, עבודת גמר לתואר מוסמך במדעי הספרנות, האוניברסיטה העברית תשנ"ח

ב"מ לוי, 'מעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ א [תר"ץ], עמ' 79-101

ב"מ לוי, מתיבות, ירושלים תרצ"ד

ב"מ לוי, 'סופרים וספרים – ספר הפרדס', הדאר ד [צ"ל ה], ב (תרפ"ה), עמ' 11-12

ב' לוי, 'ספר הפרדס', גנזי קדם ג (תרפ"ה), עמ' 87-92

דוד לוי, המעשים לבני ארץ ישראל והלכות ארצישראליות, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית,
תשנ"א

ש"ד לוצאטו, 'נחלת שדי"ל', אוצר טוב, תרל"ט, עמ'
יהודה ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, ירושלים תשס"א
א"מ ליפשיץ, ר' שלמה יצחקי, ורשה תרע"ב
אליעזר לנדסהוט, עמודי העבודה, ברלין תרי"ז (ד"צ ירושלים תשכ"ח)
יעקב מאן, 'ספר המעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ א (תר"ץ), עמ' 1-14
חיים מיכל, אור החיים, פראנקפורט תרנ"א
חיים מיליקובסקי, 'החיפוש אחר "הטקסט המקורי"', מחקרים בתלמוד ובמדרש: ספר זיכרון
לתרצה ליפשיץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 384-349
יואל מילר, מפתח לתשובות הגאונים, ברליו תרנ"א
שמואל ק' מירסקי, ריבב"ן למסכת פסחים, ניו יורק תשט"ו
שמואל ק' מירסקי, ר' ישעיה מטראני ובעל שבלי הלקט', תלפיות ט, א-ב (תשכ"ה), עמ' 49-109
ירמיהו מלחי, 'פירוש רש"י כמקור לנוסחאות שנשתקעו במסכת ברכות', סיני קלו (תשס"ו), עמ' קלט-
קנג
מרדכי מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד
מרדכי מרגליות, הלכות קצובות, ירושלים תש"ב
רונית מרוז, 'אור בהיר הוא במזרח: על זמנו ומקומו של מקצתו של ספר הבהיר', דעת 49 (תשס"ב),
עמ' 137-180
אברהם מרמורשטיין, 'חכם ופוסק איטלקי', דביר ב (תרפ"ד), עמ' 213-243
שלמה נאה, 'על המחזור השבע-שנתי של הקריאה בתורה בארץ ישראל', תרביץ עד (תשס"ה), עמ' 43-
75
גדליה נגאל, סיפורי מיכאל לוי רודקינסון, ירושלים תשמ"ט
גדליה נגאל, הנ"ל, מלקטי הסיפור החסידי, ירושלים תשנ"ו
מרדכי נדב, 'לתולדות המאמצים להבאת אוסף דוד גינצבורג אל בית הספרים הלאומי בירושלים',
מדעי היהדות 35 (תשנ"ה), עמ' 69-81
דב נוימן, 'מלואיו של ר' אברהם אפשטיין ז"ל למאמרו "רבי שמעיה"', סיני ט (תש"א-תש"ב), עמ'
רמד-רמו
ורד נעם, 'מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י בתלמוד', סידרא יז (תשס"א-תשס"ב), עמ' 109-150
מרדכי סבתו, 'המקיף את חברו משלש רוחותיו' (בבלי, בבא בתרא ד ע"ב-ה ע"א): לבירור היחס
שבין ביקורת הנוסח לשאלות עריכה בחקר התלמוד הבבלי, תרביץ ע (תשס"א), עמ' 189-212
מרדכי סבתו, כתב-יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח

חיים סולוביצ'יק, 'היוכלו חיבורים הלכתיים "לדבר היסטוריה"', נטועים ט (תשס"ב), עמ' 50-9

חיים סולוביצ'יק, הלכה כלכלה ודימוי עצמי, ירושלים תשמ"ה

חיים סולוביצ'יק, יינם: סחר ביינם של גויים – על גלגולה של הלכה בעולם המעשה, תל אביב תשס"ג

משה עמאר, דיני סירכות הריאה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן תשנ"ח

יצחק ש' עמנואל, 'משפחת קוב'ו רבניה וגביריה', זכרון שלוניקי, עורך: דוד רקנטי, כרך ב, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 81-85

שמחה עמנואל, 'יואיש על מקומו מבואר שמו': לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק, תרביץ סט (תש"ס), עמ' 423-440

שמחה עמנואל, 'הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה', מחקרי תלמוד ג, ירושלים תשס"ה, עמ' 591-625

שמחה עמנואל, 'לענייניו של מחזור ויטרי', עלי ספר יב (תשמ"ו), עמ' 129-130

שמחה עמנואל, רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, ירושלים תשס"ו

שמחה עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז

שמחה עמנואל, 'שריד חדש מספר מגילת סתרים לרב נסים גאון', ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, כרך ב, עמ' 535-551

שמחה עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנ"ה

שמחה עמנואל, 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג שאינן של מהר"ם', שנתון המשפט העברי כא (תשנ"ח-תש"ס), עמ' 149-205

אברהם עפשטיין, כתבי ר' אברהם עפשטיין, נקבצו יחד והובאו לבית הדפוס על ידי א"מ הברמן, שני כרכים, ירושלים תשכ"ה

אברהם עפשטיין, 'רבי שמעיה תלמידו ומזכירו של רש"י', ספר רש"י, י"ל פישמן (עורך), ירושלים תש"א, עמ' שכד-שמד

אברהם עפשטיין, 'תשובה ירושלמית בספר הפרדס', הגרן כו (תרס"ו), עמ' 69-73

חביבה פדיה, השם והמקדש במשנת ר' יצחק סגי נהור, ירושלים תשס"א

שמואל אברהם פוזננסקי, 'מגלת סתרים', הצופה לחכמת ישראל ה (תרפ"א), עמ' 177-193, 294-301 ; ו (תרפ"ב), עמ' 327-350 ; ז (תרפ"ג), עמ' 17-46

רפאל פוזנר, הלכות איסור והיתר לרבינו צדקיה בן אברהם הרופא ינע"ם, דיסרטציה, בית המדרש לרבנים באמריקה, [חש"ד]

יעקב פוקס, 'פירושי רבי יהודה אלמדארי על הרי"ף לסדר מועד', *JSIJ* 6 (2007), עמ' 219-228

אנג'לו פיאטלי והלל סרמונטה, 'פירוש לספר מלכים מבית מדרשו של הרי"ד', ספר זכרון – הרב ד"ר מנחם עמנואל הרטום, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 212-279

צבי פיינטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת-גן תשמ"ה

ליאון אריה פלדמן, 'קטעים מספר ליקוטים בדיני תפילות וברכות', ספר זכרון להרב יצחק נסים, ירושלים תשמ"ה, כרך ג, עמ' סט-עח

עזרא פליישר, 'אזהרות לר' בנימן (בן שמואל) פייטן', קבץ על יד יא, א (תשמ"ה), עמ' 3-75

עזרא פליישר, 'בחינות בשירת פייטני איטליה הקדומים', הספרות 30-31 (1981), עמ' 131-167

עזרא פליישר, היוצרות, ירושלים תשמ"ד

עזרא פליישר, 'חדותה (!)', איטליה יג-טו (תשס"א), עמ' ט-לא

עזרא פליישר, 'לקדמוניות 'ספר יצירה': על העדות הקילירית ומסביבה', תרביץ עא (תשס"ב), עמ' 405-432

עזרא פליישר, פיוטי שלמה הבבלי, ירושלים תש"ג

ישראל מרדכי פלס, ספר 'מהרי"ל' [=מנהגי מהרי"ל] על פי כתבי היד האוטוגרפיים שלו וייחודו כחיבור מרובה עריכות, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן תשס"ה

ישראל מרדכי פלס, מנהגות וורמייזא מנהגים והנהגות שאסף וחיבר רבי יודא ליווא קירכום, ירושלים תשמ"ז

ישראל מרדכי פלס, 'נוסח הסמ"ג השלם', ספר מצוות גדול, מהד' מכון שלמה אומן, כרך א, ירושלים תשנ"ג, עמ' 17-24; כרך ב, ירושלים תשס"ג, עמ' 17-24

ישראל מרדכי פלס, 'פסקי ר"י הזקן ור' יהודה מקורביל בעניין חודש העיבור בכ"ד חדשי מינקות', מוריה כ, א-ב (תשנ"ה), עמ' ג-ז

יצחק ש' פנקובר, 'זמנם של הסעיפים על טעמי המקרא בספר הבהיר', קבלה 14 (תשס"ו), עמ' 329-345

יצחק ש' פנקובר: 'הגהות שהגיה רש"י את פירושו לספרי הנביאים', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום טו (תשס"ה), עמ' 185-211

יצחק ש' פנקובר, 'הגהות רש"י, הגהות תלמידי, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום טז (תשס"ו), עמ' 205-229

יצחק ש' פנקובר, 'הגהות רש"י לפירושו לתורה', *JSIJ* 6 (2007), עמ' 141-188

יצחק ש' פנקובר, 'תהליך הקנוניזציה של פירוש רש"י לתורה', לימוד ודעת במחשבה יהודית, עורך: חיים קרייסל, באר שבע תשס"ו, עמ' 123-146

גילה פריבור, 'ספר הזיקוק' של דומניקו ירושלמי (1555-1621) והשפעתו על הדפוס העברי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן תשס"ד

מרדכי עקיבא פרידמן, 'הלכות אישות בעקבות המעשים לבני ארץ ישראל' תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 209-242

מרדכי עקיבא פרידמן, 'הרחקת הנידה והמינות אצל הגאונים, הרמב"ם ובנו ר' אברהם על-פי כתבי גניזת קהיר', *Maimonidean Studies* 1 (1990), עמ' 1-21

מרדכי עקיבא פרידמן, 'התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ-ישראלים בשאלות ותשובות מן הגניזה (מתשובותיו של ר' יוסף ראש הסדר)', כנסת עזרא – ספרות וחיים בבית הכנסת, עורכת: שולמית אליצור, ירושלים תשנ"ה, עמ' 69-102

מרדכי עקיבא פרידמן, 'ירושת מי שהיו לו שתי נשים- שתי תשובות מן הגניזה', דיני ישראל יג-יד (תשמ"ו-תשמ"ח), עמ' רלט-רסב

מרדכי עקיבא פרידמן, 'תשובת ר' יחיאל בר אליקים המתירה את ה"רשות"', עזרא פליישר, מ"ע פרידמן ויואל קרמר (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 328-367

שמה יהודה פרידמן, 'מתוספות הרשב"ם לרי"ף', קבץ על יד ח (תשל"ו), עמ' 187-226

שמה יהודה פרידמן, 'פירושי רש"י למסכתות התלמוד', <http://www.atranet.co.il/sf/rashi.doc>

א"ח פריימן, סדר קידושין ונישואין, ירושלים תש"ה (ד"צ ירושלים תשכ"ה)

אברהם פרנקל, פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, ירושלים תשס"ז

[דוד פרנקל], אוצר כתבי יד יקרי המציאות, [1928?]

מרים פרנקל, האוהבים והנדיבים – עילית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים, ירושלים תשס"ז

יום טוב ליפמן צונץ, תולדות רש"י, תרגם שמשון בלאך, ורשה תרכ"ב

משה דוד צ'צ'יק, 'על ספרים וסופריהם: הרב חיים יהודה עהרנרייך זצ"ל', המעין מו, ב (תשס"ו), עמ' 86-85

מד"א קאסוטו, 'חרבן הישיבות באיטליה הדרומית במאה הי"ג', ספר זכרון לאשר גולאק ולשמואל קליין ז"ל, ערכו שמחה אסף וגרשם שלום, ירושלים תש"ב, עמ' 139-152

קובץ רש"י, סיני כרך קלו (תשס"ו)

ענת קוטנר, 'ברכת אשר צג: גלגולי ברכה שנעלמה', גרנות ג (תשס"ג), עמ' 179-187

ויטוקה קולורני, 'היוחסין של משפחת פינצי – הדורות הראשונים', יהודים באיטליה – מחקרים יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו, עורך: חיים ביינארט, ירושלים תשמח, עמ' 231-218

אפרים קופפר, 'ר' שמשון בר שמואל "איש ירושלים" ור' אברהם ברבי שמואל טעמלין מירושלים', שלם א (תשל"ד), עמ' 97-102

גדעון קוף, מעריכים ומכתבי-עתים: עיונים בתולדות העתונות העברית והיהודית, תל-אביב 1999

יואל קטן, 'נתקבלו במערכת', המעין מז, ג (תשס"ז), עמ' 89-100

מנחם קיסטר, עיונים באבות דר' נתן: נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ח

שלום קליין, פירוש רבינו חננאל בן שמואל... על מסכת עירובין, ירושלים תשנ"ו

אפרים קנרפוגל, 'היכרותו של רש"י את ספרות ההיכלות ותורת הסוד', בר-אילן ל-לא (תשס"ו), עמ' 491-500

אפרים קנרפוגל ומשה סוקולוב, 'רש"י ורמב"ם נפגשים בגניזה הקהירית: הפניה אל ספר "משנה תורה" במכתב מאת אחד מבעלי התוספות', תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 411-416

מאיר קסלר, 'מנהג בית מדרשו של רש"י בספירת העומר מבעוד יום', ירושתנו ב (תשס"ח), עמ' קכב-קכו

צבי מאיר רבינוביץ, 'ספר המעשים לבני ארץ ישראל – שרידים חדשים' תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 275-305

רפאל נ"נ רבינוביץ, אהל אברהם: רשימת ספרים אשר אסף וקיבץ אברהם מערצבאכער, מינכן תרמ"ח

דב רבל, 'החלופים בין בני בבל ובין בני ארץ ישראל ומקורות ההלכה של הקראים', חורב א (תרצ"ד), עמ' 1-20

אליעזר שמשון רוזנטל, 'פירושים וניסיונות ללקסיקון התלמודי', לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 167-182

אברהם נפתלי צבי רות, 'יהדות הונגריה בספרות ההלכה מהמאה הי"א והי"ב', תלפיות ט, ג-ד (תשל"ל), עמ' 843-852

אברהם נפתלי צבי רות, [כתב יד המבורג]: א: כתב-יד מס' 152... ב: כתב-יד מס' 153, ירושלים תש"ס

אמנון רז-קרקוצקין, הצנזור, העורך והטקסט: הצנזורה הקתולית והדפוס העברי במאה השש עשרה, ירושלים תשס"ה

משה רייך, 'מבוא ל"קראים השלם"', סיני: ספר יובל, ירושלים תשי"ח, עמ' שנו-שעב

נועה רייכמן, קודיקולוגיה וקאנון – בדיקת הנתונים הקודיקולוגיים ברשימות רב יוסף ראש הסדר, עבודה במסגרת לימודי מוסמך בבית הספר לספרנות, ארכיונאות ומידע, האוניברסיטה העברית, תשס"ה

אלחנן ריינר, 'בין אשכנז לירושלים – חכמים אשכנזים בארץ-ישראל לאחר המוות השחור', שלם ד (תשמ"ד), עמ' 27-62

אלחנן ריינר, 'ישן מפני חדש: על תמורות בתוכני לימוד בישיבות פולין במאה הטי"ז ושיבתו של רמ"א בקרקוב', זכר דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכר דב רפל, ירושלים תשס"ז, עורך: שמואל גליק, ירושלים תשס"ז, עמ' 183-206

אלחנן ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099-1517, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח

אברהם (רמי) ריינר, 'להתקבלותו של ספר "הלכות גדולות" באשכנז', לימוד ודעת במחשבה יהודית, ערך חיים קרייסל, באר-שבע תשס"ו, עמ' 95-121

רמי ריינר, 'פרשנות והלכה: עיון מחודש בפולמוס רבנו תם ור' משולם', שנתון המשפט העברי כא (תשנ"ח-תשס"ס), עמ' 207-239

רמי ריינר, רבינו תם: רבותיו (הצרפתים) ותלמידיו בני אשכנז, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז

יעקב רייפמן, 'עשרה מילי דחסידותא דהוה נהיג בהו רב', הצופה להמגיד טו (תרל"א), עמ' 93-94,
302-303, 309, 317, 325

יצחק רפאל (מהדיר), ספר המנהיג, ירושלים תשל"ח

נחמיה רפל, מקורה של ההלכה 'לברך בכל יום מאה ברכות' והשתלשלותה, עבודת גמר, טורו קולג',
ירושלים תשנ"ז

יצחק רצהבי, 'כתב התורה ואותיותיה', תורה שלמה, כרך כט, ירושלים תשל"ח, עמ' עה-רלד

יצחק שורש, הפנייה עבר ביהדות המודרנית, תרגם אהד לזר, ירושלים תש"ס

שמואל אליעזר שטרן, 'בענין ברכה על בדיקת טריפות', מוריה כה, ג-ה (תשס"ג), עמ' ו-ז

שמואל אליעזר שטרן, מאורות הראשונים, ירושלים תשס"ב

אלכסנדר שייבר, 'רשימת ספרים נוספת ליוסף ראש הסדר', קרית ספר מד (תשכ"ט), עמ' 546-552

חיים שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו

יעקב ש' שפיגל, 'השתתפות הציבור בקריאת התורה ובקריאת מגילות', אור ישראל כג (תשס"א), עמ'
קסט-קצז

יעקב שמואל שפיגל, סדר חובת ליל שמורים, הוא סימן ריח בספר שבלי הלקט, לוד תשנ"ח

יעקב שמואל שפיגל, 'על ספר אגור ושבלי הלקט ודרכו של הבית יוסף בהביאו מדבריהם ומשאר
ספרים', ירושתנו א (תשס"ז), עמ' קעא-קצה

יעקב שמואל שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, רמת-גן תשס"ה²

יעקב שמואל שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת-גן תשס"ה

דניאל שפרבר, דרכה של הלכה, ירושלים תשס"ז

דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, ח, ירושלים תשס"ז

שלמה שפרבר, 'ה"כלי חמדה" ופולמוסו נגד מזייפי ה"הסתוריא"', 'ישורון ב, עמ' תרפ-תרפא

ישראל שציפנסקי, רבינו אפרים, ירושלים תשל"ו

שמעון שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות ונספחים, ירושלים תשס"ד

ישראל תא שמע, בעל המאור – רבי זרחיה הלוי ובני חוגו, ירושלים תשנ"ב

ישראל מ' תא-שמע, הלכה מנהג ומציאות באשכנז, ירושלים תש"ס

ישראל מ' תא-שמע, הנגלה שבנסתר: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, תל אביב 2001

ישראל מ' תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות אישים ושיטות, א-
ב, ירושלים תשנ"ט-תשס"ד

ישראל מ' תא-שמע, כנסת מחקרים, שלשה כרכים, ירושלים

ישראל מ' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט

ישראל מ' תא-שמע, 'ריחא מילתא', סידרא יט (תשס"ד), עמ' 177-188

ישראל תא-שמע, 'שיטותיו של רבי יהודה אלמדארי על הרי"ף', רבי יהודה אלמדארי - פירוש שחיטת חולין רבתי, ירושלים תשנ"ג, עמ' ה-כח

ישראל מ' תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשס"ג

סיני תוראן, 'פרקי מבוא לתולדות הפיסוק העברי', תרביץ עא (תשס"ב), עמ' 449-530

Daniel Abrams, 'Critical and Post-Critical Textual Scholarship of Jewish Mystical Literature: Notes on the History and Development of Modern Editing Techniques', *Kabbalah* 1 (1996), pp.17-71

Ra'anana Abusch, 'Rabbi Ishmael's Miraculous Conception: Jewish Salvation History in Anti-Christian Polemic', *The Ways That Never Parted: Jews and Christians in Late Antiquity and the Middle Ages*, eds. Adam H. Becker and Annette Yoshiko Reed, Tübingen 2003, pp. 307-343

Tamar Alexander and Elena Romero, *Once Upon a Time... Maimonides*, Lancaster CA 2004

Nadia Altschul, 'The Genealogy of Scribal Versions: A "Fourth Way" in Medieval Editorial Theory', *Textual Cultures* 1, 2 (2006), pp. 114-136

Maggie Anton, *Rashi's Daughters – Book One: Joheved*, Glendale CA 2005; *Book Two: Miriam*, Glendale CA 2007

V. Aptowitz, 'Deux Consultations des Gueonim', *REJ* 57 (1909), pp. 245–25

V. Aptowitz, 'Le traité de "Kalla"', *REJ* 57 (1909), pp. 239–244

V. Aptowitz, 'Zu Raschi's Pardes', *ZfHB* 20 (1917), pp. 14-16

Lewis M. Barth, 'Is Every Medieval Hebrew Manuscript a New Composition? The Case of *Pirqa Rabbi Eliezer*', *Agendas for the Study of Midrash in the Twenty-First Century*, ed. Marc Lee Raphael, Williamsburg VA 1999, pp. 43-62

Hans-Jürgen Becker, *Avot de-Rabbi Natan: Synoptische Edition beider Versionen*, Tübingen 2006

Malachi Beit-Arie, *Hebrew Codicology*, Jerusalem 1981

Malachi Beit-Arie, 'Publication and Reproduction of Literary Texts in Jewish Medieval Civilization: Jewish Scribality and Its Impact on the Texts Transmitted', *Transmitting Jewish Traditions: Orality, Textuality and Cultural Diffusion*, ed. Yaakov Elman and Israel Gershuni, New Haven 2000, pp. 225-247

Malachi Beit-Arie, 'Quantitative typology of Oriental paper patterns', *Le papier au Moyen Âge*, ed. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Turnhout 1999, pp. 41-53

idem, *Unveiled Faces of Medieval Hebrew Books*, Jerusalem 2003

Jonathan M. Bloom, *Paper Before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*, New Haven 2001

Gideon Bohak, 'Catching a Thief: The Jewish Trials of a Christian Ordeal', *Jewish Studies Quarterly* 13 (2006), pp. 344-362

Ra'anana S. Boustan, *From Martyr to Mystic: Rabbinic Martyrology and the Making of Merkavah Mysticism*, Tübingen 2005

David Brodsky, *A Bride Without a Blessing*, Tübingen 2006

Robert Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven 1998

Giulio Busi, 'Menahem Finzi of Recanati – the True Name of an Old Acquaintance', *Materia Giudaica* 8 (2003), pp. 213-218

Ezra Chwat, 'Danzig's *Catalogue of Halakhah and Midrash Fragments in the E. N. Adler Collection* and Its Usage as a Research Tool', *JQR* 90 (2000), pp. 405-415

Jeremy Cohen, *The Friars and the Jews*, Ithaca 1982

Shaye J. D. Cohen, 'Menstruants and the Sacred in Judaism and Christianity', *Women's History and Ancient History*, ed. Sarah B. Pomeroy, Chapel Hill 1991, pp. 273-299

Shaye J. D. Cohen, 'Purity and Piety: The Separation of Menstruants from the Sancta', *Daughters of the King: Women and the Synagogue*, ed. S. Grossman and R. Haut, Philadelphia 1992, pp. 103-115

Shaye J. D. Cohen, 'Purity, Piety and Polemic: Medieval Rabbinic Denunciations of "Incorrect" Purification Practices', *Women and Water: Menstruation in Jewish Life and Law*, ed. Rahel R. Wasserfall, Hanover and London 1999, pp. 82-100

Alexandra Cuffel, 'Call and Response: European Jewish Emigration to Egypt and Palestine in the Middle Ages', *JQR* 90 (1999), pp. 61-102

Israel Davidson, *Mahzor Yannai: A Liturgical Work of the VIIth Century*, New York 1919

James R. Davila, 'Prolegomena to a Critical Edition of the Hekhalot Rabbati', *Journal of Jewish Studies* 45 (1994), pp. 208-226

- Eliezer Diamond, *Holy Men and Hunger Artists: Fasting and Asceticism in Rabbinic Culture*, Oxford 2004
- Michèle Dukan, *La réglure des manuscrits hébreux au Moyen Age*, Paris 1988
- Leopold Dukes, 'Bibliographische Notiz über verschiedene Ritualien und besondere Gebetsammlungen', *Literaturblatt des Orients* 15 (1844), pp. 232-235
- Adolf Eckstein, *Geschichte der Juden im hemaligen Fürstbistum Bamberg*, Bamberg [1898?]
- Eldon Jay Epp, 'It's All About Variants: A Variant-Conscious Approach to New Testament Textual Criticism', *Harvard Theological Review* 100 (2007), pp. 275-308
- Abraham Epstein, 'Der Pardes als Quelle für die Literaturgeschichte der Juden in Deutschland', *MGWJ* 52, 6 (1908), pp. 710-738
- Abraham Epstein, 'Die aharonidischen Geonim Palästina's und Meschullam b. Mose aus Mainz', *MGWJ* 47, 4 (1903), pp. 340-345
- Abraham Epstein, 'Glossen zu Gross' Gallia Judaica', *MGWJ* 41 (1897), pp. 464-480
- Abraham Epstein, 'Joseph Ibn Plat und der Pardes – Benjamin ben Samuel', *MGWJ* 44 (1900), pp. 289-296
- Abraham Epstein, 'Likutei Pardes', *MGWJ* 44 (1900), pp. 52-55
- Abraham Epstein, 'Schemaja, der Schüler und Secretär Rachi's', *MGWJ* 41 (1897), pp. 257-263
- Paul B. Fenton, *Deux Traités de Mystique Juive*, Lagrasse 1987
- Paul B. Fenton, 'The Literary Legacy of David ben Joshua, Last of the Maimonidean Nēgādim', *Jewish Quarterly Review* LXXV (1984), pp. 1-56
- Steven Fine, *This Holy Place: On the Sanctity of the Synagogue during the Greco-Roman Period*, Notre Dame 1997
- Jakob Freimann, 'Eine Handschrift der "Simane Or Sarua"', *Festschrift für Aron Freimann*, ed. Alexander Marx and Herrmann Meyer, Berlin 1935, pp. 31-34
- Louis Ginzberg, *Geonica*, 2 vols., New York 1909
- Solomon Dov Goitein, "Sicily and Southern Italy in the Cairo Geniza Documents", *Archivio Storico per la Sicilia Orientale* LXVII (1971), pp. 9-33

- Norman Golb, *The Jews in Medieval Normandy: A Social and Intellectual History*, Cambridge 1998
- H. Graetz, 'Die Anfänge der neuhebräischen Poesie', *MGWJ* 9 (1860), pp.19-29
- David C. Greetham, *Theories of the Text*, Oxford 1999
- Heinrich Gross, 'Das handschriftliche werk Assufot – Analekten', *Magazin für die Wissenschaft des Judenthums* 8 (1883), pp. 8-83
- Henri Gross, *Gallia Judaica*, Paris 1897
- Heinrich Gross, 'Jesaja b. Mali da Trani', *Zeitschrift für hebräische Bibliographie* 13 (1909), pp. 46-58, 87-92, 118-123
- Mayer I. Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, Leiden 2004
- Mayer Gruber, 'How Did Rashi Make a Living', <http://seforim.blogspot.com/2007/08/mayer-i-gruber-how-did-rashi-make.html>
- Ralph Hanna III, *Pursuing History: Middle English Manuscripts and Their Texts*, Stanford 1996
- A. Peter Hayman, 'The "Original Text" of Sefer Yesira or the "Earliest Recoverable Text"?'', *Reflection and Refraction: Studies in Biblical Historiography in Honour of A. Graeme Auld*, ed. Robert Rezeteko et. al., Leiden 2007, pp. 175-186
- Marvin J. Heller, 'He should be called Sama`el: Michael Levi Rodkinson – The Life and Literary Career of a Jewish Scoundrel Revisited', *Jewish Culture and History* 7, 3 (2004), pp. 77-92
- Marvin J. Heller, *The Sixteenth Century Hebrew Book: An Abridged Thesaurus*, Leiden 2004
- Klaus Herrmann and Claudia Rohrbacher-Sticker, 'Magische Traditionen der New Yorker Hekhalot-Handschrift JTS 8128 im Kontext ihrer Gesamtedaktion', *FJB* 17 (1989), pp. 101-149
- Michael Higger, 'The Formation of the Child', *Occident and Orient*, ed. Bruno Schindler, London 1936, pp. 253-257
- Ulrike Hirschfelder, 'The Liturgy of the Messiah: The Apocalypse of David in Hekhalot Literature', *Jewish Studies Quarterly* 12, 2 (2005), pp. 148-193
- Elliott Horowitz, *Reckless Rites: Purim and the Legacy of Jewish Violence*, Princeton 2006

Moshe Idel, 'From Italy to Ashkenaz and Back: On the Circulation of Jewish Mystical Traditions', *Kabbalah* 14 (2006), pp. 47-94

Ephraim Kanarfogel, *Peering Through the Lattices: Mystical, Magical and Pietistic Dimensions in the Tosafist Period*, Detroit 2000

Ephraim Kanarfogel, 'The Aliyah of "Three Hundred Rabbis" in 1211: Tosafist Attitudes Towards Settling in the Land of Israel', *JQR* 76 (1986), pp. 191-215

Sharon Koren, '*The Woman From Whom God Wanders*': *The Menstruant in Medieval Jewish Mysticism*, Ph.D. diss., Yale University 1999

Ruth Langer, 'The Birkat Betulim: A Study of the Jewish Celebration of Bridal Virginity', *PAAJR* 61 (1995), pp. 53-94

Ruth Langer, *To Worship God Properly: Tensions Between Liturgical Custom and Halakhah in Judaism*, Cincinnati 1998,

Y. Tzvi Langermann, 'From Private Devotion to Communal Prayer', *Ginzei Qedem* 1 (2005), pp. 31*-49*

Eric Lawee, 'The Reception of Rashi's *Commentary on the Torah* in Spain: The Case of Adam's Mating with the Animals', *JQR* 97 (2007), pp. 33-66

Eric Lawee, 'Sefarad to Ashkenaz: A Case Study in the Rashi Supercommentary Tradition', *AJSR* 30 (2006), pp. 1-33

Eric Lawee, 'Words Unfitly Spoken: Late Medieval Criticism of the Role of Midrash in Rashi's *Commentary on the Torah*', *Between Rashi and Maimonides: Themes in Medieval Jewish Law, Thought and Culture*, ed. Ephraim Kanarfogel, forthcoming

Eric Lawee, 'Maimonides in the Eastern Mediterranean: The Case of Rashi's Resisting Readers', *Maimonides after 800 Years: Essays on Maimonides and his Influence*, ed. Jay Harris, forthcoming

Andreas Lehnardt, *Qaddish: Untersuchungen zur Entstehung und Rezeption eines rabbinischen Gebetes*, Tübingen 2002

Andreas Lehnardt, '“Siddur Rashi” und die Halacha-Kompendien aus der Schule Raschis', *Raschi und sein Erbe*, ed. Daniel Korchmalnik, Hanna Liss and Ronen Reichman, Heidelberg 2007, pp. 65-99

Andreas Lehnardt, 'Tzidduq ha-Din und Kaddisch', *Trumah* 12 (2002), pp. 1-33

J. Leveen, 'A Mahzor of the School of Rashi in the Cambridge University Library', *REJ* 125 (1966), pp. 127-149

Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, vol. 2, Oxford 1922

Evyatar Marienberg, 'Menstruation in Sacred Spaces: Medieval and Early-Modern Jewish Women in the Synagogue', *Nordisk Judaistik* 25 (2004), pp. 7-16

Evyatar Marienberg, *Niddah: Etudes sur la Baraita de Niddah et sur la conceptualization de la menstruation dans le monde juif et son écho dans le monde Chrétien de l'époque médiévale à nos jours*, Lille 2006

Evyatar Marienberg, *Niddah: Lorsque les juifs conceptualisent la menstruation*, Paris 2003

A. Marmorstein, 'Notes et Mélanges', *REJ* 73 (1921), pp. 84-92

R.A. May, *Catalogue of the Hebrew manuscripts in the Bodleian Library: Supplement of addenda and corrigenda to vol. I*, Oxford 1994

Rob Meens, "'A Relic of Superstition": Bodily Impurity and the Church from Gregory the Great to the Twelfth Century Decretists', *Purity and Holiness: The Heritage of Leviticus*, ed. M.J.H.M. Poorthuis and J. Schwartz, Leiden 2000, pp. 281-293

Ronit Meroz, 'The Middle Eastern Origins of Kabbalah', *The Journal for the Study of Sephardic & Mizrahi Jewry* 1 (2007), pp. 39-56

Chaim Milikowsky, 'The Status Question of Research in Rabbinic Literature', *Journal of Jewish Studies* 39 (1988), pp. 201-211

Chaim Milikowsky, 'Reflections on the Practice of Textual Criticism in the Study of Midrash Aggadah, the Legitimacy, the Indispensability and the Feasibility of Recovering and Presenting the (Most) Original Text', *Current Trends in the Study of Midrash*, ed. Carol Bakhos, Leiden 2006, pp. 79-109

S. Munk and H. Zotenberg, *Catalogue des Manuscrits Hébreux et Samaritains de la Bibliothèque Impériale*, Paris 1866

Adolph Neubauer, 'The Early Settlement of the Jews in Southern Italy', *JQR* O.S. 4 (1891-1892), pp. 606-625

William Popper, *The Censorship of Hebrew Books*, New York 1899 (reprint, New York 1968)

Leo Prijs, *Die grammatische terminologie des Abraham Ibn Esra*, Basel 1950

Benjamin Richler, *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma*, Jerusalem 2001

- Ernst Roth and Leo Prijs, *Hebraische Handschriften*, Teil 1a, Weisbaden 1982
- Zeev Safrai, 'Post-Talmudic Halakhic Literature in the Land of Israel', *Literature of the Sages*, part 1, ed. Shmuel Safrai, Assen 1987, pp. 404-409
- Peter Schäfer, 'Once Again the Status Quaestionis of Research in Rabbinic Literature: An Answer to Chaim Milikowsky', *Journal of Jewish Studies* 40 (1989), pp. 89-94
- Peter Schäfer, 'Research into Rabbinic Literature: An Attempt to Define the Status Quaestionis', *Journal of Jewish Studies* 37 (1986), pp. 146-152
- S[olomon] Schechter, 'Jewish Literature in 1890', *JQR* O.S. 3 (1891), pp. 314-342
- Sylvia Schein, 'Between East and West: The Latin Kingdom of Jerusalem and Its Jewish Communities as a Communication Center (1099-1291)', *Communication in the Jewish Diaspora*, ed. Sophia Menache, Leiden 1996, pp. 141-169
- Max Schloessinger, [Review of] 'Liber, M., Raschi', *ZfHB* 10 (1906), pp. 167-169
- Max Schloessinger, *The Ritual of Eldad ha-Dani*, Leipzig 1908
- Nicolas Sed, 'Rashi et le Pseudo-Septuagint Yesirah', *Rashi 1040-1990: Hommage à Ephraïm E. Urbach*, ed. Gabrielle Sed-Rajna, Paris 1993, pp. 237-250
- Theo Semmler, 'Miscellany or Anthology? The Structure of Medieval Manuscripts: MS Harley 2253, for Example', *Studies in the Harley Manuscript*, ed. Susanna Fein, Kalamazoo 2000, pp. 111-120
- Rene-Samuel Sirat (ed.), *Heritages de Rachi*, Paris 2006
- Haym Soloveitchik, 'Catastrophe and Halakhic Creativity: Ashkenaz – 1096, 1242, 1306 and 1298', *Jewish History* 12 (1998), pp. 71-85
- Haym Soloveitchik, 'Olam ke-Minhago Noheg: Review Essay', *AJS Review* 23 (1998), pp. 223-234
- Joshua Starr, 'The Mass Conversion of Jews in Southern Italy (1290-1293)', *Speculum* 21 (1964), pp. 203-211
- Sidney Steiman, *Custom and Survival: A Study of the Life and Work of Rabbi Jacob Molin (Moelln)*, New York 1963
- Moritz Steinschneider, *Catalog der Hebräischen Handschriften in der Stadtbibliothek zu Hamburg*, Hamburg 1878
- Moritz Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berlin 1852-1860

Moritz Steinschneider, Handschriften des Talmuds', *Hebraeische Bibliographie* 6 (1863), pp. 39-42

David Stern, 'The Anthology in Jewish Literature: An Introduction', *The Anthology in Jewish Literature*, ed. D. Stern, Oxford 2004, pp. 3-11

Kenneth R. Stow, *The "1007 Anonymous" and Papal Sovereignty: Jewish Perceptions of the Papacy and Papal Policy in the High Middle Ages*, Cincinnati 1984 (=Hebrew Union College Annual Supplement 4)

Hermann L. Strack, 'Einleitung', *Talmud babylonicum codicis hebraici monacensis* 95, Leipzig 1912

I. L. Szper, [Review of Ehrenreich's *Sefer ha-Pardes*], *REJ* 74 (1924), pp. 215–218

Israel Ta-Shma, 'Ibn Plat, Joseph', *Encyclopedia Judaica*, Detroit 2007², vol. 9, pp. 687-688

Israel Ta-Shma, *Creativity and Tradition: Studies in Medieval Rabbinic Scholarship, Literature and Thought*, Cambridge MA 2006

Celine Trautmann-Waller, '“Man of Words and Action”: On the Cultural Biography of Leopold Zunz', *European Association for Jewish Studies Newsletter* 15 (October 2004), pp. 4-23

Guiseppe Veltri, '“Watermarks” in the Ms. Munich 95: Magical Recipes in Historical Context', *Jewish Studies Between the Disciplines*, ed. Klaus Herrman, Margarete Schluter and G. Veltri, Leiden 2003, pp. 243-256

Leon J. Weinberger, 'A Note on Jewish Scholars and Scholarship in Byzantium', *Journal of the American Oriental Society* 91 (1971), pp. 142-144

Leon J. Weinberger, 'On the Provenance of Benjamin B. Samuel Quštani', *JQR* 68 (1977), pp. 46-60

Leon J. Weinberger, 'Shirim Hadashim meha-Tekufah ha-Bizantit', *HUCA* 43 (1972), pp. 270-308

idem, *Jewish Hymnography: A Literary History*, London 1998

Naphtali Wieder, 'Fourteen New Genizah Fragments of Saadya's Siddur together with a Reproduction of a Missing Part', *Saadya Studies*, ed. Erwin IJ Rosenthal, Manchester 1943, pp. 245-283

Leon Wieseltier, *Kaddish*, New York 1998

Anders Winroth, *The Making of Gratian's Decretum*, Cambridge 2000

Jeffrey R. Woolf, 'The Authority of Custom in the Responsa of R. Joseph Colon (Maharik)', *Diné Israel* 19 (1997-1998), pp. 43-73

Joseph Yahalom, 'Angels Do Not Understand Aramaic: On the Literary Use of Jewish Palestinian Aramaic in Late Antiquity', *Journal of Jewish Studies* 47 (1996), pp. 33-44

Leopold Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1859

Leopold Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865

Leopold Zunz, 'Salomon ben Isaac – genannt Raschi', *Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums*, vol. 2 (1823), pp. 277-384

אתרי אינטרנט שהוזכרו בעבודה :

<http://www.rashi900.com>

<http://www.institut-rachi-troyes.fr>

<http://jnul.huji.ac.il/dl/mss/rashi/index.html>

<http://web11.mediazone.co.il/media/shazar/260705>

www.raschijahr.de